

Київська міська рада

Фонд ім. Фрідріха Еберта
Бюро зі співробітництва в Україні

САМОВРЯДУВАННЯ В КИЄВІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Матеріали міжнародної конференції, присвяченої
500-річчю надання Києву магдебурзького права

Київ, 26-27 листопада 1999 року

Deutsch-ukrainische Konferenz anlässlich des 500-jährigen
Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts
an die Stadt Kiew

Київ - 2000

A 01 - 00347

ББК 63.3(4УКР-2К)-3я43
С17

Редакційна колегія:

В.І. Андрійко
В.В. Комов
Н.О. Білоус

С17 Самоврядування в Києві: історія та сучасність:
Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права, Київ, 26-27 листоп. 1999 р.
/ Київська міська рада, Фонд ім. Фрідріха Еберта. – К., 2000. – 180 с.

Збірник містить тексти привітань, доповідей та повідомлень учасників міжнародної конференції, що відбулась у Києві 26–27 листопада 1999 року з нагоди 500-річного ювілею надання місту Києву магдебурзького права. До збірника ввійшли також статті науковців з історії та сучасних проблем самоврядування столичного міста.

Der Sammelband enthält Begrüßungsworte, Referate und Mitteilungen, die im Rahmen der internationalen Konferenz anlässlich des 500-jährigen Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew am 26. und 27. November 1999 vorgetragen worden sind. Darüberhinaus werden in diesem Sammelband die wissenschaftlichen Beiträge zur Geschichte und zu aktuellen Problemen der Selbstverwaltung der Hauptstadt Kiew veröffentlicht.

ISBN 5-7770-1222-1

© Київська міська рада, 2000
© Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2000

ЗМІСТ

Олександр ОМЕЛЬЧЕНКО. Вступне слово Київського міського голови, голови Оргкомітету Київської міської ради	
по відзначенню 500-річчя надання Києву магдебурзького права	7
Вінфрід ШНАЙДЕР-ДЕТЕРС. Вітальне слово від голови бюро Фонду ім. Фрідріха Еберта зі співробітництва в Україні	11
Михайло ПОЖИВАНОВ. Вітальне слово від голови Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право»	13

Доповіді секцій «Європейські правові традиції та практична реалізація місцевого самоврядування на Україні»	
Вільгельм ПОЛЬТЕ. Урочиста доповідь обербургомистра міста Магдебурга на честь 500-річного ювілею надання Києву магдебурзького права «Основні риси магдебурзького права»	15
Володимир ЯЛОВИЙ. Становлення іміджу столиці – міста Києва (про підсумки роботи Оргкомітету Київради по відзначенню 500-річчя надання Києву магдебурзького права)	39
Урзус ФУРМАН. Право в сфері місцевого самоврядування в Німеччині та Україні: порівняльний аналіз і міркування	42
Віталій КОМОВ. Шляхи удосконалення правових засад місцевого самоврядування в Україні та її столиці – місті Києві	53
Ніна РУДА. Правові проблеми розвитку місцевого самоврядування в місті Києві	57
Василь КРАВЧЕНКО. Муніципальні фінанси і бюджетна система України	62
Володимир ПРИСЯЖНЮК. Бюджет 2000. Яким він буде?	66
Лідія НЕСТЕРЕНКО. Шкільне самоврядування в системі освіти Києва	70

Статті та повідомлення Історичної секції

Микола КОТЛЯР. Давньоруські традиції київського самоврядування	84
Олена РУСИНА. До проблеми початків київської магдебургії	88
Намалія БІЛОУС. Документальні джерела з історії магдебурзького права в Києві XVI – першій половині XVII ст.	101

<i>Василь УЛЯНОВСЬКИЙ</i> . Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект	110
<i>Тетяна ГОШКО</i> . Повоєнна польська історіографія проблем магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи	122
<i>Ярослав ДАШКЕВИЧ</i> . Вірменське самоврядування Кисва в межах магдебурзького права XV–XVII ст.	133
<i>Мирон КАПРАЛЬ</i> . Самоврядування Кисва та Львова (кінець XV – перша половина XVII ст.): регіональна специфіка	137
<i>Петро САС</i> . Орієнтації політично-правової свідомості київських міщан (в контексті подій російсько-польської війни 1617–1618 рр.)	143
<i>Андрій ГРЕЧИЛО</i> . Магдебурзьке право та питання герба міста Кисва (кінець XV – 80-ті рр. XVIII ст.)	147
<i>Іван ЧЕРНЯКОВ, Юрій СОЛОМІНСЬКИЙ</i> . Проект «великого герба Кисва»	154
<i>Олена ДЗЮБА</i> . Кисво-Могилянська академія і Київський магістрат	162
<i>Микола БЕВЗ</i> . Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII–XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви)	166
Відомості про авторів	176

INHALT

<i>Oleksandr OMETTSCHENKO</i> . Geleitwort des Stadtoberhauptes von Kiew, Vorsitzenden des Organisationskomitees «500 Jahre Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew»	7
<i>Winfried SCHNEIDER-DETERS</i> . Grußwort des Leiters des Kooperationsbüros der Friedrich Ebert Stiftung in der Ukraine	11
<i>Mychajlo POZHYYANOV</i> . Begrüßungswort des Vorsitzenden des Fonds für municipale Reformen «Magdeburger Recht»	13
Vorträge in der Plenarsitzung «Europäische Rechtstraditionen und praktische Umsetzung der kommunalen Selbstverwaltung in der Ukraine»	
<i>Wilhelm POLTE</i> . Grundzüge des Magdeburger Rechts. Festvortrag des Oberbürgermeisters der Stadt Magdeburg	15
<i>Volodymyr JALOVYJ</i> . Den guten Ruf der Hauptstadt Kiew pflegen (Bilanz der Tätigkeit des Organisationskomitees im Stadtrat von Kiew anlässlich des Jubiläums «500 Jahre Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew»)	39
<i>Ursus FUHRMANN</i> . Vergleichende Überlegungen zum Recht der kommunalen Selbstverwaltung in Deutschland und in der Ukraine	42
<i>Vitalij KOMOV</i> . Verbesserung der Rechtsgrundlagen für Entwicklung der kommunalen Selbstverwaltung in der Ukraine und in der Hauptstadt Kiew	53
<i>Nina RUDA</i> . Rechtliche Probleme der Entwicklung der kommunalen Selbstverwaltung in der Stadt Kiew	57
<i>Vassyl KRAVTSCHENKO</i> . Kommunale Finanzen und Haushaltssystem der Ukraine	62
<i>Volodymyr PRYSJAZHNJUK</i> . Haushalt 2000: Versuch einer Prognose	66
<i>Lidija NESTERENKO</i> . Selbstverwaltung der Schulen im Bildungswesen der Stadt Kiew	70
Beiträge und Mitteilungen der Arbeitsgruppe für Geschichte	
<i>Mykola KOTLIAR</i> . Altrussische Traditionen der Kiewer Selbstverwaltung	84

<i>Olena RUSSYNA</i> . Zum Problem der Anfänge des Magdeburger Rechts in Kiew	88
<i>Natalja BILOUSS</i> . Urkundliche Quellen zur Geschichte des Magdeburger Rechts in Kiew: XVI. – erste Hälfte des XVII. Jahrhunderts	101
<i>Vassyl ULANOVSKYJ</i> . Magdeburger Urkunden der ukrainischen Städte: ein vergessenes Projekt ihrer Bestandsaufnahme	110
<i>Tetjana GOSCHKO</i> . Polnische Geschichtsschreibung der Nachkriegszeit über Probleme des Magdeburger Rechts in den Städten Mittel- und Osteuropas	122
<i>Jaroslav DASCHKEVITSCH</i> . Armenische Selbstverwaltung in Kiew im Rahmen des Magdeburger Rechts: XV. – XVII. Jahrhundert	133
<i>Myron KAPRAL</i> . Selbstverwaltung in Kiew und in Lviv (Ende des XV. – erste Hälfte des XVII. Jahrhunderts): regionale Besonderheiten	137
<i>Petro SASS</i> . Orientierungen im rechtlichen und politischen Bewußtsein der Kiewer Bürger (vor dem Hintergrund der Ereignisse des russisch-polnischen Krieges 1617–1618)	143
<i>Andrij GRETSCHYLO</i> . Das Magdeburger Recht und das Stadtwappen von Kiew (Ende des XV. – 80-er Jahre des XVIII. Jahrhunderts)	147
<i>Ivan TSCHERNJAKOV, Jurij SOLOMINSKYJ</i> . Entwurf des «großen Wappens von Kiew»	154
<i>Olena DZJUBA</i> . Die Kiew-Mohyla-Akademie und der Kiewer Magistrat	162
<i>Mykola BEVS</i> . Das Magdeburger Recht und die städtische Ordnung in einer «privaten Residenzstadt» im XVII.–XVIII. Jahrhundert (am Beispiel der Stadt Zhovkva)	166
Autorenverzeichnis	176

ВСТУПНЕ СЛОВО

**Київського міського голови, голови Оргкомітету
Київської міської ради по відзначенню 500-річчя
надання Кисву магдебурзького права
О.О. Омельченка**

Вельмишановні панове!

Дозвольте мені відкрити міжнародну конференцію, присвячену 500-річчю надання Кисву магдебурзького права і привітати всіх присутніх, а в першу чергу – наших вельмишановних гостей:

- доктора Вільгельма Польте, обербургомистра міста Магдебурга,
- Еберхарда Гайкена, посла Федеративної Республіки Німеччини в Україні,
- Урзуса Фурмана, провідного експерта Німецького Конгресу міст,
- Семіонженка Володимира Петровича, віце-прем'єр-міністра України,
- Вінфріда Шнайдера-Детерса, голову бюро Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні.

Щоб належно оцінити 500-річчя надання місту Кисву магдебурзького права, треба звернутися до глибин нашої давньої історії. Кожен

Фото (зліва направо): Вільгельм Польте, обербургомистр м. Магдебург; Володимир Швед, прес-рекладач; Олександр Омельченко, Київський міський голова; Урзуз Фурман, завідуючий відділом з питань державного устрою, комунального законодавства та комунального устрою Конгресу німецьких міст.

сучасній людині відомо, що Київ виник майже півтори тисячі років тому, але став відомий всій тогочасній світовій цивілізації тоді, як став столицею однієї з найбільших середньовічних держав Європи – Київської Русі. У X ст. при великому київському князі Володимирі Київ стає найважливішим центром християнства на сході Європи – «матір'ю міст руських», європейським центром економіки та культури. З нащадками князя Во-

лодимира намагалися поріднитися через шлюби князі та імператори багатьох європейських країн.

Київська середньовічна держава у IX–XIII ст. була головним багатієм на шляху завойовницьких орд кочовиків, що рухалися із степів Азії. В цьому плані Київ багато століть рятував європейську цивілізацію від зовнішніх ворогів, що дало змогу країнам Європи в ті часи успішно розвиватися та досягти значного прогресу в розвитку економіки й культури. Київ же протягом майже двох століть знаходився у занепаді. Тільки в кінці XV ст., коли українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, князь Олександр для підтримання розвитку ремесла й торгівлі надав Києву привілей на магдебурзьке право. Згідно з нормами магдебурзького права кияни отримали можливість створити незалежні виборні органи самоврядування та судочинства, а також значні пільги для розвитку економіки міста.

Магдебурзьке право, проіснувавши в Києві більше трьох століть, настільки глибоко укорінилося в соціально-економічному та культурному житті міста, що російські царі довго не наважувалися скасувати в Києві це право. Російський цар Олександр I був останнім, хто підтвердив спеціальним указом у грудні 1801 р. магдебурзьке право. Після цього на кошти киян у 1802–1808 рр. була побудована Колона магдебурзького права на священних схилах Дніпра, де колись кияни прийняли християнство.

В певному смислі мають рацію ті, хто вважає, що «магдебургія врятувала Київ, як місто», дозволила йому стати визначним центром економічного, політичного та культурно-релігійного життя Східної Європи, віддаляючи Київ від деспотизму Азії та наближаючи його до початків демократії в Європі.

Тому ми докладаємо всіх зусиль, щоб у Києві було повноцінне самоврядування, яке базуватиметься на сучасних нормах і уявленнях. У травні 1997 р. Верховною Радою був прийнятий Закон «Про місцеве самоврядування в Україні». Сподіваюся, що у 2000 р. приймемо довгоочікуваний територіальною громадою м. Києва Статут.

Як Київський міський голова, можу сказати, що заходи по відзначенню 500-річчя надання Києву магдебурзького права та громадські акції, що проводилися у зв'язку з цією подією протягом 1998–1999 рр. – це наші практичні кроки на шляху до розбудови держави, направлені на поширення та поглиблення засад самоврядування, в якому ми, перш за все, бачимо розквіт нашого міста і підвищення життєвого рівня киян.

GELEITWORT des Stadtoberhauptes der Stadt Kiew, des Vorsitzenden des Organisationskomitees «500 Jahre Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew» Olexandr Omeltschenko

Sehr geehrte Damen und Herren,

gestatten Sie mir, die internationale Konferenz aus dem Anlaß des 500-jährigen Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew zu eröffnen und alle Teilnehmer, vor allem unsere hochgeehrten Gäste:

- Herrn Dr. Wilhelm Polte, Oberbürgermeister der Stadt Magdeburg,
 - Herrn Dr. Eberhard Heyken, Botschafter der Bundesrepublik Deutschland in der Ukraine,
 - Herrn Ursus Fuhrmann, Experte für Staats- und Kommunalrecht des Deutschen Städtetages,
 - Herrn Winfried Schneider-Deters, Leiter des Kooperationsbüros der Friedrich Ebert Stiftung in der Ukraine,
- herzlich zu begrüßen.

Um das 500-jährige Jubiläum der Verleihung des Magdeburger Rechts in gebührender Weise zu würdigen, muß man sich den Ursprüngen unserer alten Geschichte zuwenden. Jedem Menschen ist heutzutage bekannt, daß Kiew fast vor anderthalbtausend Jahren entstanden ist. Jedoch erst nachdem Kiew zur Hauptstadt eines der größten europäischen Staaten des Mittelalters – der Kiewer Rus – gemacht wurde, prägte sich dieser Name in das Bewußtsein der damaligen zivilisierten Welt ein. Im X. Jahrhundert, während der Herrschaft des Kiewer Großfürsten Volodymyr, entwickelte sich Kiew zum wichtigsten Zentrum der christlichen Welt im Osten Europas, zur «Mutter der russischen Städte», zum europäischen Zentrum für Wirtschaft und Kultur. Fürsten und Kaiser aus vielen europäischen Staaten bemühten sich, durch Eheschließungen verwandtschaftliche Verhältnisse mit den Nachkommen des Großfürsten Volodymyr zu begründen.

Der mittelalterliche Kiewer Staat war vom IX. bis zum XIII. Jahrhundert das Bollwerk auf dem Weg der nomadischen Eroberungshorden, die aus asiatischen Steppen das Land überfluteten. In diesem Sinne hat Kiew im Laufe vieler Jahrhunderte die europäische Zivilisation vor dem äußeren Feind bewahrt und den europäischen Ländern die Möglichkeit gegeben, sich erfolgreich zu entwickeln und wesentliche Fortschritte in der

Wirtschaft und Kultur zu erzielen. Kiew hingegen war fast zwei Jahrhunderte lang im Zustand des Verfalls begriffen. Und erst Ende des XV. Jahrhunderts, als das Land Ukraine dem Großlitauischen Reich einverleibt war, wurde vom Fürsten Oleksandr der Stadt Kiew das Magdeburger Rechtsprivileg zur Förderung von Handel und Handwerk gewährt. Laut Vorschriften des Magdeburger Rechts wurden den Bürgern von Kiew erhebliche Vergünstigungen für wirtschaftliche Entwicklung zuerkannt und die Möglichkeit eingeräumt, unabhängige Selbstverwaltungs- und Rechtssprechungskörperschaften zu wählen.

Das Magdeburger Recht bildete die Grundlage für die Entwicklung der Stadt im Laufe von mehr als drei Jahrhunderten und bürgerte sich so tief im sozialen, wirtschaftlichen und kulturellen Leben der Stadt ein, daß die russischen Zaren lange die Aufhebung dieses Rechts in Kiew nicht wagten. Der russische Zar Alexander der Erste bestätigte durch einen besonderen Ukas als letzter russischer Herrscher im Dezember 1801 den Anspruch der Stadt auf das Magdeburger Rechtsprivileg. Danach wurde aus Mitteln der Kiewer Bürger 1802-1808 auf den sagenumwobenen Dneprhängen, wo die Kiewer Bürger getauft worden waren, ein Ehrenmal – die Säule des Magdeburger Rechts – aufgestellt.

Man muß den Behauptungen Recht geben, laut denen «das Magdeburger Recht Kiew als Stadt gerettet hat» und der Stadt zum Status eines maßgeblichen Zentrums des politischen, wirtschaftlichen, kulturellen und religiösen Geschehens in Osteuropa verholfen hat. Dank diesem Umstand konnte sich die Stadt in wachsendem Maße von dem asiatischen Despotismus lösen und den Anfängen der europäischen Demokratie nähern.

In Anknüpfung an diese historische Tradition tun wir alles, um in Kiew die Selbstverwaltung in vollem Umfang durchzusetzen, die auf modernen Rechtsvorschriften und Vorstellungen beruht. Im Mai 1997 wurde von der Werchowyna Rada das Gesetz «Über die kommunale Selbstverwaltung» verabschiedet. Ich möchte die Hoffnung zum Ausdruck bringen, daß im Jahr 2000 das von der Öffentlichkeit seit langem erwartete Statut der Stadt Kiew endlich beschlossen wird.

Als Stadtoberhaupt von Kiew möchte ich darauf hinweisen, daß die festlichen Maßnahmen und die öffentlichen Aktivitäten anlässlich des 500-jährigen Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew im Laufe der Jahre 1998/1999 auch als praktische Schritte zur Stärkung unseres Staates zu sehen sind, bei denen wir uns die Vertiefung und Verbreitung der Grundsätze kommunaler Selbstverwaltung zum Hauptziel gesetzt haben. Denn damit sind in erster Linie unsere Hoffnungen auf das Gedeihen unserer Stadt und auf die Steigerung des Wohlstandes unserer Bürger verbunden.

Grußwort Winfried Schneider-Deters

«Demokratie beginnt in der Gemeinde». Dieser Satz des Vorsitzenden der Friedrich Ebert Stiftung, Ministerpräsident a.D. Holger Börner, steht als Motto über der Arbeit des Kooperationsbüros Ukraine der Friedrich Ebert Stiftung auf dem Gebiet der Kommunalpolitik.

Auf der Ebene der Kommune ist Demokratie für die Bürger direkt erfahrbar; kommunale Selbstverwaltung ist daher ein fundamentales Element der Demokratie.

In der Ukraine ist das Prinzip der Selbstverwaltung der Gemeinden in der Verfassung verankert. Die Friedrich Ebert Stiftung unterstützt die Bemühungen ukrainischer Partnerinstitutionen, die kommunale Selbstverwaltung in der Ukraine zu festigen und weiter zu entwickeln.

In der Stadt Kiew hat Selbstverwaltung eine lange Tradition. In diesem Jahr gedachte Kiew mit vielen Veranstaltungen der Einführung des Magdeburger Rechts vor 500 Jahren.

Wir freuen uns, daß der Oberbürgermeister der Stadt Magdeburg, Dr. Wilhelm Polte, die Einladung seines Kollegen O. Omeltschenko, des «Hauptes» der Stadt Kiew, angenommen hat, und anlässlich der Abschlußveranstaltung in die ukrainische Hauptstadt gekommen ist. Herr Polte spricht über die Grundzüge des Magdeburger Rechts – sowie über die Erfahrungen bei der Umstellung von der staatlichen Zentral-Verwaltung der DDR auf kommunale Selbstverwaltung nach der Wiedervereinigung Deutschlands. Dr. Polte hat diesen Prozeß seit 1990 in der Stadt Magdeburg mitgestaltet.

Doch die Erinnerung an die kommunal-demokratische Tradition ist kein Selbstzweck. Die Erinnerung an die Einführung des Magdeburger Rechts in Kiew vor 500 Jahren soll zur Weiterentwicklung der kommunalen Selbstverwaltung in der Gegenwart ermutigen.

Voraussetzung für die Konsolidierung der Selbstverwaltung der Kommunen ist die gesetzliche Sicherung ihrer Finanzierung. An dieser Aufgabe arbeiten ukrainische Experten und Politiker. Die Friedrich Ebert Stiftung unterstützt ein Projekt, in dessen Rahmen Experten des Deutschen Städtetages an dieser Aufgabe mitarbeiten.

Es ist unser Anliegen, durch die Wiederbelebung der europäischen Rechts-Tradition in der Ukraine dieses Land und ihre Gemeinden in die Familie der europäischen Länder zurückzuholen.

Ich danke Ihnen für Ihre Aufmerksamkeit.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

від голови бюро Фонду ім. Фрідріха Еберта
зі співробітництва в Україні
Вінфріда Шнайдера-Детерса

«Демократія починається з територіальної громади». Цей вислів голови Фонду імені Фрідріха Еберта і колишнього прем'єр-міністра Хольгера Бьорнера став девізом в роботі бюро Фонду зі співробітництва в Україні у сфері місцевого самоврядування.

Прості громадяни відчують на собі безпосередній вплив демократії саме на рівні територіальної громади, а тому місцеве самоврядування є принципово важливим елементом демократії.

В Україні принцип самоврядності територіальних громад закріплено в Конституції. Фонд імені Фрідріха Еберта підтримує зусилля українських інституцій-партнерів, спрямовані на зміцнення і подальший розвиток місцевого самоврядування в Україні.

Самоврядність має давні традиції в місті Києві. В цьому році Київ вшанував 500-у річницю запровадження магдебурзького права низкою різноманітних заходів.

Ми раді тому, що обербургомістр Магдебурга доктор Вільгельм Польте відгукувся на запрошення свого колеги, Київського міського голови пана Олександра Омельченка, і прибув до української столиці, щоб взяти участь у заключному святковому заході. Пан Польте розповідатиме про засади магдебурзького права, а також про досвід переходу від централізованого директивного управління в колишній НДР до місцевого самоврядування після воз'єднання Німеччини на прикладі Магдебурга. З 1990 р. пан Польте сам брав помітну участь у втіленні цього переходу в життя у своєму місті.

Однак, ми не повинні обмежуватися спогадами про демократичні традиції місцевого самоврядування. Погляд в минуле, в п'ятисотрічну історію запровадження магдебурзького права в Києві, має спонукати нас до подальшого розвитку місцевого самоврядування в наші дні.

Передумовою зміцнення самоврядності територіальних громад є законодавче забезпечення фінансування їхньої діяльності. Саме над цим завданням і працюють сьогодні українські експерти та політики. Фонд імені Фрідріха Еберта підтримує проєкт, в рамках якого участь у цій справі візьмуть фахівці Конгресу німецьких міст.

Нашою головною метою залишається повернення України та її територіальних громад в сім'ю європейських держав, завдяки відродженню традицій європейського права.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Голови Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право»

Фонд муніципальних реформ «Магдебурзьке право» своєю основною метою вважає сприяння формуванню в Україні реальної системи місцевого самоврядування, без якої будь-яка держава не має права називатися демократичною.

Історія місцевого самоврядування в нашій країні має давні глибокі історичні корені й традиції. Деякі міста України користувались правом на самоврядування ще в XIV ст. Сьогодні, віддаючи належне історичному минулому, ми вивчаємо як досвід наших предків, так і сучасну практику місцевого самоврядування демократичних країн Європи й світу.

Конституція України гарантує право на здійснення місцевого самоврядування і дає можливість для законотворчості в цьому напрямку. Основний Закон утворив розподіл влади делегованої народом між органами державного управління та органами місцевого самоврядування. Це обумовлює передачу повноважень на прийняття рішень з питань місцевого значення, які раніше зосереджувались у центрі.

З власного досвіду знаю, що численні проблеми, в тому числі й фінансові можна вирішувати на місцевому рівні. Разом з цим для великих і малих міст є проблемою багатоповерхова бюджетна система. Кожне місто, селище спочатку віддають всі кошти у державний бюджет. Зверху кошти через обласних чиновників розподіляються по містах, селищах і селах. Дюча практика паралізує діяльність та ініціативу керівників органів місцевого самоврядування і привчає їх до утриманства. Співвідношення місцевого і державного бюджетів по витратах має тенденцію до росту державної частки та зменшення місцевої. Так, у Франції місцеві бюджети мають витрати вдвічі більші, ніж центральний. В Україні центральний бюджет вчетверо перевищує місцеві. Відомо, що без фінансової основи місцеве самоврядування – просто декларація.

Фонд муніципальних реформ «Магдебурзьке право» підготував і розповсюдив пропозиції щодо поліпшення фінансової основи місцевого самоврядування через народних депутатів, депутатські фракції, попередньо узгодивши їх із більшістю міських рад. Нами проведено ряд семінарів: у Львові – з питань структури виконавчої влади, в Кременчуці – в цілому з проблем місцевого самоврядування. Спільно з Асоціацією міст України аналогічний семінар проведено в Черка-

сах. Один із проєктів, який опрацює Фонд, торкається широкої пропаганди місцевого самоврядування серед громадян. Провісвітницькі функції ми здійснюємо в тісному співробітництві з громадськими об'єднаннями, засобами масової інформації.

На наш погляд, органи місцевого самоврядування не мають права стати ареною політичних бійок та пристрастей. Тому нам потрібно спільними зусиллями опрацювати й здійснити програму соціального партнерства і застосувати різноманітні моделі співробітництва з населенням і органами державної влади.

Парламентські й президентські вибори засвідчили, що окремі політичні сили прагнуть заполітизувати проблеми місцевого самоврядування і низку інших гострих проблем державного будівництва. Прикладом тому є прийняті Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» і «Про столицю – місто-герой Київ». Аджі вдалий вихід політичної боротьби навколо цих законів ще раз підтверджують просту істину – переможе той, хто працює, діє цілеспрямовано.

Окремі політики, від яких залежить вирішення проблем місцевого самоврядування не приховують своєї прихильності до «владної вертикалі» як єдиного засобу утримати країну від нестабільності. Наше завдання – на яскравих прикладах показати помилковість такої позиції. Це прямий шлях до відродження командно-адміністративної системи. Надмірна концентрація влади неприйнятна як у центрі так і на місцях. Баланс влади має відображати рівень економічного та соціального розвитку суспільства.

Сподіваюсь, що проблема місцевого самоврядування буде завжди у центрі нашої уваги, бо історія не дає нам права повільно рухатися до демократії, а отже й до розвитку та удосконалення системи місцевого самоврядування в Києві та в цілому в Україні. Поштовхом до активних рішучих дій у цьому напрямку має стати ця міжнародна конференція, присвячена 500-річчю надання Києву магдебурзького права.

ДОПОВІДІ СЕКЦІЇ «ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ»

Доктор Вільгельм Польте

**Урочиста доповідь на честь 500-річного ювілею
надання магдебурзького права місту Києву:**

«ОСНОВНІ РИСИ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА»

Характерною рисою досвідченого, впевненого у собі громадянина є усвідомлення історичного значення своєї громади. Магдебург і Київ мають за плечима більш ніж 1200-річну історію. Сили для розбудови майбутнього повинні черпатися саме з джерел цієї історії. Тому, коли говорять про історію міста, то мають на увазі досягнення предків, на які з гордістю можна посилаються.

Усвідомлення власної історії є першочерговим завданням у боротьбі за власного громадянина. Дотримання історичних традицій свого міста надає шанс для пробудження інтересу громадян до управління громадами (комунами). Це веде врешті-решт до більш значного відображення історії в «картині міста». Словосполучення «картина міста» є у нас вдома більш об'ємним поняттям, ніж «силует міста» чи «Sky line».

Історичні дослідження середньовічного права досягли високого рівня в світовому масштабі. Джерела досліджень в значній мірі вже вичерпані. Середньовічне право треба розуміти лише в контексті політичного, економічного і суспільного розвитку. Саме таким чином магдебурзьке право влетіло в міську й соціальну історію Магдебурга. Тому доречним буде зупинитись на історії Магдебурга і співвіднести історичні факти та особливості з таким поняттям як «магдебурзьке право». Оскільки я є громадський (комунальний) політик, то мій кут зору спрямований на вплив магдебурзького права на розвиток громадського самоврядування. Через те я хотів би спробувати перекинути місток з 1129 р. в рік 1999 та місток з Магдебурга до Києва.

Судочинство, що виникло в Середній Німеччині, посилається на різні правові джерела та історичні рухи, що мають свій початок і в Магдебурзі. Синонімом до «магдебурзького права» є не тільки «Саксонське зерцало» – збірник законів Айке фон Репова, але і пов'язані з ним документи, що стосуються права в інших землях.

не з привілеями магдебурзького архієпископа Віхманна міське право для Магдебурга 1188 р. Обидва поняття мають зв'язок з громадським (комунальним) рухом. Тому хотілося б зупинитись на зв'язках між міським правом, Саксонським зерцалом, громадським рухом і судочинством та їхнім впливом на події через сторіччя.

Вид на центр Магдебурга, міст Штрөмбрюкке через р. Ельбу та церкву Св. Йоганнеса.

Магдебурзьке право вважається одним із поширених середньовічних міських прав, яке базується на давніх германських традиціях, що передавалися усно з покоління в покоління. Магдебурзький Обергоф зі своїми судовими засідателями (шеффенами) діяв протягом століть як найвища апеляційна інстанція в середньонімецькому регіоні. Магдебурзьке право поширилося від Брауншвейга через Стендаль, Гослар, Гальберштадт, Галле, Ляйпціг до Дрездена, і далі в Прагу, Лейптерітц, Варшаву, Познань, Київ та деякі українські міста.

«Саксонське зерцало» діяло на території, де було поширене магдебурзьке право. Воно було написане Айке фон Реговим у 1220–1235 рр. і перекладене німецькою мовою. Це був перший великий запис німецького середньовічного права. Книги з кримінального пра-

ва багатьох міст, листи й вироки шеффенів та дарчі грамоти Магдебурга є важливими свідченнями історико-правових досягнень, що належать сьогодні до історичної спадщини столиці федеральної землі Саксонія-Ангальт – міста Магдебурга. Вони є також одним із багатьох доказів того, що в Середній Німеччині знаходилася колиска німецької мови та культури.

Сьогодні Магдебург – велике сучасне місто, де мешкає 237 тис. жителів. З 1990 р. воно розпочало структурні зміни і зараз долає перехід від централізованого керованого промислового міста важкого машинобудування до орієнтованого на майбутнє спільноти громадян, яка представляє в новій якості торгівлю, промисловість, сферу послуг, науку, культуру та історію.

1. Історичні етапи становлення магдебурзького міського права

1.1. Початок громадського руху в Магдебурзі

Вперше Магдебург згадується в 805 р. як значне торгове місто в Діденгофському Капітулярі. Ця згадка є першим документальним свідченням з історії міста, тому в 2005 р. Магдебург святкуватиме свій 1200-річний ювілей.

Справжній розквіт міста пов'язаний з правлінням кайзера Отто I або Отто Великого, першого німецького імператора. Вже через рік після своєї коронації, в 937 р., він заснував Маурітійський монастир, розпочавши процес розширення земель. У 968 р. відбулося закладення собору. У зв'язку з цією подією Магдебург отримав статус єпископського міста – найстародавнішого типу німецького міста. Ця подія сприяла економічному розвитку Магдебурга. Особливого значення набула спілка купців, яка вже в X ст. отримала привілеї і набула правового статусу – права на об'єднання з іншими товариствами купців, що призвело врешті-решт до досить раннього вступу до Ганзейського союзу. В 975 р. Магдебург отримав права на вільну торгівлю, карбування монет і збір мита – важливі привілеї того часу. Розширення території міста навколо купецької церкви Св. Йоганнеса піднесло Магдебург до рангу торгового міста. Церква Св. Йоганнеса тривалий час відігравала значну роль в історії міста. Таким чином, магдебурзькі купці мали право вільного пересування і повсякденного проживання, чого так прагнули купці імперії.

У другій половині XI ст. остаточно визначилися власні інтереси економічно зміцнілого бюргерства, що об'єдналося в громаду і вимагало надання міських прав, якими до цього часу користувалися лише верховний правитель (ландесфюрст) та архієпископ. Мова йде,

наприклад, про будівляння міського муру та фортеці, про податки та судочинство. Для взаємного спілкування громадян у місті відводилось місце, що мало назву «бурдінг», хоча таке спілкування на той час не мало певного правового чи організаційного оформлення.

Торгова діяльність означала, насамперед, наявність у місті купців, які займалися зовнішньою торгівлею, або приїжджих купців. Це не лише привнесло культурне поживання в міське життя, але й вимагало стабілізації внутрішньої обстановки в місті для розвитку торгівлі. Тому зрозумілим було створення громадських союзів, захищених особисто вирішувати долю свого міста. Усі ці обставини, а також успішна експансія Отто I на схід та пов'язаний з нею розвиток ганзейської торгівлі створили підґрунтя для зародження громадського руху в Магдебурзі в 1130 р.

Боротьба за інвеституру призвела до гострих сутичок між міською верхівкою та архієпископом Норбертом фон Ксантеном, призначеним до Магдебурга Папою римським. Соборний капітул, який теж мав на той час певні повноваження, був також проти призначення Норберта на посаду архієпископа. Всупереч волі громадян і соборного капітулу Норберт організував 1129 р. нове освячення собору, що спричинило відкриту конфронтацію. Городяни Магдебурга, як зазначається в старих хроніках, збиралися на несанкціоновані збори для того, щоб підготувати повстання проти Норберта хоча й без відкритої підтримки соборного капітулу, але й не без його прихильності. Норберт був премонстратензером* і прагнув оселити свій орден у замощному монастирі «Унзер лібен фрауен», визначному монастирі засновника кайзера Отто, та вигнати звідти тамішніх ченців.

Купці, які займалися зовнішньою торгівлею, не визнали премонстратензерів, оскільки ті розпочали в Антверпені переслідування еретиків і тим самим пригальмували торгівлю. Так, купці фактично стали союзниками магдебурзьких бюргерів. Отже, в 1129 р. міські жителі середньої Німеччини вперше взяли участь у ранньому комунальному русі проти правлячого магдебурзького духовенства.

У зв'язку зі зборами та рішеннями бюргерів стало можливим створення самостійної міської ради. Ці події значно зміцнили позиції міської верхівки, незважаючи на невдачу повстання проти Норберта фон Ксантена.

Таким чином, можна виділити три суттєві, історично визначені фактори:

1. Міська верхівка, в першу чергу шеффени, з часом залучилися до важливих переговорів між архієпископом та соборним капітулом.
2. Починаючи з 1167 р. зростає кількість документальних згадок про активність бюргерства.

3. З 1140 р. подібні порядки магдебурзьких купців згадуються також і в інших містах.

Монастир «Унзер лібен фрауен».

Пізніше на комунальний рух спирався архієпископ Віхман у своїй активній діяльності по наданню місту в 1188 р. правових привілеїв, що орієнтувало місто на громадські свободи та самовизначення в середині середньовічних міських мурів. Якщо розглядати спосіб дій міських жителів, завоювання ними своїх позицій на зборах та їхнє публічне обговорення, а також визначення ораторів і викладення вимог у формі діалогу, то можна стверджувати, що ми маємо справу з **першим традиційним громадським рухом**.

У 1989 р. політичні зміни в Магдебурзі розпочалися також за допомогою Собору, який запропонував маленькій купці громадськості свідах для ведення дискусій. Громадяни знову зустрілися на несанкціонованих зборах, що призвело врешті-решт до могутнього громадського руху, який, між іншим, мав на меті й громадське самоврядування.

1.2. Саксонський союз міст і ганзейство

Після встановлення влади міських рад у північнонімецьких містах, приблизно з 1200 р. розпочався процес визволення, тобто звільнен-

ня міст від князівського панування над ними. Міста опинилися в становищі, коли вони, як об'єднання городян, мали чітко визначити свої власні економічні та політичні інтереси. Розпочався громадський рух, який ініціювався громадами. Надане міськими правителями право створювати раду міста означало *de facto* самоврядування і обернулося згодом проти контролю верховного правителя над містами. У такому політичному контексті розвивався не тільки економічний союз Ганзи як ранньої східноєвропейської сили, але й магдебурзьке право як визначне середньовічне міське право в Центральній та Східній Європі. Інтереси міст часто збігалися. Новий спосіб самоврядування зробив можливим виникнення союзницької політики міст, яка вийшла вже за межі країни.

Міста зацікавлені були, насамперед, у забезпеченні своїх торгових шляхів, спільного миру та у стримуванні політичного впливу власників міст. Ще в 1231 р. один з імперських законів намагався стати на заваді рухові міст за союз, який щойно зароджувався. Найбільшу проблему становило вирішення питання правової безпеки купців. У 1267–68 рр. вперше в історії був створений дійовий союз проти «Гентської постанови», після чого саксонські міста могли все більше координувати свої відносини на ганзейському рівні за допомогою білатеральних союзів і міжрегіональних акцій.

Наприкінці XIV ст. виник Саксонський союз міст. Громадські товариства сприяли поширенню магдебурзького права, яке разом з гальським правом (що виникло в м. Галле) та любекським правом (що виникло в м. Любек) крокувало шляхами Європи. Разом з економічною силою Ганзи зросли, виходячи за межі міського права, політичні та організаційські можливості бюргерства. Фінансова та судова могутність ганзейських міст створила нові умови для розвитку культури та науки, про що свідчило заснування університетів, міських бібліотек та інтенсивний розвиток живопису. Так, місто Магдебург одержало книжкові фонди старої монастирської бібліотеки і заснувало в 1525 р. одну з найстаріших бібліотек Німеччини.

2. Формування магдебурзького права

2.1. Надання міських правових привілеїв архієпископом Віхманом

Магдебурзьке право, як і всі міські права, походить з наданих місту королем або місцевим землевласником привілеїв. Магдебургу було надано особливий привілей імператора. Він проголошував звичайні права купців. Так, купці мали в Магдебурзі свою власну церкву, про

що згадує ранній хроніст Тітмар фон Мерзебург, який мешкав в місті на Ельбі з 987 по 1002 рр.

Після громадського руху XII ст. церква Св. Йоганнеса стала бюргерською церквою. Насьогодні вона вважається найстарішою церквою міста. Жителі Магдебурга, які виявляли активність у громадсько-політичному русі, належали до привілейованих верств населення міста – купців, які займалися зовнішньою торгівлею, та цехових майстрів. Представники бюргерів у незабаром створених самостійних радах також походили з цього самого соціального середовища. Тому не випадково, що пізніше тут, поблизу, було побудовано ратушу, яка завжди відбудовувалася на тому ж самому місці після всіх руйнувань. Ще й сьогодні Ринкова площа, ратуша й церква Св. Йоганнеса утворюють єдиний комплекс і окреслюють внутрішній центр міста.

Ратуша м. Магдебург.

У 1945 р. церква Св. Йоганнеса була майже повністю зруйнована. Як і дрезденська Фрауенкірхе, вона 40 років простояла як пам'ятник жертвам трагічних подій і як символ руйнувань Другої світової війни.

Хоча багато жителів хотіли відновити церкву, у централізовано керованих адміністративних установах Магдебурга не знайшлось можливостей для її відбудови. Політичні події повернули Магдебургу не лише громадське самоврядування, але й можливість здійснити свої власні мрії та плани.

Уже в 1990 р. було створено піклувальну раду громадян з приводу відбудови церкви Св. Йоганнеса. 2 жовтня цього року громадяни міста знову отримали свою церкву не тільки як дім господній, але й як місце для проведення заходів, зустрічей, виставок, концертів, симпозіумів, богослужінь, одним словом, для спілкування і здійснення культурних заходів. Церква, де в 1524 р. Мартін Лютер читав свої проповіді, і з якої в Магдебурзі вийшла реформація, та яка в 1631 р. згоріла дотла і потім була знову відбудована як міська церква з вежею, повернулася до «кам'яного архіву» міста. 28 жовтня історичне коло замкнулось. Університет м. Магдебурга ім. Отто фон Гюріке та місто Магдебург як столиця федеральної землі Саксонія-Ангальт вручають в цій церкві премію ім. Айке фон Репгова. Ця премія носить

ім'я людини, яка ввійшла в історію Середньої Німеччини зі своїм «Саксонським зеркалом» і належить до тієї її частини, яку ми називаємо «магдебурзьким правом». Вона вручається науковцям, які мають здобутки в дослідженні історії Середньої Німеччини.

Це був коротенький місток до сучасності, а зараз повернемося назад до історії. Документ 1100 р. вказує на наявність у Магдебурзі судового органу з вищою і нижчою апеляційними інстанціями та бюргерами – шеффенами. Про високий ступінь розвитку права в Магдебурзі на той час свідчить наявність судових чиновників. Міський правовий привілей Віхмана 1188 р. не став днем народ-

Пам'ятник бургомістру м. Магдебург
Отто фон Гюріке.

ження магдебурзького права, оскільки йому передувала ціла низка історичних подій. Вище вже називалися певні передумови для автономного міського самоврядування і судочинства. Архієпископ Віхман був призначений до Магдебурга в 1157 р. Завдяки йому розпочався процес сприяння розвитку міст. Так, у 1159 р. Віхман дозволяв місцевим торговцям селища Грос Вустервіц (сучасне м. Бранденбург) проводити ярмарок згідно з магдебурзьким правом. У 1174 р. він надав магдебурзьке право Ютерборгу і підніс таким чином Ютерборг до рангу міста в правовому відношенні. Отримати нове право громадян магдебуржцям допомогло нещастя. В 1188 р. міська пожежа знищила міські ворота і службові приміщення монастиря «Унзер лібен фрауен», а також монастиря Св. Себастьяна, що були розташовані в безпосередній близькості від собору. Щоб розпочати відбудову в місті, Віхман отримав згоду вищих церковних сановників, єпископських службовців і можливих бюргерів і надав привілей на міське самоврядування. Те, що цей привілей був на висоті свого часу, доводить його пізніше розповсюдження.

Бронзовий надгробок архієпископу Віхману (1200 р.).

З поширенням права зросли авторитет і самосвідомість, а також самовпевненість магдебурзького бюргерства, яке незабаром самостійно стало призначати своїх шеффенів. До цього часу магдебурзьке право існувало як добре функціонуюча в усній формі суміш прав предків і германських звичаїв, купецьких прав та перших судових вироків. Багато правових збірників базувалися на магдебурзькому праві, що формувалося більше, ніж 100 років. У 1241 р. відбулося нове підтвердження міського права, а в 1304 р. воно вперше було кодифіковано, тобто **вперше як правовий документ**, було надано Герліцу.

2.2. Основні риси магдебурзького права

Привілей Віхмана створив базу для розвитку в Магдебурзі бюргерства, а також сприяв розвитку торгівлі й ремесел. Віхман поміж інших надзвичайну суворість форми, характерної для магдебурзького права того часу. Наприклад, той, хто не знав чинних правил ведення юридичних справ і через те не дотримувався їх, повинен був притягуватися до суду. Це завжди завадало збитків чужинцям і, в першу чергу, заморським купцям. Притім те, що проведені зміни зміцнили правову безпеку взагалі і чужинців зокрема. Все це сприяло росту привабливості Магдебурга як торгового міста.

До основних рис магдебурзького права належить відміна кривавої помсти та відповідальності всіх членів сім'ї за злочин, скоєний одним з її членів. Наприклад: «...якщо син чоловіка когось поранив чи вбив, а батько не був присутнім при цьому, або якщо й був, але не доклав рук, то він мав бути звільненим від провини та покарання в тому разі, якщо це засвідчать шість порядних чоловіків». Таким чином був фактично революціонізований спосіб наведення доказів на судових засіданнях. Замість Божого вироку або запозиченого з германських часів судового поєдинку діля докази свідків, які підтверджували провину чи невинність підсудного. Було скасовано термін давності при скоєнні кримінальних злочинів, що не давало можливості злочинцю уникнути покарання після втечі з міста. Таким чином, Магдебург отримав важливі частини кримінального права. Судові процедури спростилися, а також було скасовано обмеження для іноземних купців і паломників. Ось приклад однієї статті, принципово важливої для сприяння розвитку торгівлі взагалі: «Якщо бюргер подав на чужинця або чужинець подав на бюргера скаргу, для вирішення якої необхідно чекати на суд бургграфа чи старости, ми призначимо розглянути й закінчити судові справи в той самий день, коли вони розпочнуться з тією метою, щоб через бід-які затримки не виникли збитки для обох сторін». Одна із статей вимагала особливої відповідальності кожного зокрема: «...щоб міське право, поміжкшене нашою доброю волею, не зазнало шкоди під впливом несамовитих осіб, ми визначимо, що на зборх громадян жодному не дозволяється заважати нісенітними словами...». Така дурна звичка досить сильно карається, «...оскільки такі несамовиті завдають шкоди всьому місту...». Цікаво є також і ратифікація цього документа. Не тільки спископи, бургграфи та соборний капітул, але й магдебурзькі бюргери, клірики та миряни підписали цей документ.

Магдебурзьке право захищало інтереси міського бюргерства і надавало їм правовий статус індивідуальної свободи. До нього відносилися повага і недоторканість особи, а також право на економічну діяльність. Право на власність було дуже важливим для ремісників, оскільки воно регулювало питання спадщини у самій сім'ї і, таким чином, надавало можливість цехам розвиватися у наступному поколінні. Віхманівські привілеї забезпечували місту вирішення його забудови, право на ратушу як власність бюргерів та право на власний дзвін і дзвіницю муніципальної ради. Ця міська дзвіниця знаходилася в Магдебурзі в церкві Св. Йоганнеса.

Міста володіли власними печатками. Найстаріша печатка Магдебурга з'явилася в 1240 р. і використовувалася як печатка старого міста аж до 1631 р. Магдебурзьке право створило в межах міста мирну зону. Спокій у місті, що мав вплив на всю округу, знайшов відображення в «Саксонському зерцалі» у вигляді положення про «громадський порядок». Магдебурзьке право регулювало порядок виборів, повноваження і діяльність вищих посадових осіб, органів влади, судів міста. Воно мало вплив на створення статутів купецьких товариств і цехових організацій, регулювало питання торгівлі, спадщини, опіки та кримінального права. Основним положенням магдебурзького права є спадкова власність громадян на їхні земельні ділянки і можливість вільно розпоряджатися цим майном.

Проте, магдебурзьке право ніколи не записувалося в своєму рідному місті, тому воно ніколи не могло бути передано іншим містам як громадянський кодекс. Щоб здійснювати єдине судочинство і спільне правосуддя, Магдебург отримав право заснувати курію шеффенів. Якщо в інших містах виникали правові суперечки або сумніви, то вони зверталися до курії шеффенів. Збережені до нашого часу судові вирoki, поради та проблеми, що підлягали розв'язанню судом при винесенні вирoku, були і є текстовими джерелами, за якими можна реконструювати магдебурзьке право. Типовою рисою магдебурзького права є опис діяльності шеффенів. Їхні функції обмежувалися виключно судочинством, а всі адміністративні завдання доручалися створеній громадянами раді міста.

Міське право діяло як попередник цивільного права і здійснювало регулювання громадського порядку і безпеки в межах міста. Міське право не було сталим. Воно зазнавало постійних змін. Рада приймала правові розпорядження, проведення яких в житті давав досвід для їх подальшої розробки. Таким чином міське право, яке більше удосконалювалося і перетворювалося в конституції (статуту) міст. Санітарія міста, прибирання сміття також були захищені з

правової точки зору. Боротьба з епідеміями вимагала спільних дій всього міста. Поліцейський порядок став зразком для майбутніх поліцейських законів магдебурзької землі. Громадяни самі управляли містом: патриції, іноземні купці, бюргери, землевласники, ремісники обирали раду (муніципалітет) міста і бургомістра, які здійснювали міське самоврядування. В управлінні містом не брали участі такі прошарки міського населення, як службовці та жителі, що займалися хліборобством, а також усі групи населення, що знаходилися в міському підпорядкуванні, особливо військові, оскільки вони охороняли міські ворота. З подальшим розвитком міського права пов'язане було і зростання економічного потенціалу міста. у зв'язку з чим все більша кількість бюргерства виявляла бажання брати участь в управлінні містом.

Відповідно до правового привілею староста, який до цього часу був службовцем у єпископа, підпорядковувався місту. Переселенці (втікачі) зацікавлені були в своєму підпорядкуванні міському праву. Діяло життєве правило: «міське повітря робить вільним після одного року і дня», оскільки після одного року і одного дня проживання в місті можна було отримати право громадянства і користування міськими свободами.

Економічний і культурний розквіт міста, що розпочався при Отто Великому, постійно переривали і відкидали назад міські пожежі, війни та епідемії – проблеми, що поставали перед усіма середньовічними містами. Магдебуржці ніколи не здавалися – самовпевненість, що виросла з раннього міського права, і пов'язане з цим економічне багатство завжди давали громадянам Магдебурга змогу відбудувати і покращити своє місто.

Магдебурзьке право особливо проявлялося в діяльності шеффенів, яка з матеріального боку була досить прибутковою. У зв'язку з цим магдебурзьке право можна розглядати як право шеффенів. Через діяльність шеффенів і надання права іншим містам виникла велика Магдебурзька правова сім'я від міст Силезії, Польщі, північно-східної Богемії до Києва і Новгорода. Магдебурзький Обергоф як вища судова апеляційна інстанція шеффенів мала значний вплив у місті. Громадяни, міські ради східних і західних міст уздовж Ельби зверталися до магдебурзької курії шеффенів по допомогу в судочинстві. За дорученням курії шеффенів було створено також дуже поширену Магдебурзьку хроніку шеффенів. Надання магдебурзького міського права іншим містам і здійснення міського судочинства мало цілеспрямований вплив на розвиток міста і міське право. У зв'язку з цим курія шеффенів була узаконена Статутом Магдебурга. Ще у 1597 р.,

тобто більше ніж через 400 років після свого виникнення, магдебурзьке право було надано місту Вітебську, який розташований в 145 км від Москви, але в 1400 км від Магдебурга. Такі тривалі прагнення надати Східній Європі магдебурзьке право пов'язані з надзвичайно успішною діяльністю Ганзи в XV ст. У той час, коли напади місцевих князів у Німеччині призвели до підкорення ганзейських міст Східної Саксонії князівській владі, ганзейські міста вздовж узбережжя могли й надалі розвивати свою торгівлю. В кінці XV ст. лише одне, найбільш велике і значне місто регіону залишилося членом Ганзи і Саксонського союзу міст – це Магдебург. Ця обставина збільшила не тільки економічну могутність міста, але й зміцнила його політичну позицію.

3. «Саксонське зеркало» та магдебурзьке міське право 3.1. «Саксонське зеркало» як частина розвитку мови в Середній Німеччині

Рицар Айке фон Репгов також був шеффеном. Він народився в 1180 р. й походив вірогідно з остфальсько-саксонської родини. Фон

Пам'ятник Айке фон Репгову (1930 р.).

Репгови були васалами архієпископа Магдебурзького. Айке був на різних службах, в тому числі юридичним радником у різних князів. У масштабах свого часу Репгов не був ученим, але він добре володів німецькою та латинською мовами, міг читати та писати і добре знався на церковному та цивільному праві. Про це свідчить той факт, що значну частину свого дитинства та юності Айке провів у соборних школах Магдебурга і Гальберштадта. Як династія Оттонів, так і різні архієпископи сприяли розвиткові шкільної освіти при монастирях Магдебурга, завдяки чому магдебурзькі школи стали відомими в

Європі як прогресивні заклади. Як васал та юридичний радник графа Гойсера фон Фалькенштейна, а також діючий шеффен Айке отримав широкі знання з права. Пізніше він почав записувати ці знання, уклавши з часом збірник, що отримав назву «Саксонське зерцало». З 1220 по 1235 рр. в замку Фалькенштейн було створено кілька редакцій «Саксонського зерцала», спочатку латинською мовою, а потім і німецькою. В тексті присутні нижньо-німецькі та верхньо-німецькі діалекти. Те, що Айке записував, частково є правом, що діяло в його час. Частково це є право, яке він сам створив, діючи як шеффен, і воно базувалося на праві «добрих предків».

У «Саксонському зерцалі» Репгов говорить також і про приватне право. Воно підтримує виникнену в цей час думку про те, що всі вільні люди, які мешкають на одній території – в місті, селі, князівстві, поселенні – повинні підкорятися одному спільному праву. На відміну від міського права «Саксонське зерцало» принципово регулювало земське право і ленне право. У «Саксонському зерцалі» вперше в історії можна прочитати про кримінальне право, яке постало там у вигляді ілюстрацій. «Саксонське зерцало», як і всі правові збірники XIII ст., є приватними записами людини, яка зналася на праві, тобто це не було «право» в його повному розумінні. Тільки через використання цих трактатів у судочинстві вони стали формальним правом. У «Саксонському зерцалі» порушені всі правові питання і вперше письмово зафіксовані також основні правові принципи виборів імператора.

Значні зібрання судових вироків походили з Любека і Магдебурга. Магдебурзькі правові записи дають можливість простежити еволюцію міського права. Середньовічне право тут без перешкоди зробило перехід до сучасного права. Навіть імперський суд у 20-х роках нашого століття ще посилався на «Саксонське зерцало» 1220–1230 рр. Значення «Саксонського зерцала» полягало в тому, що воно було першою кодифікацією німецького права німецькою мовою. Тому водночас воно є книгою німецької духовної історії та першою німецькою прозою.

До XV ст. було створено четверту редакцію «Саксонського зерцала», рукописи з ілюстраціями та коментарем і текстами латинською мовою. Вона була укладена між 1261 і 1270 рр. у Магдебурзі, напевно курією шеффенів. Ця редакція спиралася на більшість текстів Репгова і особлива тим, що «Саксонське зерцало» знаходить в ній своє змістовне завершення. Тому цілком закономірно в зв'язку з «Саксонським зерцалом» вести розмову й про магдебурзьке право. Поруч із «Саксонським зерцалом» Айке фон Репгов уклав ще й «Саксонсь-

ку світову хроніку» – перший історичний твір німецькою мовою. Репгов мав будинок у старому місті Магдебурга. Про нього в якості шеффена в судовій установі в Зальбке, одному з районів Магдебурга, є документальна згадка за 1233 р.

У Німеччині є два пам'ятники Айке фон Репгову. Один з них, створений скульптором Генріхом Гріммом у 1937–38 рр. і знаходиться в Магдебурзі. В 1999 р. ім'я великого вченого-правознавця неодноразово викликало до себе суспільний інтерес. Його пам'ятнику загрожувало руйнування. Один із професорів Інституту судової медицини при університеті ім. Отто фон Гюріке ініціював врятування пам'ятника Репгову, зібрав пожертвування та організував його реставрацію. Завдяки цій обставині Айке фон Репгов ще раз затвердився своїми досягненнями в свідомості магдебуржців. Він знову сидить на своєму звичайному місці перед Палацом юстиції і критично спостерігає за тим, щоб правосуддя й сьогодні мало свій високий, як і колись, авторитет.

«Артикули магдебурзького права», які називаються «Саксонське зерцало» (титольний аркуш видання 1629 р.).

3.2. Зв'язок права і мови

Розвиток права відбувався у вузькому контексті духовної, релігійної та соціально-економічної історії. Література, як і повсякденна мова, насичена правовими посиланнями. «Хто перший приїде, той перший і змолотить», – пише Айке фон Репгов у «Саксонському зерцалі». Корабель іде на дно з «людьми та вантажем» (дослівно: «з чоловіками і мишами») – кажуть німці, коли все втрачено. Цей вираз також походить з середньовічних судових вироків. З правом відбувалося те ж саме, що і з казками та легендами. Спочатку воно існувало в усній формі, усно вносилися й вирокі. Правознавці вчили право і вирокі на пам'ять. Передача з покоління в покоління досвіду і вивченого на пам'ять, як і усне читання належало до культури середньовіччя. Це було типовим явищем у всіх країнах аж до XIII ст. Тому

такі малочисельні документальні джерела того часу, як грамоти приватно-правового характеру, дарчі та грамоти на карбування монет, збору мита, ведення торгівлі або на міське право, надане Магдебургу архієпископом Віхманом, – є визначними пам'ятками історії.

Мова середньовічного права характеризується високим стилем. Дуже ймовірно, що Айке фон Репгов звертався своїм «Саксонським зерцалом» до рівних собі. Мова підіймає «Саксонське зерцало» до ранньої літератури. Формулювання в «Саксонському зерцалі» близькі до поезії чи проповіді. Наприклад, його текст містить рифмовану передмову, що також вказує на його близькість до поезії. Юридичні вірші для запам'ятовування, що спочатку полегшували вивчення на пам'ять, ввійшли до трактатів з права і стали своєрідними правовими прислів'ями, а потім життєвими правилами. Цей факт також спостерігався в усьому європейському середньовіччі. Тому німецькі прислів'я, російські чи римські життєві мудрості дуже схожі, оскільки вони з'явилися вперше в мові права, літератури чи релігії. «Час – найкращий порадинок», – говорить німецьке прислів'я. «Ранок мудріший за вечір», – каже російське прислів'я. Обидва походять з правової точки зору не поспішати з винесенням вироку. На цьому рівні право шеффенів можна назвати народним правом, оскільки в судочинстві ми знаходимо багато народної мудрості. Вона зрозуміла кожному. «Саксонське зерцало» було не тільки зразком для німецьких правових збірників, воно перекладалося також і французькою мовою. В деяких частинах Німеччини, наприклад, в герцогстві Ангальт, «Саксонське зерцало» залишилося діючим правом аж до 31 грудня 1899 р. З 1 січня 1900 р. вступив у силу Цивільний Кодекс, але 1932 р. імперський суд Ляйпцига ще посилався при винесенні вироку на «Саксонське зерцало». Хотілося б процитувати один цікавий приклад із «Саксонського зерцала», який і сьогодні є складовою частиною закону про судівство в Цивільному Кодексі (стаття 122, земельне право № II, § 52): право господаря ділянки на плоди, що звисають на його ділянку з гілок дерева, що росте на сусідній ділянці: «якщо хміль в'ється через тин, то той, в чиему дворі він пустих корені, має з нього зривати... (що зірве, те і є його). Те, що залишається на іншому боці, належить сусідові. Не дозволяється, щоб гілки дерева звисали через огороження на сусідню земельну ділянку.»

4. Поширення магдебурзького права

У 1261 р. магдебурзьке право досягло Бреслау**. Його жителі самі просили про це магдебурзьких шеффенів. Міський архів Бреслау вже

з середини ХІХ ст. був справжньою скарбницею. На основі знайдених там документів можна майже повністю реконструювати магдебурзьке право в тому його вигляді, в якому воно існувало в місті, де виникло. У ХІV ст. «Саксонське зерцало» і «магдебурзьке право» разом почали подорожувати по Європі, тому їх часто використовували як синоніми. Але це – дві різні речі, злиття яких відбулося пізніше завдяки вирокам шеффенів, які у формі юридичних порад надсилалися в інші міста. Зібрання судових вироків також сприяло формуванню все більш диференційованого судочинства і правових структур, що безпосередньо впливало на міське право. У всьому північно-німецькому регіоні «Саксонське зерцало» використовувалося судами як кодекс і застосовувалося також у міському праві. Процес його поширення набув постійного розвитку. Зросла кількість міст, де жили за магдебурзьким правом. У другій половині ХІV ст. уже існувало 400 міст, що належали до магдебурзької сім'ї міст, які мали міське право.

Магдебурзьке право поширилося і на схід Європи, оскільки Магдебург є проміжним пунктом між сходом і заходом, як у торгівлі, так і в культурі. Сусідні держави мали з цього багато користі. В наш час, коли мова, культура і побут відмовляються від стародавніх германських традицій, право найдовше зберігається у вжитку. Міста Богемії, Моравії, Польщі, Угорщини і Литви перейняли магдебурзьке право, а звідти воно поширилося в містах Білорусії та України. Вже в ХІІІ ст. магдебурзькі купці приїжджали до Новгороду. Місто Магдебург залишилося торговим партнером для східноєвропейських міст, в той час як в північному і балтійському регіоні домінували Любек і Гамбург, а Кельн і Франкфурт були торговими центрами Західної Європи. В Новгороді магдебурзьке право також набуло великого значення. Новгород взагалі вважається самим східним пунктом поширення права. Це дуже символічно, оскільки на дверях новгородського кафедрального собору зображений портрет архієпископа Віхмана. 23 квітня 1877 р. магдебуржці знайшли в магдебурзькій газеті таку інформацію: «На далекому сході на берегах Волги знаходиться сталеливарний завод періоду середньовіччя, що має для нас великий інтерес не тільки через свій вік і свою добротність, але й через те, що своїм виникненням він зобов'язаний місту Магдебургу».

На трьох газетних шпальтах розповідається історія дверей кафедрального собору Святої Софії в Новгороді. Архієпископ Віхман замовив виготовлення цих дверей у магдебурзькій ливарній майстерні в 1152–1154 рр. Обхідним шляхом ці двері потрапили в 1187 р. до Новгороду. До цього часу вони не розкрили повністю своєї таєм-

ниці. Ще й сьогодні можна милуватися цими дверима в Софіївському соборі Новгород. У 1992 р. польські реставратори вилили копію цих дверей, які в тому ж році повернулися до свого рідного міста. Таким чином, і сьогодні між Магдебургом і Новгородом існує зв'язок, що виник завдяки торговим відносинам періоду середньовіччя та з судочинства за магдебурзьким правом.

Магдебург і Київ мають також багато спільного. Обидва міста розташовані на річках і мають з цього однакову користь, оскільки водні шляхи сприяють розвитку торгівлі. В чомусь подібна й історія обох міст. Київська Русь вважається першим територіальним державним формуванням на руських землях. Як і Магдебург, який завжди був прикордонним і торговим містом, Київ також був розташований на кордоні Руської держави. З 882 р. Київ був духовним і культурним центром великої держави, яка простиралася аж до Новгород. Магдебург як імперська область Отто I належала до трикутника імперських міст Рима, Візантії, Ахена і став економічним і культурним центром Центральної Європи. Історичні дані 967 для Магдебурга і 988 для Києва відображають ранні події розвитку двох міст в одному і тому ж столітті. Протягом 1494–1497 рр. міщани Києва отримали за плату магдебурзьке право від великого князя литовського. Протягом 1363–1654 рр. українські землі входили до складу Литовсько-Польської держави. В перший період після отримання міського права більшість українських міст знаходилася під владою удільних князів. Місцеві ремісники й торговці прагнули поліпшити свої економічні умови і захиститися від нападів феодалів.

Німецькі колоністи, які оселилися у Львові, Володимирі, Луцьку, а також магдебурзькі купці дбали про прогресивну конституцію міст. Казимир Великий зробив в Україні для блага міст та їхнього економічного розвитку стільки, скільки Отто Великий в Середній Німеччині. В 1356 р. Казимир Великий підтвердив у Львові міську конституцію. Вперше привілей на магдебурзьке право отримало місто в Україні.

Магдебурзьке право знаходилося на висоті свого часу. Воно не вступало у протиріччя звичаєвому праву, за яким жили давньоукраїнські міста.

Найбільшого поширення на землях Центрально-Східної Європи набув збірник польського вченого правознавця Ніколауса Яскера. У 1735 р. він був перекладений російською мовою. Збірник містить «Саксонське зерцало» в перекладі Яскера, магдебурзьке цивільне право та кульмське право. Магдебурзьке право з'явилося навіть там, де його зовсім не очікували: у 1737 р. російський армійський статут також посилався на саксонське право.

Магдебурзьке право було насамперед синонімом волі київських міщан і предметом гордості щодо приналежності до магдебурзької правової сім'ї. В 1802–1808 рр. за проектом архітектора Меленського в Києві було споруджено пам'ятник магдебурзькому праву. Майже до першої половини XIX ст. у Києві виносилися вироки за магдебурзьким правом.

5. Магдебурзьке право в контексті політичної історії – політичні права громадян

Громадянські права містять з самого початку і громадянські обов'язки. Отримання в Магдебурзі громадянських прав – формальні прийоми в громадян, – можна документально довести, починаючи з XII ст. Вони відбувалися перед радою і мали передумовою виплату певної грошової суми. Громадянин повинен був проживати в місті і мати земельну власність або відповідне майно і сплачувати міські податки. Більшість міст, в тому числі й Магдебург, мали книги прийняття до міського права, до яких вносилися надання прав громадянам і отримані від них внески. Ремісники як прошарок бюргерства міцніли завдяки своєму об'єднанню в цехи та через свої союзи брали участь в управлінні містом. Бюргери – носії міської культури, особливо в ремеслах, промислах і будівництві. Магдебурзьке право дозволяло городянам вирішувати міські проблеми неодмінно в інтересах всіх жителів міста. Це, перш за все, такі проблеми: час відчинення міських воріт, проведення ярмарків і торгів, терміни роботи суду, використання міських грошей, дозвіл на доброчинність з боку окремих осіб та фондів для спільного благополуччя міста, будівництво притулків для бідних та лікарень.

Як «вільне імперське і ганзейське місто» Магдебург підпорядковувався безпосередньо імператору. З 1521 р. і до Вормського імперського собору нараховується близько 65 вільних імперських міст, більша частина яких знаходилася в Швабії та Північній Німеччині. Магдебург належав до малочисельних імперських міст Середньої Німеччини. Неодноразово магдебуржці вступали в політичний конфлікт з імператором, ризикуючи тим самим опинитися в опалі. Громадське самоврядування, що здійснювалося протягом майже 450 років, надало магдебуржцям політичну самосвідомість, самовпевненість, що проявлялося в сильній волі і бажанні самостійно визначати важливі шляхи суспільно-політичного розвитку. Свідченням тому було приєднання всього міста до протестантизму. Католицькі школи були зачинені після 1530 р. Батьки міста самі призначали проповідників на

церковні посади. Громадяни міста були глибоко віддані своїй вірі. Тридцятирічна війна вийшла в історію як результат реформації. Магдебург через стійку політичну волю називали «канцелярією Господа Бога». Його жителі брали участь у реформації, повністю знищили імперські війська 10 травня 1631 р. Вестфальський мир 1648 р. поклав кінець незалежності колись такого гордого міста. Імперська воля гарантувала до цього часу збереження міської середньовічної структури управління – ради під керівництвом бургомистра. Отже, право громадянства пов'язане не лише з самостійною економічною позицією, але й з правом на політичну участь в управлінні містом. Через руйнування Магдебурга в 1631 р. старі міські книги були також знищені. Через це неможливо встановити темпи подальшого росту міста. Проте його наступний розквіт свідчить, що багато мешканців змогли отримати право громадянства, що діяло в Німеччині аж до XIX ст.

Посада бургомистра, що безпосередньо пов'язана з правом міст на власне судочинство і врядування, виникла в XIII ст. До цього часу в містах існувала посада старости, зокрема в Магдебурзі – до 1294 р. Старості допомагали 11 шеффенів. Рада міста Магдебурга як самостійний орган стала відомою лише з середини XIII ст. Вона сприяла громадсько-політичній діяльності городян. Магдебург надзвичайно швидко розростався і потребував власної адміністрації. Її утворили члени ради. В цьому проявився зв'язок між магдебурзьким міським правом у розумінні громадянського права і громадським самоврядуванням.

Відроджуючи в XIX ст. автономію міст, у Німеччині знову згадали приклади з середньовічного міського права. Карл Фрайгерр фон унд цум Штайн (1757–1831) запровадив муніципальну реформу в Пруссії і відновив статут міста. Це призвело до скасування опікунської позиції держави на користь самоврядування громадян, права яких здійснювалися в громаді, безпосередньо за місцем проживання. Як і в часи середньовіччя, так і в 1809 р. в Пруссії існувало два прошарки городян, до яких відносилися «жителі, що отримали право громадянства, і ті що не мали такого». Згідно з реформою Штайна (§ 46) «сукупність усіх без винятку бюргерів міста складала міську або бюргерську громаду. Всі ті, хто були внесені до списку бюргерів, розглядалися таким чином як члени міської громади». Це майже ідентично з магдебурзьким правом.

Магдебург, як і Київ, у XVIII ст. був містом-фортецею, навіть найміцнішою фортецею Пруссії. Міська автономія була заборонена комендантом фортеці. Ця посада була скасована лише в 1912 р. Відтоді Магдебург вже не був пруською фортецею. Таким чином, мство, звідки колись вийшло право самоврядування міської громади, довго очіку-

вало на свою автономію. Завдяки магдебурзькому праву сформувались правові норми, що існують і сьогодні й стали політичними категоріями та частинною громадського самоврядування – права на захист власності, недоторканість майна, права мати ратушу як місце для зборів громадян, почесну раду міста, посади бургомістрів, суд шеффенів і статут міста. Що означає це для міста сьогодні:

1. Для громадян: громадське (комунальне) право має регулювати спільне проживання в громаді у всіх сферах міського життя, наприклад, через статут міста.

2. Для економіки: громадське (комунальне) право і самоврядування повинні сприяти розвитку економіки.

Від економічної стабільності міста сьогодні більше, ніж колись залежить його благополуччя. Завдяки їй місто отримує свободу дій і простір для подальшого зростання, для дотримання соціальної відповідальності та підвищення якості життя. Місто функціонує сьогодні як місце проживання, роботи, сімейного життя та дозволя. Міська громада супроводжує все життя своїх громадян, починаючи від реєстрації народження або внесення нового громадянина до банку даних і закінчуючи питанням догляду за цвинтарями.

У 1795 р. кенігсберзький філософ Імануїл Кант у своєму творі «До вічного спокою» висловлює погляди, що належать до ранніх пізнань в області правової держави. На мою думку, це є символічним, оскільки Кенігсберг знаходиться саме посередині між Магдебургом і Києвом. За Кантом право, якому держава підпорядковує сама себе, регулює справжнє, правильно застосовування свободи у зовнішніх взаємовідносинах людей, а держава забезпечує політичну свободу і рівність своїх громадян – правоположення конституції всіх сучасних демократичних держав. Але громадянин може використати свої демократичні права взагалі лише тоді, коли конституційне право гарантує владу територіальній громаді та самоврядування. Ще в 1795 р. Кант вказував людям, які хотіли жити вільно і мирно зі своїми близькими, на їхню невід'ємну і постійну відповідальність за громаду. Їхньою безпосередньою громадою сьогодні – в русі сучасної глобалізації життя – є територіальна громада, місто, житловий район – там, де вони живуть.

Усвідомлення і дотримання відповідальності за безпосередній життєвий простір є взагалі стимулом для розвитку демократії. Без громадського самоврядування – це ми дуже добре знаємо з часів централізму в НДР – участь в управлінні на місцях дуже обмежена. Бюджет і розпорядження ним повинні законодавчо належати містам. Це є сьогодні таким же стимулом для розвитку економіки, як і 500 років тому.

Ще в 1990 р. у своєму рідному місті я прийшов до висновку, що в майбутньому нам ще більше потрібні громадяни з більш активної громадянської позицією. Її необхідно заново пробуджувати, заново створювати в нашому місті. 1990-й рік стає новим поворотним пунктом в комунальній історії Магдебурга. Роки з 1933 по 1989 прожиті під владою силових структур різних диктатур, під опікою яких знаходилося місто. Такі негативні чинники як підлив церков у 50-х рр., призвели до втрат в історичній картині міста. До цього відноситься також і втрата широкими колами населення знань про магдебурзьке право та заслуги Айке фон Репгова. Громадське самоврядування потребує ідентифікації з містом, але це народжується лише зараз.

Право на самоврядування базується сьогодні на:

- 1) зафіксований в конституції і законах власної відповідальності міста за місцеві справи;
- 2) прозорості в прийнятті рішень;
- 3) наявності ініціатив громадян;
- 4) близьких і відкритих для громадян структурах управління;
- 5) співпраці міського парламенту і міського управління.

За часів Репгова людина мала бути внесеною до книг прийняття до міського права для того, щоб мати змогу скористатися правами громадянина. Сьогодні все набагато простіше. Кожен громадянин міста Магдебурга запрошується взяти участь у демократичному процесі комунального самоврядування.

* * *

Київ, як і наше місто Магдебург, зазнав значних руйнувань у XX ст. Часто зустрічі між Центральною і Східною Європою носили не зовсім мирний характер. Останнє десятиріччя цього століття надає нові можливості для зустрічей одного з одним. Останній приклад наведення мостів сьогодні відноситься до природної посередницької функції німецького народу між східними і західними країнами. На цьому шляху німецький народ супроводжує важливе політичне завдання. Успіх європейської єдності і глобального миру найвищою мірою залежить від того, як західним країнам вдасться інтегрувати країни Східної Європи в цей процес.

У цьому відношенні Магдебург має позитивні приклади. В 1995–1997 рр. у Магдебурзі відбулась спільна акція робочої групи ЮНІСЕФ та магдебурзької газети «Фольксштimme» під назвою «Не забувайте Східну Європу!». В 1996 р. один із київських дитячих будинків зміг отримати кошти з пожертвувань на цю акцію. В 1999 р. дві організації знову запланували старт акції «Не забувайте Східну Європу!».

З листопада і до кінця січня можна буде багато прочитати і почути про ситуацію з дітьми в Україні. Зібрані кошти мають допомогти в першу чергу дітям-інвалідам. Лише декілька тижнів тому я зміг відправити партію вантажу з медичним і технічним обладнанням, а також з медикаментами і медматеріалами для міської лікарні Луганська. Члени ордена йоганітерів*** підтримують м. Магдебург і магдебурзькі лікарні в цій акції. Ця акція була здійснена на прохання жителя Луганська Ігоря Белікова, який, до речі, є почесним громадянином міста Магдебурга. Але це вже зовсім інша історія.

Дякую вам за дружній прийом у Вашому місті і за Вашу увагу.

* Тобто членом католицького ордену, назва якого походить від французького монастиря «Премонтре».

** Сучасне м. Вроцлав Республіки Польща.

*** Виник у 1100 р. в Єрусалимі як лицарський духовний орден для опіки за хворими паломниками.

Ebel, Friedrich: Rechtsgeschichte. Lehrbuch. Von 1500 bis heute. Heidelberg. Ehrenbürger der Stadt Magdeburg. Magistrat der Stadt Magdeburg, 1994.

Ein mittelalterliches Kunstwerk aus Magdeburg zu Nischnei-Nowgorod. In: Blätter für Handel, Gewerbe und soziales Leben. (Beiblatt zur Magdeburgischen Zeitung) vom 23. April 1877, Nr. 17.

Eine Stadt wehrt sich! Der Beitrag der Stadtverwaltung zur Überwindung von Seuchen in Magdeburg. Hrsg.: Landeshauptstadt Magdeburg, Stadtarchiv. Magdeburg, 1998.

Gaupp, Ernst Theodor Das alte Magdeburgische und Hallesche Recht. Ein Beitrag zur Deutschen Rechtsgeschichte. Neudruck der Ausgabe Breslau 1826. Aachen, 1966.

Hanse-Städte-Bünde. Die sächsischen Städte zwischen Elbe und Weser um 1500. Magdeburger Museumsschriften Nr. 4, Band 1: Aufsätze. Herausgegeben von Matthias Puhle. Magdeburg, 1996.

Kaufmann, Ekkehard: Deutsches Recht. Grundlagen der Germanistik. Berlin, 1984.

Koebler, Gerhard. Deutsche Rechtsgeschichte. München, 1990.

Krause, Dieter: Das Magdeburger Recht. Betrachtungen zur mittelalterlichen Medizin- und Sozialgeschichte unter rechtsmedizinischen Gesichtspunkten.

In: Magdeburger Wissenschaftsjournal 1/98. Hrsg.: Otto-von-Guericke-Universität Magdeburg, 1998.

Lieberwirth, Rolf: Eike von Repchow und der Sachsenspiegel. Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Berlin, 1982.

Lieberwirth, Rolf: Das Privileg des Erzbischofes Wichmann und das Magdeburger Recht. Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Berlin, 1990.

Lieberwirth, Rolf: Stadtrecht – Stadtrechtsfamilien – Hansisches Recht. Unter besonderer Berücksichtigung des Magdeburger Rechts. In.: Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers. Köln-Berlin-Bonn-München.

Der Sachsenspiegel in Bildern. Aus der Heidelberger Bilderhandschrift ausgewählt und erläutert von Walter Koschorek. Frankfurt a. Main, 1976.

Magdeburger Bürgermeister. Magistrat der Stadt Magdeburg, 1992.

Das Magdeburger Stadtrechtsprivileg von 1188. Faltblatt zum 800-jährigen Jubiläum. Rat der Stadt Magdeburg, 1988.

Nowgoroder Bronze kehrte zurück. Magdeburg, Volksstimme vom 18. September 1992.

Odyssee der berühmten Magdeburger Bronzetur. Magdeburg, Volksstimme vom 4. September 1987, Beilage S. 2

Springer, Matthias. Laudatio auf Prof. Dr. Dr. h.c. Ernst Eichler anlässlich der Verleihung des Eike-von-Reggow-Preises der Stadt Magdeburg und der Otto-von-Guericke-Universität Magdeburg am 27. Oktober 1998.

Springer, Matthias: Landesausbau, Stadtrecht, Magdeburger Recht, der Sachsenspiegel. In: Sachsen-Anhalt 1200 Jahre Geschichte. Renaissance eines Kulturraumes. Braunschweig, 1993.

Unruh, Georg Christoph von: 200 Jahre Entwicklung zum Rechtsstaat. Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. In: Stadt und Gemeinde 9/1995.

Wilhelm Polte

Festvortrag des Oberbürgermeisters der Stadt Magdeburg anlässlich des 500-jährigen Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew «GRUNDZÜGE DES MAGDEBURGER RECHTS»

Im Vortrag sind die Ursprünge, die Verbreitung des Magdeburger Rechts und seine herausragende Rolle für die Entwicklung der Städte im mittel- und osteuropäischen Raum dargestellt. Der Autor schildert die Ereignisse aus der Geschichte der kommunalen Selbstverwaltung der Stadt Magdeburg, angefangen von 1129 (als das Stadtbürgertum zum ersten Mal eigene Rechte beansprucht hat) bis zum Jahre 1999. Die historischen Tatsachen aus der Geschichte der kommunalen Selbstbestimmung der

mittelalterlichen Stadt Magdeburg werden in Bezug gesetzt zu dem heutigen Leben der Hauptstadt des Bundeslandes Sachsen-Anhalt. Die nachhaltige Wirkung des Magdeburger Rechts auf die Entwicklung der Städte Kiew und Magdeburg wird durch direkten Vergleich verdeutlicht.

Володимир Яловий (Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ІМІДЖУ СТОЛИЦІ – МІСТА КИЄВА (про підсумки роботи Оргкомітету Київради по відзначенню 500-річчя надання Києву магдебурзького права)

25 червня 1998 р. Київська міська рада прийняла рішення про створення Оргкомітету і проведення протягом 1999 р. низки громадських заходів, присвячених 500-річчю надання місту Києву магдебурзького права.

Ця річниця дала нам добрий привід ще раз замислитись над розвитком муніципального самоврядування в столиці України, рівнем інтегрованості нашого міста до європейської спільноти, про історичні коріння київського самоврядування, сучасний стан та необхідність його подальшого сталого розвитку.

До плану відзначення цієї річниці наші громадські активісти та депутати запропонували 35 заходів та громадських акцій. Всі вони були запропоновані до виконання, незважаючи на обмеженість коштів. Рішенням Київради в міському бюджеті 1999 р. було передбачено виділення 300 тисяч гривень для відзначення знаменної дати. Звичайно, що для фінансування всіх проєктів цього було замало. А щоб провести всі заходи, як порахували наші фахівці, потрібно кілька років та десятки волонтерів. Сьогодні, мажемо твердо констатувати, що тема магдебургії у громадськості нашого міста викликала неабиякий інтерес. Тому, незважаючи на припинення діяльності Оргкомітету Київради через вичерпання терміну події, заходи, що намічені, будуть тривати. Фонд ім. Фрідріха Еберта виявив бажання працювати з міськими проєктами наших громадських активістів і в 2000 р. Мова йде, перш за все, про видання матеріалів нашої конференції. А нині, як бачите, німецька сторона за власний кошт і з великим ентузіазмом бере активну участь у відзначенні знаменної події в житті нашого міста. Разом із паном Вінфрідом ми проводимо вже другу за цей рік громадську акцію. І мені хотілося б висловити особливу і щирю подяку нашим німецьким колегам із українського бюро Фонду

ім. Фрідріха Еберта, персонально пану В. Шнайдеру-Детерсу, за їх участь, вболівання та готовність до конструктивної співпраці з нашим містом у справі становлення європейського цивілізованого іміджу столиці.

Відзначення 500-річчя було розпочато 18 грудня 1998 р. з проведення симпозиуму «Від магдебурзького права до сучасного самоврядування в Києві», після чого протягом 1999 р. відбулись такі заходи:

- проведені реставраційні роботи по приведенню в належний стан пам'ятника магдебурзькому праву на Дніпровській набережній, що називається «Колона магдебурзького права»;
- випущено ювілейні монети номіналом в 5 та 10 гривень. Виконано наукове рецензування проектів монет в НАН України;
- у Поштовому будинку відкрита ювілейна виставка «До історії самоврядування в Києві». Підготовлено наукове обґрунтування до її матеріалів. Проведено наукове рецензування тематико-експозиційного плану виставки в НАН України;
- видано ювілейний випуск журналу «Пам'ять століть»;
- виготовлено буклет «Депутати Київради».

Емблема Оргкомітету
по відзначенню
500-річчя надання
Києву магдебурзького
права.

Готується другий випуск буклету з урахуванням зауважень та підсумків виборів Київського міського голови;

- в середніх школах міста проведено конкурс робіт старшокласників і тематичні уроки, присвячені історії магдебурзького права, становленню української демократії та розвитку самоврядування;
- проводиться конкурс студентських наукових робіт з історії та сучасних проблем місцевого самоврядування в Києві;
- розроблено серію статей, які передані в газети «Хрещатик», «Столиця», журнали «Україна», «Людина і влада» та «Актуальні проблеми самоврядування»;
- формується система обміну досвідом між представницькими органами Києва та Варшави;
- зібрана та працює спеціальна робоча група провідних фахівців-юристів по розробці проекту Статуту міста Києва та проектів нормотворчих положень Київради по місцевому самоврядуванню, перш за все, Положення про Координаційну раду самоврядування округу міського депутата;

– випущено буклет «Муніципальне самоврядування очима школярів Києва»;

– проведено паспортизацію існуючих в місті рад громадського територіального самоврядування по районам.

У 1999 р. відбулися знаменні події в житті нашого міста. Президент України Л.Д. Кучма 15 січня підписав Указ, а Верховна Рада України прийняла Закон України «Про столицю України місто-герой Київ». Він став значним кроком у розвитку муніципальної реформи і становленні демократичних інститутів самоврядування Києва. Під час його розгляду дійшли згоди представники різних фракцій народних депутатів України. Нині існує багато різних думок про закон. І це добре, бо він нікому не байдужий. Для депутатського корпусу Київради закон став знаменною віхою, оскільки після його прийняття стало зрозумілим, що в муніципальній реформі слід іти далі. Приміром, усвідомили, що нашому унікальному місту, де живе і працює найбільша територіальна громада України, кінце потрібен свій статут, що детальніше б виписав кожен рівень системи міського управління, передусім, механізм взаємодії міського депутата з його виборцями.

Ці наші ідеї були підтримані міжнародними та національними експертами, завдяки чому 9 березня 1999 р. Оргкомітет Київради провів круглий стіл за темою: «Моделльний Статут територіальної громади України», який був організований Асоціацією міст України, українським бюро Фонду імені Фрідріха Еберта та постійною депутатською комісією Київради з питань самоврядування, засобів масової інформації, зв'язків з об'єднаннями громадян на чолі з В. Комовим. Сьогодні мені особливо приємно вітати пана Урзуса Фурмана, провідного фахівця Асоціації німецьких міст, який був душею тієї події, підготував для України проект модельного Статуту територіальної громади. Крім того, у наступному році за підтримки міжнародного фонду «Відродження» відбудуться відкриті громадські слухання по Статуту міста Києва. Сподіваюся, що до Дня Києва – 30 травня 2000 р., наше місто матиме свій Статут, який буде відповідати найкращим європейським стандартам.

28 квітня було проведено загальноміським конференцію голів рад територіального громадського самоврядування мікрорайонів міста. Вона дала змогу вперше за останні три роки зібрати разом справді зацікавлених громадських активістів, які вболівали за розвиток громадського самоврядування. Під час зустрічі ставали плідні дискусії, багато нових пропозицій та ідей прозвучали і були досить цікавими для наших міських депутатів.

30 травня сталася визначальна подія в житті нашого міста – в напруженій конкурентній боротьбі на виборах на посаду Київського міського голови переміг Олександр Омельченко. Вперше за останні сто років було проведено демократичні вибори київського голови і ми, нарешті, повернулися до свого історичного коріння цивілізованої демократії. Саме в ці дні на Поштової площі було відкрито музей, експозиція якого присвячена історії самоврядування в Києві.

На завершення дозвольте мені ще раз подякувати всім присутнім за вашу участь у роботі нашої підсумкової конференції по відзначенню 500-річчя надання Києву магдебурзького права.

Volodymyr Jalovyj (Kiew)

DEN GUTEN RUF DER HAUPTSTADT KIEW PFLEGEN

Im Vortrag sind die Ergebnisse der Tätigkeit des Organisationskomitees beim Stadtrat Kiew anlässlich des 500-jährigen Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Kiew, sowie Maßnahmen und öffentliche Veranstaltungen im Zeitraum von 1998 bis 1999 zusammenfassend dargestellt.

Урзус Фурман

ПРАВО В СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ І МІРКУВАННЯ

1. Визначення поняття «місцеве самоврядування»

Детальному порівнянню правових систем у сфері місцевого самоврядування в Німеччині та Україні має передувати усвідомлення тих стрижневих положень «Європейської Хартії місцевого самоврядування», які є еталоном і складають саму суть місцевого самоврядування. Ось їх перелік:

- Місцеве самоврядування територіальних громад є невід'ємною складовою частиною демократичної форми державного устрою.
- Мають бути створені правові гарантії і реальні передумови для здійснення і врегулювання територіальними громадами важливих

питань громадського життя в рамках чинного законодавства, під власну відповідальність і на благо своїх мешканців.

– Місцеве самоврядування здійснюється радами або зборами, обраними в результаті вільних, таємних, рівних, прямих, загальних виборів, які опираються у своїй діяльності на підзвітні їм виконавчі органи.

– Територіальні громади мають гарантоване законом право вирішувати всі питання, що входять до їх повноважень або делеговані їм іншим органом.

– Найважливіші повноваження територіальних громад встановлюються Конституцією або законом. Ця норма не виключає можливості делегування територіальним громадам за певних умов і згідно з законом (державних) повноважень.

– Виконання громадських завдань покладається в першу чергу на ті органи, які розташовані найближче до рядового громадянина.

– Делеговані територіальним громадам повноваження повинні бути, як правило, обширними і винятковими. Вони не повинні розмиватися та обмежуватися іншими центральними чи місцевими органами влади за винятком випадків, передбачених законом.

– Повноваження, делеговані територіальним громадам центральним чи місцевим органом влади, повинні бути максимально адаптовані до місцевих умов в частині їх здійснення.

– Місцевому самоврядуванню необхідно дати можливість самостійно визначати побудову своїх внутрішніх структур управління, приводити їх у повну відповідність з місцевими потребами і забезпечувати ефективність їх діяльності.

– Умови праці для службовців у складі органів місцевої влади повинні забезпечувати залучення до роботи в них кваліфікованого персоналу на засадах результативності і професійної майстерності. З цією метою необхідно передбачити необхідні можливості в плані професійної підготовки, оплати та просування по службі.

– Контроль з боку держави за діяльністю територіальних громад може здійснюватися лише у випадках і згідно з порядком, передбаченими Конституцією або законом. Метою будь-якої форми контролю має бути, як правило, забезпечення дотримання законів та основних положень Конституції. Проте, коли йдеться про делеговані повноваження територіальних громад, то в таких випадках з боку вищих органів влади може здійснюватися контроль за доцільністю їх делегування. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування повинен гарантувати дотримання принципу співвідносності між значенням контрольного заходу та його вагою в плані захисту інтересів територіальної громади.

– Територіальні громади в рамках національної економічної політики мають право мати власні кошти, якими вони вільно розпоряджаються при здійсненні своїх повноважень. Кошти повинні відповідати завданням, що передбачені в Конституції чи закони. Ці кошти мають, принаймні частково, формуватися за рахунок місцевих зборів та податків, щодо яких територіальним громадам надається право встановлювати відповідно до закону ставки оподаткування. З метою захисту фінансово слабких територіальних громад необхідно створити систему фінансового вирівнювання по вертикалі та горизонталі. Фінансові асигнування на потреби територіальних громад слід максимально звільнити від принципу їх цільового утворювання з реалізацією певних проєктів. Надання асигнувань не повинно обмежувати принципово важливу свободу територіальних громад щодо формування в рамках власної сфери повноважень місцевої політики.

– При реалізації покладених на них повноважень і в рамках закону територіальні громади мають право співпрацювати між собою, створювати об'єднання для здійснення тих завдань, що відповідають їх спільним інтересам.

– Територіальні громади повинні мати право на судовий захист гарантій вільного здійснення ними своїх повноважень і дотримання тих засадничих принципів місцевого самоврядування, які закріплені в Конституції та національних нормативно-правових актах.

2. Становище місцевого самоврядування в системі державного устрою обидвох країн

Українська держава закріпила принцип місцевого самоврядування в Конституції країни у формі правової гарантії. Яскравим свідченням цього є стаття 7 Конституції. Разом з тим було прийнято й рішення про те, що носієм влади є народ, який здійснює її через органи державної влади та місцевого самоврядування. Такий висновок випливає із статті 5, абзацу 2, речення 2 Конституції України. В основу закріпленого конституційним правом принципу поділу народної влади між державними органами та органами місцевого самоврядування покладено, очевидно, думку про те, що всі повноваження на прийняття рішень, які здійснювалися досі виключно централізованою системою державної влади, якщо вони стосуються місцевих проблем, повинні по можливості покладатися на ті органи, які розташовані найближче до рядового мешканця і найшвидше відчують пульс місцевого життя, тобто ті органи, які на відміну від віддалених державних установ обласного чи центрального рівня краще сприймають потреби і очікування звичайних мешканців.

Німецькою Конституцією (стаття 28, абзац 2, речення 1) становище місцевого самоврядування щодо його значення для системи державного устрою визначено конкретніше: «територіальним громадам відповідно до чинного законодавства і під власну відповідальність має бути гарантоване право на врегулювання всіх питань життєдіяльності місцевої спільноти». Крім правових гарантій місцевого самоврядування, що є основою державного устрою, в цій статті водночас закріплено право на самоврядування громади, як спільноти громадян, яка може самостійно вирішувати питання місцевого значення, що сприяє загальному благу. Вона покликана вирішувати ці питання в межах існуючих правових норм під власну відповідальність і, навіть, якщо це передбачено законом, виконувати завдання органів державної влади.

У розділі німецької Конституції, де йдеться про принципи державного устрою, а саме в статті 28, абзаці 1, визначаються способи формування керівних органів територіальної громади як спільноти мешканців. Згідно з цим положенням, місцева спільнота шляхом загальних, прямих, вільних, рівних і таємних виборів формує представницькі органи. Вибірні органи можуть заміщуватися в територіальних громадах загальними зборами їх мешканців.

На противагу цьому, право на самоврядне вирішення питань місцевого значення і на формування місцевих представницьких органів закріплено в окремому розділі XI Конституції України про «Місцеве самоврядування». Особливу увагу слід звернути насамперед на статтю 140, абзац 1 та 3, і статтю 141, абзац 1 Конституції України. Згідно з нормами цих статей, «місцеве самоврядування» – це право територіальної громади на самостійне вирішення в рамках чинної Конституції та законів України питань місцевого значення, причому місцевий представницький орган, який здійснює право на місцеве самоврядування, обирається на основі загальних, рівних, таємних, прямих виборів.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в тій частині Конституції обидвох країн, яка стосується державного устрою, однаково врегульовано питання про місцеве самоврядування та про формування органів місцевої представницької влади.

3. Конституційно-правові та фінансові гарантії місцевого самоврядування

Конституційно-правові та фінансові гарантії місцевого самоврядування в Німеччині викладено в статтях 106 та 107 Основного Закону.

Згідно з положеннями статті 106, абзацу 6 Основного Закону, територіальним громадам гарантовано право на надходження від прямих податків, тобто від податку на підприємницьку діяльність та податку на землю, а також на надходження від місцевих податків на споживання та на придбання предметів споживання чи отримання дозволів. До того ж, ця норма Конституції визнає за територіальними громадами право встановлювати під власну відповідальність ставки оподаткування від податку на підприємницьку діяльність та податку на землю. Це право на самостійне визначення ставок оподаткування є важливим елементом життєво необхідної для місцевого самоврядування фінансової автономії, навіть якщо взяти до уваги обмежену можливість підвищення податкових ставок і необхідність врахування меж фінансового навантаження на місцевих платників податків.

Основою для визначення розміру податку на підприємницьку діяльність з 1 січня 1998 р. є доход від підприємницької діяльності (раніше основою для оподаткування був ще й капітал підприємства). У зв'язку з таким способом нарахування податку від підприємницької діяльності та його розмір визначається динамікою прибутків порівняно незначної кількості великих підприємств. Це зумовлює суттєві розбіжності податкового потенціалу міст та територіальних громад, близьких за функціями та розмірами, а також сильні щорічні коливання в сумах надходжень. З метою компенсації недоотриманих податкових надходжень у зв'язку з відмовою від оподаткування капіталу підприємств у рамках податку на підприємницьку діяльність статтю 105, абзацу 5 Основного Закону передбачено відрахування на користь міст і територіальних громад від податку з обороту в розмірі 2,2 % від загальної суми надходжень.

В якості ще одного фактора, який має протидіяти надто сильній залежності податку на підприємницьку діяльність від наслідків господарчої діяльності, ще в рамках реформування системи місцевих фінансів у 1970 р. було передбачено прями часткові відрахування на користь міст і територіальних громад від податку на доходи фізичних осіб, що залежить, насамперед, від кількості постійних мешканців. Частка територіальних громад в цьому податку складала на момент запровадження цієї норми 14 %, а з 1980 р. вона зросла до 15 %.

Податок на підприємницьку діяльність та частка територіальних громад від податку на доходи фізичних осіб та податку з обороту складають 85 % податкових надходжень до місцевих бюджетів усіх міст і територіальних громад Німеччини взятих разом. Однак ці обидва головні джерела податкових надходжень відіграють зовсім різну

роль в окремих типах територіальних громад. У бюджетах великих та порівняно великих міст, де зосереджена промисловість, переважає, головним чином, податок на підприємницьку діяльність, орієнтований на господарчу діяльність. На противагу цьому, в бюджетах невеликих територіальних громад вирішальне значення належить частині громади від податку на доходи фізичних осіб, яка залежить від кількості постійних мешканців. Проте, значення вищезгаданого податку на землю, надходження від якого поступають в місцеві бюджети, не залежить від розміру окремих територіальних громад.

Квота асигнувань земель (Федерації) до місцевих бюджетів сягає 28 % бюджету і є в кількісному вимірі другим за значенням джерелом надходжень до бюджетів міст і територіальних громад. Ці фінансові трансферти здійснюються, головним чином, у рамках фінансового вирівнювання територіальних громад, тобто згідно з законами про фінансове вирівнювання, які приймаються практично щорічно і в яких врегульовано питання про асигнування із земельних бюджетів до бюджетів територіальних громад. Федеральні землі зобов'язані здійснювати таке фінансове вирівнювання у відповідності із земельними Конституціями, якість яких з правової точки зору не поступається якості Основного Закону.

Згідно зі статтею 104 а, абзацу 4 Основного Закону, Федерація може частково фінансувати особливо важливі інвестиції міст, територіальних громад та районів, які необхідні для запобігання порушенню загальногосподарського балансу, для вирівнювання економіки регіонів на території Федеративної Республіки Німеччини та для сприяння економічному розвитку. В минулому на цій основі здійснювалися так звані програми поліпшення економічної кон'юнктури. Нині Федерація надає фінансову допомогу на будівництво міст і розвиток транспортної інфраструктури, а також структурну допомогу на розбудову інфраструктури територіальних громад у структурно слабких землях. Ці загальнофедеральні програми теж реалізуються в рамках законів про фінансове вирівнювання федеральних земель.

Фінансове вирівнювання територіальних громад має на меті нагромадження загальної маси коштів для потреб територіальних громад (фіскальна функція), згладжування розбіжностей в бюджетних надходженнях територіальних громад однакових груп (редистрибутивна або перерозподільча функція), а також фінансування певних особливих потреб, наприклад, центральних населених пунктів (функція планування системи заселення та землевпорядкування).

Головним джерелом фінансових надходжень цієї системи асигнувань є частка територіальних громад у земельних податках, та тій

частині податків, які надходять до земельних бюджетів від загально-федеральних податків. Згідно зі статтю 106, абзацу 1 Основного Закону, територіальним громадам (або об'єднанням територіальних громад) надається певний відсоток від частки земель у так званих спільних податках, надходження від яких розподіляють між собою Федерація та федеральні землі, тобто в податку на доходи юридичних і фізичних осіб, в податку з обороту. Цей відсоток визначається земельним законодавством.

На добровільних засадах до цього обов'язкового загального податкового пакету можуть включатися також інші земельні податки (зокрема податок на купівлю землі), а також платежі та надходження в рамках фінансового вирівнювання земель (наприклад, перерозподіл коштів між землями).

Що стосується цільового призначення коштів на фінансове вирівнювання та свободи використання цих коштів з боку територіальних громад, то тут слід констатувати наступне: майже 55 % коштів у рамках фінансового вирівнювання надаються у вільне розпорядження міст, територіальних громад та об'єднань територіальних громад у вигляді загальних асигнувань (без цільового призначення). Більша частина цих коштів розподіляється на основі двох критеріїв:

1. Залежно від розміру територіальної громади, як індикатором її фінансових потреб.
2. Згідно з податковим потенціалом територіальної громади, який встановлюється на основі закону, як індикатором її фінансових можливостей.

Для вирівнювання особливо слабких у фінансовому відношенні громад, які випадають з дещо схематичної системи цього виду асигнувань, багато земель надає окремим територіальним громадам так звані асигнування на забезпечення матеріальних ресурсів із спеціального фонду (фонду накопичення з метою фінансового вирівнювання або фонду компенсаційного накопичення).

Коли йдеться про вищевказані фінансові асигнування загального характеру, тобто ті асигнування, які надаються у вільне використання, то їх зв'язок з завданнями (повноваженнями) територіальних громад не відіграє вирішального значення. Що ж стосується спеціальних асигнувань, що складають близько 45 % коштів фінансового вирівнювання, то тут ситуація зовсім інша. Спеціальні асигнування є цільовими субсидіями федеральних земель територіальним громадам з метою фінансування завдань для забезпечення конкретних сфер життєдіяльності.

Поряд з податками та фінансовими асигнуваннями найважливішим джерелом бюджетних надходжень є зрештою плата за послуги

та збори, які можуть відправлятися територіальними громадами відповідно до їх права на самоврядність.

Тут, насамперед, слід назвати плату за послуги та збори, пов'язані з окремими видами громадських послуг. Це – «мито, яке сплачується за надану послугу». Вони відрізняються від податків тим, що останні не передбачають право платника на конкретну зустрічну послугу з боку держави чи територіальної громади. Плата за послугу може стягуватися лише після того, як громадянин скористався певною громадською послугою, наприклад, відвідав критий басейн. На противагу цьому, збори сплачуються за саму можливість скористатися певною громадською послугою. Як приклад можна назвати збір, що справляється за роботи по підготовці до будівництва доріг.

Значення плати за послуги, як фінансового інструмента забезпечення діяльності міст і територіальних громад, значно зросло у кількісному вимірі особливо протягом останніх 15 років. Причиною цього явища є зниження бюджетних надходжень та фінансових асигнувань з боку федеральних земель. Завдяки мобілізації всіх можливих ресурсів, містам і територіальним громадам вдалося суттєво підвищити надходження від плати за послуги. Після декількох років інтенсивного використання цього ресурсу досягнуто фінансування 22 % всіх завдань, покладених на територіальні громади, завдяки коштам, що надходять від плати за послуги. Однак така наступальна політика має свої адміністративні, правові, економічні та політичні межі. Німецькі міста і територіальні громади на сьогодні значною мірою вичерпали можливість обтяження своїх мешканців платою за громадські послуги.

На відміну від вище сказаного, Конституція України з точки зору гарантій фінансового забезпечення місцевого самоврядування залишається доволі невизначеною. Це стосується насамперед фінансування власних повноважень, які покладено на місцеве самоврядування згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Досить згадати, наприклад, статті 27–40 цього Закону.

Принципово важливі положення щодо фінансування місцевих завдань, покладених на територіальні громади, викладені в статті 142, абзацу 2, речення 1 та статті 143, абзацу 1, речення 4. Згідно з нормами цих статей, держава бере участь у забезпеченні надходжень до місцевих бюджетів, а територіальним громадам у відповідності з чинним податковим законодавством дозволено запроваджувати місцеві податки та збори.

Однак, не передбачено якоїсь стабільної квоти щодо участі місцевого самоврядування у найважливіших з фінансової точки зору подат-

ках, як наприклад, у податку на додану вартість. А саме така участь могла б забезпечити надійну основу для фінансування завдань, покладених на місцеве самоврядування. Створення надійної фінансової бази місцевого самоврядування стає ще нагальнішою потребою, оскільки місцеві податки та збори з огляду на незначні доходи громадян в містах і територіальних громадах не в стані протягом тривалого часу і належним чином замінити відсутність такого виду надходжень.

Набагато сприятливішим є врегулювання фінансування повноважень, делегованих державою місцевому самоврядуванню, передбачене Конституцією України. У статті 143, абзацу 3, речення 2 Конституції йдеться про повне, тобто стовідсоткове фінансування делегованих державою повноважень. В якості альтернативного джерела фінансування називається також можлива участь територіальних громад у певних загальнодержавних податках. Така норма з огляду на статтю 5, абзац 2, речення 2 Конституції України, в якій не передбачено жодних пріоритетів у здійсненні народоуправління органами державної влади порівняно з органами місцевого самоврядування, здається не зовсім виправданою. Навпаки, з наведеної вище статті випливає, що відношення до рівня державної влади і рівня місцевого самоврядування в рамках гарантованих їм конституційним правом повноважень має бути однаковим. В такому разі рівноцінним повинно бути і ставлення як до власних, так і до делегованих державою повноважень місцевого самоврядування, і їх відповідне фінансове забезпечення.

4. Конституційні та правові гарантії місцевого самоврядування

У статті 93, абзацу 1, пункту 4 б Основного Закону за територіальними громадами визнається право на захист від втручання з боку Федерації та федеральних земель, які здійснюються в рамках закону, і мають своїм наслідком безпосереднє втручання в правову сферу місцевого самоврядування, у формі подання конституційної скарги. Конституційна скарга проти відповідних федеральних законів подається до Федерального Конституційного суду. Коли йдеться про земельні закони, то скарга направляється до відповідного земельного конституційного суду, якщо така можливість передбачена земельним законодавством. В інших випадках розглядом скарги також займається Федеральний Конституційний суд.

Розгляд скарги у Федеральному Конституційному суді або в земляних конституційних судах може бути успішним лише тоді, коли йдеться про втручання в основоположні норми права на місцеве са-

моврядування, в його суть. Таким прецедентом могло б, наприклад, стати вилучення певного власного повноваження міста на місцеве самоврядування і передача цього повноваження державному органу влади, незважаючи на те, що по своїй суті воно однозначно відноситься до типових завдань, які покладаються на місцеве самоврядування.

Якщо ж право на місцеве самоврядування територіальних громад порушується рішеннями або постановами Федерації чи федеральних земель, які прийнято на основі федеральних чи земельних законів (непряме порушення), то міста або територіальні громади можуть вдаватися до захисту своїх прав шляхом оскарження цих рішень чи постанов в уповноважених адміністративних судах. У таких випадках здійснюється перевірка конституційності законів. Якщо суд вважає закон, який покладено в основу рішення, неконституційним, то він призуляє розгляд у справі і звертається за рішенням до Конституційного суду.

На відміну від цього Конституція України у статті 145 гарантує захист прав місцевого самоврядування і передбачає можливість звернення до суду. Але в ній не уточнюється, які суди уповноважені розглядати такі справи. З огляду на згадані вище статті 5 та 7, де закріплено статус місцевого самоврядування як важливий принцип державного устрою, та на спеціальний розділ XI Конституції, виглядала б логічною норма, згідно з якою на Конституційний суд України покладалася б перевірка порушення суттєвих прав у сфері місцевого самоврядування законами чи іншими обов'язковими до виконання урядовими нормативними актами.

5. Захист права на місцеве самоврядування як постійна мета в діяльності уряду та парламенту

Українська держава, завдяки проголошенню місцевого самоврядування суттєвою складовою частиною державного устрою, створила вирішальні передумови для розвитку дієздатної системи місцевого самоврядування. Тим самим зроблено крок до зміни державного устрою, який можна назвати переломним. Його наслідком стане децентралізація влади, або як про це сказано у статті 5, абзацу 2, речення 2 Конституції України, про поділ делегованої народом влади між органами державного управління та місцевого самоврядування.

Конституційний принцип децентралізації влади сам по собі важливий. Але ще важливішою є постійна і щоденна увага і повага з боку урядовців та парламентарів до цього конституційного принципу. До місцевого самоврядування не слід ставитись як до втрати вла-

ди центральними органами. Його слід сприймати як розумну, доцільну і невід'ємну форму державного устрою. Проголошений Конституцією поділ народодовладдя передбачає, що уряд і парламент повинні зосередитися на визначенні загальнодержавних політичних цілей і втілювати їх у формі урядових актів чи законів, в той час як місцевий рівень має взяти на себе здійснення політичних цілей, які є визначальними для життя громадян. Мобілізація величезного потенціалу здібних і висококваліфікованих мешканців міст, територіальних громад на благо розвитку і благоустрою свого міста чи територіальної громади стане можливою лише тоді, коли держава всерйоз працюватиме заради досягнення цієї мети. Лише за цієї умови вдасться перетворити міста і громади в квітучі осередки людського життя і тим самим сприяти розвитку самої держави. Україна може стати державою, з якою рахуватиметься Європа, лише тоді, коли здійснюватиметься послідовна передача централізованих до цього часу повноважень по прийняттю рішень з питань місцевого значення тим, хто порівняно з віддаленими обласними чи центральними державними органами управління стоїть набагато ближче і набагато краще відчуває пульс життя на місцях, швидше усвідомлює і сприймає очікування і потреби рядових громадян.

При цьому слід звернути особливу увагу на два моменти, які можуть забезпечити створення дієздатного місцевого самоврядування: – необхідно гарантувати таке фінансове забезпечення місцевого самоврядування, яке заклало б надійну основу для адекватного фінансування власних та делегованих державою повноважень, причому система державних субсидій повинна доповнюватися запровадженням власних місцевих податків у більшому обсязі; – місцевому самоврядуванню слід надати свободу у виборі способу втілення політичних цілей, визначених центральним урядом та парламентом, з урахуванням місцевих особливостей.

Найважливішим залишається втілення політичних цілей, а не способи та організаційні методи, за допомогою яких це досягається. Втручання держави у виконання визначених державою політичних цілей на місцях повинно завжди здійснюватися у дружній для місцевого самоврядування формі. Для цього слід було б створити систему державного нагляду, яка б втілювала ідею партнерського ставлення до місцевого самоврядування в практику. Приклади створення такої системи існують у багатьох європейських країнах.

Дозвольте завершити свій виступ словами пруського міністра, автора адміністративної реформи та архітектора системи місцевого самоврядування в Німеччині Карла Фрайгерра фон унд цум Штайна,

сказаними ще в 1808 р.: «Якщо позбавити народ права на участь у державних справах, то незабаром може трапитися так, що він досить швидко стане байдужим до уряду, або навіть опиниться в опозиції до нього».

Ursus Fuhrmann

VERGLEICHENDE ÜBERLEGUNGEN ZUM RECHT DER KOMMUNALEN SELBSTVERWALTUNG IN DEUTSCHLAND UND IN DER UKRAINE

Im Beitrag sind die Hauptbestimmungen der «Europäischen Charta der kommunalen Selbstverwaltung» dargelegt; es wird auf die Notwendigkeit ihrer Anwendung im Bereich der kommunalen Selbstverwaltung der Ukraine hingewiesen. Vor diesem Hintergrund wird insbesondere auf die Rechtsstellung der kommunalen Selbstverwaltung, ihre verfassungsrechtliche und finanzielle Basis im System der Staatsordnung beider Länder hingewiesen. Der Autor setzt sich für den Schutz des Rechts auf kommunale Selbstverwaltung.

Vitalii Komov (Київ)

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ СТОЛИЦІ – МІСТІ КИЄВІ

З моменту прийняття Конституції України вже минуло більше ніж три роки. Цей період показав, що інститут місцевого самоврядування, вперше закріплений в цій Конституції, на практиці ще повністю не спрацює. На нашу думку, ця ситуація обумовлена тим, що статті розділу XI «Місцеве самоврядування» Конституції України не дають можливості територіальним громадам як основним суб'єктам місцевого самоврядування визначати структуру управління місцевими справами.

Не змінюють ситуацію на краще і приписи таких Законів, як: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів», «Про столицю України – місто-герой Київ».

Останнім часом на розгляд Верховної Ради подані проекти Законів «Про статус депутатів місцевих рад» (05.11.98), «Про органи самоорганізації населення» (22.07.98), «Про місцеві референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення територіальної громади», які є складовою частиною законодавства про місцеве самоврядування. Ці закони стимулюють демократичні процеси у суспільстві і потребують постійних змін відповідно до сучасного уявлення демократії та вимог Європейської Хартії місцевого самоврядування.

Це підтверджується Рекомендаціями Україні сесії Європейського конгресу місцевих та регіональної демократії, яка відбулася 26–29 травня 1998 р. у Страсбурзі, де йшлося:

- про «...необхідність проведення демократичних реформ по всій країні для того, щоб обрані області, районні й міські ради мали власні адміністрації (виконкоми)» (п. 5, Б Рекомендацій);
- про «...серйозний дефіцит у галузі законодавства про місцеве самоврядування» (п. 6);
- що «...існуюча практика не завжди відповідає принципам Хартії» (п. 6), а «...депутати не повинні займати посади у своїй адміністрації» (п. 15, Д).

Сьогодні, при наявності недосконалого законодавства про місцеве самоврядування, особливе значення має створення реальних механізмів взаємовідносин депутатів із виборцями, відповідно до Закону «Про статус депутата місцевих рад народних депутатів».

Перед столичним містом Києвом також стоїть проблема реальних взаємозворотніх зв'язків між депутатами Київради та їх виборцями – членами територіальної громади м. Києва. Через те існує необхідність розробки такого реального механізму взаємодії депутатів і виборців, який би забезпечив наближення представницької влади до людей. Як варіант розробки такого механізму, група депутатів Київради розробила проект типового Положення «Про громадську приймальню та координаційну раду виборчого округу депутата Київради».

Необхідність розробки такого документу пов'язана з тим, що такі основоположні засади сьогодняшнього згуртування суспільства як «більш широке залучення людей до участі у політиці, державних справах через піднесення ролі місцевого самоврядування» набувають все більшого значення і виступають державною політикою. У розвиток цієї державної політики групою депутатів Київради запропоновано провести у місті Києві експеримент по впровадженню форм тісної взаємодії мешканців виборчих округів зі своїми депутатами.

Аналізуючи базове законодавство у цій сфері, можна констатувати наступне. Закон України «Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів» (статті 6, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 24) передбачає, що депутати місцевих рад повинні підтримувати постійний зв'язок із своїми виборцями, вивчати громадську думку, потреби населення та інформувати свої ради про колективні потреби та законні вимоги громадян. До того ж, цей Закон вказує на те, що депутати місцевих рад у своїй депутатській діяльності зобов'язані спиратися на допомогу широкого кола своїх виборців та представників від них, є відповідальними перед виборцями свого виборчого округу та їм підвітні. Сьогоднішній розвиток місцевого самоврядування потребує наявності конкретних механізмів реалізації цих вимог. До того ж, із вступом в дію Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» втратили легітимність існуючі ради (комітети) самоврядування.

Запропонований Київradі групою її депутатів проект Положення «Про громадську приймальню та координаційну раду виборчого

округу депутата Київради» дає змогу практично реалізувати в життя вимоги Законів України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про столицю України – місто-герой Київ», «Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів», наблизитися до громадян, а також більш ефективно вирішувати велику частину місцевих питань.

Київська міська рада.

Специфіка міста Києва полягає в тому, що в ньому розташована найбільша територіальна громада в Україні, а кожен міський виборчий округ охоплює більш ніж 30 тисяч мешканців, що дорівнює кількості жителів такого міста, як Канів. Це перешкоджає депутату Київради без дієвого механізму і зв'язку із виборцями виконувати свої депутатські обов'язки таким чином, як зобов'язує його закон.

Запропонований групою депутатів Київради проект Положення саме пропонує той дієвий механізм здійснення депутатських повноважень та більш тіснішого зв'язку зі своїми виборцями, бо враховує специфіку системи місцевого самоврядування у нашому місті.

Так, зокрема, Положенням передбачається, що Координаційна рада виборчого округу депутата Київради виступає в якості колегіального органу, який об'єднує в собі депутата міської та депутатів районної ради, представників мешканців відповідного виборчого округу і працює відкрито для будь-якого мешканця округу. Таким своїм демократичним складом Координаційна рада (КР) вирішує наступні питання:

- складає плани соціально-економічного розвитку території округу, які виступатимуть складовими частинами формування планів розвитку району та міста, з урахуванням тієї інформації, яка збиратиметься через представників мешканців – членів КР;
- контролює виконання бюджетних ресурсів, спрямованих на виконання цих планів;
- формує навколо себе мешканців-активістів для створення і функціонування органів самоорганізації населення в межах округу;
- допомагає виконанню міської програми соціального захисту населення, забезпечуючи її адресність певним групам населення;
- надає пропозиції стосовно благоустрою території округу;
- здійснює громадський контроль за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування міста стосовно проблем округу;
- формує перелік проблем, які можуть виноситися на сесії міської та районних рад.

Вирішення цих питань забезпечується за допомогою громадської приймальні. До того ж, її працівники готують документацію та сприяють проведенню засідань КР. Утримання громадської приймальні здійснюється в межах асигнувань, що виділяються для забезпечення діяльності нині діючих рад (комітетів) самоврядування. При цьому вирішується проблема трансформації існуючих рад (комітетів) самоврядування, збереження кадрового потенціалу та використання їх досвіду.

В результаті діяльності КР кожен депутат Київради та райрад отримає більш повну та об'єктивну характеристику усього комплексу проблем у своєму виборчому окрузі, що дозволить йому стати більш досвідченим представником виборців і допоможе більш продуктивно вирішувати місцеві питання.

VERBESSERUNG DER RECHTSGRUNDLAGEN FÜR DIE ENTWICKLUNG DER KOMMUNALEN SELBSTVERWALTUNG IN DER UKRAINE UND IN DER HAUPTSTADT KIEW

Im Vortrag wird besonders hervorgehoben, daß die Gesetze der Ukraine keine klare Regelung der Tätigkeit von staatlichen Verwaltungsbehörden in der Hauptstadt der Ukraine Kiew enthalten. Demzufolge verfügt der Stadtrat von Kiew als Vertretungskörperschaft im System der kommunalen Selbstverwaltung über kein eigenes ausführendes Organ, weil exekutive Aufgaben von der staatlichen Stadtverwaltung Kiew wahrgenommen werden. Dieser Zustand behindert die Abgeordneten des Stadtrates Kiew bei der effektiven Ausübung der kommunalen Selbstverwaltung in der Hauptstadt.

Hina Pyda (Київ)

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТІ КИЄВІ

Місцеве самоврядування є однією з найважливіших ознак будь-якої демократичної держави. У кожній державі, залежно від особливостей її устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей, місцеве самоврядування має специфічну правову форму.

Міжнародна колективна думка про місцеве самоврядування на цей час вже цілком сформувалася і знайшла своє відображення у Європейській Хартії «Про місцеве самоврядування» та в інших міжнародних документах. Суть місцевого самоврядування зводиться до гарантованого державою права територіальних спільнот створювати виборчі органи для вирішення з їх допомогою різних проблем та питань місцевого значення без участі та втручання держави.

Велике значення для подальшого інтенсивного розвитку сучасної України має досвід державотворення інших народів та ознайомлення з традиціями власного минулого, а також дослідження й осмислення досвіду, практичного застосування в містах України і, зок-

рема у Києві, основних принципів мажоритарного права. Такий досвід допомагає по-новому розглянути роль головного міста держави, де нині зосереджується найбільша територіальна громада України. Ця територіальна громада формує всі інші суб'єкти системи самоврядування в столиці. Такі органи як Київрада, Київський міський голова, виконавчі органи – покликані вирішувати місцеві питання в інтересах усіх мешканців Києва.

Проблеми розвитку місцевого самоврядування у м. Києві торкаються тих же самих процесів, які відбувалися в усій Україні ще з 1990 р., коли було прийнято Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», який визначив, що основною ланкою в системі місцевого самоврядування є місцеві Ради народних депутатів як представницькі органи державної влади. Розділ III цього Закону кваліфікував місцеві Ради як державні органи місцевого самоврядування.

Навесні 1992 р., невдовзі після виборів Президента України, було запроваджено інститути Представника Президента України та місцевої державної адміністрації. 5 березня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про представника Президента України». 14 квітня того ж року Президент України своїм Указом затвердив «Положення про місцеву державну адміністрацію».

Представники Президента України в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міст Києва та Севастополя отримали правовий статус найвищої посадової особи державної виконавчої влади – голови місцевої державної адміністрації. На відповідній території місцева державна адміністрація отримала правовий статус системи органів державної виконавчої влади на місцях. Таким чином, в Україні вперше було запроваджено інститут органів державної виконавчої влади.

Згодом було внесено і чергові зміни до законодавства, яке визначало правовий статус місцевих Рад. 27 березня 1992 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Закон України, який регламентував діяльність місцевих Рад, отримав нову назву: «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування». Згідно з цим Законом сільські, селищні, міські Ради народних депутатів визначалися як органи місцевого самоврядування, а районні та обласні Ради – як органи регіонального самоврядування. Щодо районних Рад у містах, то Законом було встановлено, що вони є складовою частиною міського самоврядування. Цим Законом місцеві Ради виводи-

лись із системи органів державної влади, тобто їх було роздержавлено. Разом з тим, Закон, згідно із статтю 42, вперше передбачив надання виконавчим комітетам сільських, селищних та міських рад повноважень, делегованих державою. Закон визначив компетенцію Київської та Севастопольської міських, районних в містах Києві та Севастополі Рад, які за своїм статусом прирівнювалися до органів регіонального самоврядування.

У 1994 р. було прийнято законодавчі рішення, які черговий раз змінювали організацію місцевих органів влади в Україні. У лютому 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Законом було визначено, що органами місцевого самоврядування в Україні є сільські, селищні, міські, районні й обласні Ради. Встановлено також, що обласні, районні, Київська та Севастопольська міські ради одночасно виконують функції органів державної влади. Закон визначив, що голови обласних, районних, міських, селищних і сільських Рад обираються безпосередньо населенням і їм підпорядковуються виконавчі комітети відповідних Рад.

Постановою про введення в дію цього Закону на 26 червня 1994 р. були призначені вибори місцевих рад та їх голів. Закон також встановлював, що після виборів та формування виконавчих органів рад втрачає чинність Закон України «Про представника Президента України». Після виборів місцевих рад та їх голів влітку 1994 р. було ліквідовано інститут Представника Президента України та місцевої державної адміністрації. Фактично це означало ліквідацію інституту та місцевих органів державної виконавчої влади.

28 червня 1994 р. Верховна Рада нового скликання прийняла Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Було введено в дію нову редакцію Закону, за яким було знову змінено статус і компетенцію місцевих Рад. Тепер всі ради: сільські, селищні, міські, районні в містах, районні, обласні виступали лише органами місцевого самоврядування. Вони наділялися власною компетенцією, в межах якої діяли самостійно. Голови сільських, селищних, районних, міських, районних в містах і обласних Рад та очолювані ними виконавчі комітети у порядку і межах, визначених Законом, здійснювали делеговані їм повноваження державної виконавчої влади. Було визначено, що після виборів Рад та формування їхніх виконавчих комітетів повноваження обласних, Київської і Севастопольської міських, районних в містах Києві та Севастополі місцевих державних адміністрацій, передбачені Законом «Про Представника Президента Ук-

раїни», який втрачає свою силу, передаються головам і виконавчим комітетам відповідних Рад. Це означало покладення на виконавчі комітети вказаних рад функцій місцевих органів державної виконавчої влади. Таким чином, виконкоми обласних, Київської та Севастопольської Рад та їх голови отримали подвійний правовий статус. Виконкоми відповідних Рад почали виконувати функції виконавчих органів місцевого самоврядування і одночасно місцевих органів державної виконавчої влади. На голів відповідних Рад було покладено виконання функцій глав місцевих державних адміністрацій.

Президент України Указом від 6 серпня 1994 р. «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях» встановив, що відповідальними за здійснення делегованих державою головам місцевих Рад та очолюваним ними виконавчим комітетам повноважень державної виконавчої влади є голови обласних, міських, районних, районних у містах, селищних і сільських Рад. Цим же Указом було визначено, що прийняття відповідного Закону делегованими повноваженнями державної виконавчої влади виступатимуть повноваження, передбачені «Положенням про місцеву державну адміністрацію». Ці повноваження делегувалися головам та виконавчим комітетам обласних, Київської та Севастопольської міських, районних, районних у містах Києві та Севастополі Рад. Делегованими повноваженнями державної виконавчої влади голів міських, сільських і селищних Рад та очолюваних ними виконавчих комітетів згідно з Указом були повноваження, передбачені статтею 42 Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування».

Новий Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» ухвалений Верховною Радою України 12 червня 1997 р., був законодавчим оформленням чергового етапу реформування місцевої влади в Україні, який розпочався з прийняття нової Конституції. Чи не найвагомішим здобутком цього Закону був розподіл усіх повноважень на власні (самоврядні) та делеговані, тобто державні, що, власне, і є однією з головних ознак місцевого самоврядування. Такий розподіл знаменує собою початок етапу встановлення нових взаємостосунків між органами самоврядування та місцевими державними адміністраціями і надає нового імпульсу процесу реформування всієї структури влади в Україні.

Проблеми подальшого запровадження і реформування місцевого самоврядування, що мали місце в усій Україні, торкнулися і її столиці – міста Києва. А де в чому ці проблеми для столиці були гострішими і відчутнішими, особливо з того часу, коли відповідним за-

конодавством місто Київ було віднесено до регіонального рівня місцевого самоврядування.

Конституція України у ст. 140 вказує на особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі. Статтею 118 Конституції також передбачено, що виконавчу владу в Києві здійснюють місцеві державні адміністрації. Таким чином, на конституційному рівні закладено таку правову конструкцію, при якій необхідно через профільний закон «Про столицю – місто-герой Київ» забезпечити в столиці місцеве самоврядування, томущо, будучи столицею, воно є одночасно й самоврядним містом, на території якого розташовується найбільша територіальна громада України. Для того, щоб забезпечити повноцінне самоврядування в столиці, необхідно, щоб виконавча влада міста займалася суто столичними і контрольними функціями, а всі інші суб'єкти системи місцевого самоврядування Києва виконували функції чисто самоврядні. А оскільки закон «Про столицю – місто-герой Київ» не забезпечує вище зазначене і в зв'язку з цим на сьогодні повноваження виконавчого комітету Київради виконує Київська міська державна адміністрація, то функціонування всієї системи самоврядування в Києві порушено.

Порушено тому, що міська та районні ради в Києві повинні сформувати власні виконавчі органи на базі відповідних державних адміністрацій, які паралельно виконують функції державної виконавчої влади, що і є однією з особливостей здійснення виконавчої влади в Києві. У прикінцевих положеннях цього ж закону вказано, що голови місцевих державних адміністрацій в м. Києві призначаються на посади і звільняються з посад Президентом України. Таке законодавче врегулювання статусу виконавчих органів Київської міської та районних рад породжує серйозні проблеми у здійсненні місцевого самоврядування, оскільки при цій ситуації необхідно знаходити компромісні рішення, які задовольняли б як місцеві, так і державні інтереси в столиці. Бо на сьогодні через відсутність фінансово-матеріальної незалежності Києва, від центрального республіканського бюджету породжується і залежність усього місцевого самоврядування від диктату центру. Адже, якщо давати оцінку здійснення самоврядування у столиці на загально-міському рівні, то необхідно зауважити на тому, що Київський міський голова поєднує у своєму статусі такі повноваження як: по-перше, виступає у якості головної посадової особи територіальної громади м. Києва, по-друге, він головує на засіданнях сесій Київради, по-третє, він же очолює виконавчий орган – Київську міську державну адміністрацію. Дана оцінювана ситуація показує, що такий суб'єкт системи місцевого само-

врядування у м. Києві як Київський міський голова при здійсненні своїх самоврядних функцій поєднує і повноваження самоврядного суб'єкта і повноваження представника державної виконавчої влади. Виходячи з того, що, як зазначалося вище, м. Київ не має своєї матеріально-фінансової незалежності, таке поєднання самоврядних і державницьких функцій Київським міським головою не йде на користь розвиткові самоврядності Києва.

Nina Ruda (Kiew)

RECHTLICHE PROBLEME DER ENTWICKLUNG DER KOMMUNALEN SELBSTVERWALTUNG IN DER STADT KIEW

Im Beitrag geht es um Probleme bei der Ausübung der kommunalen Selbstverwaltung in der Hauptstadt der Ukraine seit dem Beginn der demokratischen Umgestaltungen. Der Autor prüft kritisch die gültige Gesetzgebung, in der die Besonderheiten der kommunalen Selbstverwaltung in der Hauptstadt geregelt sind. Die Eingliederung der staatlichen Stadtverwaltung und der staatlichen Stadtbezirksverwaltungen von Kiew als exekutive Körperschaften in das System der kommunalen Selbstverwaltung stehen nach der Auffassung der Autorin der Entfaltung der kommunalen Selbstbestimmung im Wege.

Василь Кравченко (Київ)

МУНІЦИПАЛЬНІ ФІНАНСИ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Якщо давати характеристику сучасного стану бюджетів населених пунктів, районів та областей України, то ще рано говорити про те, що ці права достатньо розширені. Бюджетні права адміністративно-територіальних одиниць визначаються законами «Про бюджетну систему України», «Про місцеве самоврядування в Україні», а також щорічними законами «Про державний бюджет». Цими законами встановлено, що місцеві ради, які репрезентують владу, на своїх територіях самостійно розробляють, затверджують і виконують бюджети адміністративно-територіальних одиниць. Вони ж на основі

відповідних правил встановлюють порядок розгляду, затвердження і виконання місцевих бюджетів.

Місцевим радам надано право самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів, збільшувати видатки на утримання підприємств та організацій, встановлювати пільги платникам податків, що надходять у бюджети територій, використовувати додаткові доходи за власним розсудом. Місцеві ради та їх виконавчі органи самостійно організовують виконання місцевих бюджетів. Вони мають право утворювати позабюджетні, валютні, резервні та інші цільові фонди, розробляти і затверджувати їх статуту.

Окрім зазначених повноважень місцевих рад, окремо визначено бюджетні права органів місцевого самоврядування. Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлено, що бюджети місцевого самоврядування в Україні не включаються до інших місцевих бюджетів, а також до Державного бюджету України. Цим же актом заборонено втручання державних органів в процес розроблення, затвердження і використання бюджету місцевого самоврядування. Передбачено також право місцевого самоврядування формувати мінімальний розмір бюджету на основі розроблених державою нормативів бюджетної забезпеченості. Місцевим радам надано право на договірних засадах об'єднувати кошти бюджетів інших органів місцевого самоврядування для вирішення спільних питань.

Обсяг бюджетних прав значною мірою визначається рівнем їх бюджетної самостійності. Бюджетна самостійність території – це спроможність формування бюджету адміністративно-територіальної одиниці за рахунок власних та закріплених Законом доходів. Крім того, обсяг бюджетних прав територій визначається правом місцевих органів влади встановлювати місцеві податки та збори, що повністю зараховуються до місцевих бюджетів. Законодавством України встановлений перелік власних і закріплених доходів, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування.

Чинне законодавство, яке визначає бюджетні права територій та закон «Про місцеве самоврядування в Україні» ще не відповідають потребам життя. Частина їх положень залишається декларацією і практично не застосовується. Не визначено конкретні мінімальні розміри бюджетів місцевого самоврядування та нормативи бюджетної забезпеченості. Законодавством не встановлені науково обґрунтовані показники, які гарантують самостійність місцевих бюджетів. Правового врегулювання потребують бюджетні права територій на різних стадіях бюджетного процесу. Відсутні правила розробки місцевих бюджетів. Законодавчого розв'язання потребує проблема встановлен-

ня та розмежування компетенції місцевих представницьких і виконавчих органів влади в сфері реалізації їх бюджетних прав.

Настала необхідність здійснити ряд практичних заходів щодо розширення фінансової самостійності територій. Воно має йти на основі визначення та розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади, держави та місцевого самоврядування в соціально-економічній сфері. Кожний рівень управління повинен мати такі обсяги бюджетних ресурсів, які необхідні для здійснення покладених на нього функцій. У законодавчому порядку доцільно встановити рівень централізації та децентралізації бюджетної системи, тобто визначити гарантовану частку місцевих бюджетів в консолідованому бюджеті держави.

Доцільно також визначити і мінімальну частку доходів місцевих бюджетів, які формуються за рахунок власних та закріплених доходів. Це показник реальної фінансової автономії територій, ступеня їх залежності від перерозподілу бюджетних коштів центральною владою. Вирішення цього питання неможливо без внесення змін до системи оподаткування. З метою розширення фінансової автономії місцевих бюджетів доцільним є створення трирівневої системи оподаткування, яка включатиме державний, регіональний та місцевий рівні. Кожен рівень бюджетної системи повинен мати основну частину своїх бюджетних надходжень і формуватися за рахунок власних та закріплених доходів. Уточнення й змін потребує перелік місцевих податків і зборів та ставки оподаткування. Поки що частка місцевих податків в доходах бюджетів місцевого самоврядування вкрай низька.

Бюджетне регулювання – одна з ключових економічних функцій держави. Характер та принципи бюджетного регулювання повною мірою відображають стосунки між державним бюджетом і бюджетами територій. Головна мета бюджетного регулювання – збалансувати бюджетну систему на всіх рівнях по доходах та витратах. Суть бюджетного регулювання зводиться до заходів щодо збалансування (вирівнювання) доходів і витрат як по вертикалі, так і по горизонталі бюджетної системи. Вирівнювання бюджетної системи по вертикалі означає збалансування доходів та витрат державного бюджету, з одного боку, і місцевих бюджетів на всіх рівнях управління (області, райони, міста, райони у містах, села і селища), з другого.

Положення вищезазначених законів залишають дуже низькими частки закріплених доходів, що є причиною перерозподілу сум бюджетних ресурсів, і це веде до наростання споживацтва і недовдоволення центральною владою.

Гостро постало питання про те, як формувати бюджет. Назріла необхідність прийняти Закон «Про принципи бюджетного регулювання в Україні та бюджетні права територій». У цьому акті мають бути визначені принципи надання регіонам та іншим територіям дотацій, субсидій і субвенцій. В ньому треба також передбачити встановлення довгострокових нормативів відрахувань усіх загальнодержавних податків до бюджетів адміністративно-територіальних одиниць.

Сьогодні виникає необхідність заново переосмислити поняття обласного і районного бюджетів. Всі ми поважаємо нашу Конституцію, і маємо її виконувати, але виписані там положення про обласний і районний бюджети ще на практиці не реалізуються, і чи взагалі це можна здійснити, оскільки до моделі формування цих бюджетів закладено великі суперечності. В тому разі, якщо на обласному та районному рівнях будуть розділені виконавчі органи місцевого самоврядування і створені суто державні адміністрації, то тоді з'являться два бюджети і на обласному, і на районному рівнях. А саме бюджет державної адміністрації як складова Державного бюджету України, затвердженого Верховною Радою, і бюджет обласний чи районний, що забезпечить фінансування самоврядних функцій, покладених на обласну і районну раду як виразників спільних інтересів територіальних громад. Це звісно, має бути відображено в Конституції. Тільки за такої умови можна «розвести» фінансові потоки, виокремити самоврядні й державні кошти й навести у цьому порядку, якого поки що немає.

Має бути також розроблений цивілізований механізм бюджетного вирівнювання як по вертикалі, так і по горизонталі. Таке вирівнювання може здійснюватися на основі утворення цільових фондів субвенцій та субсидій або фондів сприяння депресивним територіям на різних рівнях бюджетної системи. Варто запровадити багатоканальну систему формування бюджетів на протидію нинішній одноканальній. Одноканальна система формування бюджетів у двох її основних різновидах «згори вниз» і «знизу догори», як свідчить практика, є не тільки не ефективною, але і політично нестабільною. Важливим інструментом бюджетного регулювання мусить стати прийняття спільних фінансових програм центрального уряду та територій. А взагалі, проблема бюджетного регулювання потребує фундаментальних теоретичних досліджень.

Vasyl Kravtschenko (Kiew)

KOMMUNALE FINANZEN UND HAUSHALTSSYSTEM DER UKRAINE

Im Vortrag werden die wichtigsten Entwicklungsabläufe im kommunalen Haushaltsbereich geschildert. Der Verfasser konzentriert sich auf die Rechte, die den jeweiligen administrativ-territorialen Einheiten im Haushaltsbereich zustehen, und geht auf die diesbezüglichen Zuständigkeiten der kommunalen Selbstverwaltungskörperschaften unterschiedlicher Ebenen ein. Abschließend werden Vorschläge zur Verbesserung der rechtlichen Regelungen und zur Gewährleistung der finanziellen Selbstständigkeit der kommunalen Selbstverwaltungskörperschaften in Dörfern, Siedlungen und Städten formuliert.

Володимир Присяжнюк (Київ)

БЮДЖЕТ – 2000. ЯКИМ ВІН БУДЕ?

Чи здатна Верховна Рада на послідовність у подарунках?

Фінансові стосунки між державою та її частинами, незалежно від форми устрою – федеративного чи унітарного, завжди становлять, можливо, найскладніше питання будь-якої держави. Саме тому, коли 15 січня 1999 р. депутати Верховної Ради України подарували киянам Закон «Про столицю України місто-герой Київ», депутати Київ-ради, як і всі кияни, сприйняли його як визнання потенціалу самоврядування у вирішенні багатьох фінансово-економічних та соціальних проблем.

Віддаючи належне іншим, безумовно корисним законам та підзаконним актам, що регламентують фінансові відносини між державою і містом, ми все ж таки сподіваємося, що при складанні Державного бюджету України – 2000, буде враховано саме Закон «Про столицю України – місто-герой Київ», який передбачає виконання містом столичних функцій і матеріально-технічне забезпечення їх виконання – зарахування до бюджету м. Києва стовідсоткових відрахувань податку на прибуток, податку на доходи фізичних осіб, плати за землю, а також субвенцій і обов'язкових платежів. Крім того, згідно цього Закону держава гарантує фінансування в повному обсязі здійснення

Київом столичних функцій шляхом закладення в Державний бюджет України необхідних коштів.

Процес складання Київського міського бюджету залежить майже на 100 відсотків від відповідних показників Державного бюджету України на 2000 р.

При складанні проекту бюджету на 2000 р. перед депутатами Київ-ради стоять принаймні 2 головних завдання:

1. Забезпечити формування проекту бюджету, виходячи з Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» та встановити прогностичні обсяги доходів і витрат у розмірах не менше як:

– доходи – 1 484 008,2 тис. грн.;

– витрати – 1 484 008,2 тис. грн., як було затверджено в рішенні Київ-ради від 30.09.1999 р.

2. Після затвердження Державного Бюджету України сформувати міський бюджет з урахуванням аналізу стану виконання бюджету 1999 р.

15 вересня Кабінет Міністрів України подав Верховній Раді України проект бюджету на 2000 р., де лише частково врахував положення Закону України «Про столицю – місто-герой Київ». Згідно з запропонованим проектом Закону обсяг загального фонду бюджету міста Києва по доходах становить 1 030 901,5 тис. грн., по видатках 648 686,5 тис. грн., спеціальний фонд 152061,0 тис. грн., та перевищення доходів над видатками 382912 тис. грн., нормативи розмежування загальнодержавних податків та зборів:

– податок на прибуток юридичних осіб – 70 %;

– податок на доходи фізичних осіб – 25 %;

– акцизний збір – 10 %.

Проект бюджету уважно розглянуто в Бюджетному Комітеті Верховної Ради. Зустріч членів бюджетної комісії Київ-ради з членами Комітету з питань бюджету, який очолює Ю.В. Тимошенко, показала, що позиція, на якій наголошують депутати Київ-ради, а саме, на необхідності збільшення коштів, що передаються до місцевих бюджетів; розмежування повноважень між рівнями влади, в тому числі, між обласним рівнем і рівнем міст та районів; розмежування власних та делегованих повноважень, співпадає по багатьом пунктам з баченням Бюджету – 2000 Комітетом.

Про це свідчить той факт, що на повторне перше читання проекту бюджету в Верховній Раді Комітет з питань бюджету до розробленого Кабінетом Міністрів України проекту Закону України на 2000 р. подав висновки і пропозиції, де запропонував збільшити обсяг витрат по бюджету м. Києва вдвічі, тобто залишивши без змін спе-

ціальний фонд бюджету, передбачити суму загального бюджету 1 030 901,5 тис. грн., на відміну від суми видатків загального фонду за розрахунками Міністерства фінансів України – 648 687 тис. грн., до того ж, передбачити енергосубвенцію на покриття заборгованості на 1.01.2000 р. та розрахунки за поточне споживання теплоенергосистем на загальну суму 661 359,0 тис. грн. Тобто потрібно передбачити загальний фонд бюджету у розмірі 1 692 260,5 тис. грн. проти 648 687,0 тис. грн., розрахованих Міністерством фінансів України.

Одночасно Бюджетний Комітет Верховної Ради на виконання Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» запропонував встановити нормативи розмежувань загальнодержавних податків та зборів:

- податок на прибуток – 100 %;
- прибутковий податок з громадян – 100 %;
- акцизний збір – 10 %;

та передбачити дохідну частину загального фонду бюджету м. Києва 1 801 446,5 тис. грн. проти 1 030 901,5 тис. грн., запропонованих Кабінетом Міністрів України. Також Комітетом з питань бюджету ВРУ зроблені інші цікаві висновки: наприклад, передбачити субвенцію Державного бюджету України на виконання містом столичних функцій в сумі 250 000 тис. грн.

Не можу не сказати і про роль громадських організацій – Національної ради Асоціації міст України і Спільки лідерів місцевих та регіональних влад України та інших, які активно сприяли покращенню проєкта бюджету в частині фінансового забезпечення місцевих бюджетів шляхом впливу на депутатський корпус Верховної Ради, обраний по мажоритарних округах.

Зважаючи на те, що Верховна Рада схвалила висновки Бюджетного Комітету та направила їх до Кабінету Міністрів України для врахування на 2-ге читання, сподіваємось, що Кабінет Міністрів України виконає вимоги Закону «Про столицю України – місто-герой Київ» і надасть можливість Верховній Раді бути послідовною у своїх дарунках. У всякому разі ми не дозволяємо собі думати про інше.

Профілактика краще ніж лікування

Другий аспект. Щоб мати бюджет, який можна виконати та з яким можна жити, необхідно проаналізувати хід виконання бюджету за 9 місяців 1999 р.

Незважаючи на певну стабілізацію обсягів промислового виробництва, вжиття ряду заходів для поліпшення стану виконання дохід-

ної частини бюджету, ситуація у фінансовій сфері за 9 місяців цього року залишалася досить складною, що негативно впливало на виконання запланованих надходжень до бюджету міста. Останнє корегування бюджету 1999 р. показало, що необхідно теж змінити деякі підходи до формування витратної частини. Але це може бути темою окремої доповіді.

Хоча більшість показників виконання бюджету співпадає з запланованими, все ж хочу зробити наголос на деяких з них. Недовиконання планових показників по неподатковим надходженням, а саме – доходи від власності та підприємницької діяльності (надходження дивідендів від суб'єктів підприємницької діяльності, утворених за участю державних підприємств, надходження коштів від приватизації державного майна), свідчать про необхідність:

- 1) більш реалістично планувати ці показники;
- 2) підвищити ефективність діяльності державних комунальних підприємств або підприємств, у статутному фонді яких є частка власності міста, та посилити контроль над зарахуванням до міського бюджету встановленої частки прибутку.

У вересні 1999 р. Київська міська рада прийняла рішення про встановлення для підприємств комунальної власності частки прибутку, яка підлягає зарахуванню до місцевого бюджету в розмірі до 20 %. Тобто, крім прогнозування надходжень та видатків, ми робимо все для того, щоб забезпечити точне виконання тих чи інших показників.

Наприклад, вже відомо, що в 1999 р. не було виконано плану надходжень пайової участі інвесторів (забудовників) у створенні соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури та надходження від резервування земельних ділянок і від проведення відкритих торгів з продажу права оренди земельних ділянок. Але це не означає, що наступного року ми будемо планувати менші цифри.

Так, у випадку з нормативами пайової участі інвесторів (забудовників) у створенні соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури депутати Київської ради в травні відмінили цей вид стягнення взагалі до розробки та встановлення нових нормативів, які б не блокували інвестиції у будівництво. Ми впевнені, що затвердження у вересні цього року Київською значно менших нормативів пайової участі та принципово новий підхід до стягнення коштів на паритетних началах будуть стимулювати розвиток будівництва в 2000 р. і забезпечать значно більші надходження за рахунок збільшення інвесторів-забудовників.

Приблизно так само обстоїть справа з проведенням торгів із продажу права оренди земельних ділянок.

І останнє. Знову роблю наголос – Київрада повинна робити і робить все, щоб забезпечити й відповідати юридичною базою, і практично збільшити надходження до міського бюджету не шляхом встановлення більш жорстких податкових і неподаткових стягнень, а шляхом розумного хазайнування, збільшення середнього класу та покращення діяльності підприємств.

Volodymyr Prysjazhnjuk (Kiev)

HAUSHALT 2000: VERSUCH EINER PROGNOSE

Im Beitrag wird der Vollzug des Haushalts der Stadt Kiew im Jahre 1999 ausgewertet; die Hauptkennziffern des Haushalts 2000 werden in Form einer Prognose angeführt. Dabei wird vom Autor besonders auf die Notwendigkeit der Berücksichtigung des Gesetzes «Über die Hauptstadt der Ukraine – Heldenstadt Kiew» (1999) hingewiesen.

Лілія Нестеренко (Київ)

ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ В СИСТЕМІ ОСВІТИ КИЄВА

Суспільне життя у нашій країні за останнє десятиріччя зазнало глобальних змін. Насамперед йдеться про здобуття Україною державної незалежності, прийняття Конституції, становлення ринкової економіки, демократизацію суспільства. Ясна річ, ці перетрубації не могли пройти осторонь освіти, бо школа, за словами начальника Головного управління освіти м. Києва Бориса Жебровського, це такий організм, який дуже чітко реагує на все, на ній проєктується все те, що відбувається в суспільстві, в сім'ї, між людьми, між поколіннями, між поглядами [1, 3]. Цю думку поділяє і старший викладач Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова Олена Костюк, називаючи школу дзеркалом держави і принагідно зауваживши, що нині в царині освіти все відчутніше економічні негаразди і мовні бар'єри, соціальне розшарування та методологічне розмаїття, плюралізм цінностей і форм власності, повернення до давно забутого й порушення традиційних підходів, прориви до нового сенсу [4, 1]. Однак, незважаючи на економічну, політичну, соціально-куль-

турну скруту в Україні, освіта без перебільшення є справою національної безпеки і мусить залишатися у колі стратегічних національних інтересів: від того, наскільки демократичним і гуманним стане молоде покоління, залежить майбутнє держави.

Тож висновок цілком зрозумілий: ідеї права і демократичних свобод необхідно прищеплювати юній особистості ще зі шкільної лави.

Молода дослідниця, про яку йшлося попередньо, робить слушний умовивід, що демократизація освіти в Україні прямо пропорційна до кількості й реальної участі у вирішенні проблем галузі педагогічних, батьківських, дитячих громадських організацій.

У роки горбачовської демократії відповідно до чинного законодавства (Закону «Про освіту», Положення про середню загальноосвітню школу) Міносвіти СРСР благословило ідею самоврядування школи, практичним втіленням якої мали б стати так звані Ради школи з представництвом учителів, учнів та батьків у рівних співвідношеннях.

Деякі варіанти концепцій розвитку освіти в Україні (найбільш демократичних), які з'явилися пізніше, передбачали, що до третьої категорії можна долучити і представників громадськості. Однак ідея приживалася погано, співробітництво між членами споконвічної тріади ніяк не в'язалося. Школа до недавнього часу так і залишилась закритим середовищем з командно-адміністративним стилем керівництва, відчуженим від батьків та громадськості.

Перший крок у напрямку трансформації авторитарного управління освітою в державно-громадську модель або, іншими словами, «до започаткування глобального руху за самоврядування» [3, 11] зробило Головне управління освіти м. Києва, організувавши у квітні 1998 року загальноміську конференцію «Школа – 2000. Погляд старшокласників». Метою цього унікального і безпрецедентного заходу стало з'ясування думки учнівської молоді щодо сучасного стану шкільництва, стратегії розбудови середньої освіти у столиці України та перспектив її розвитку.

На секційних засіданнях дискусії точилися навколо таких актуальних проблем: «Школа сьогодні і завтра», «Вчитель і учень – крок назустріч», «Освіта поза школою», «Мое і наше здоров'я», «Сім'я і школа», «Я – Українці, Україна – мені», «Всі різні – всі рівні», «Молодіжна тусовка», «Школа і ринок», «Лідери – 2000».

Учніські пропозиції, висловлені в ході пленарного засідання у конференц-залі Будинку вчителя, який бачив за час своєї багатолітньої історії чимало з'їздів та конференцій (саме тут проголошено

УНР), торкалися різних аспектів функціонування школи, були досить цікавими, корисними і вагомими, як-от:

- забезпечити дотримання ст. 53 Конституції України про безоплатність середньої освіти;
- посилити контроль за психологічною придатністю вчителів;
- забезпечити функціонування профільних класів, а не поділ їх за успішністю учнів;
- змісту освіти – прагматичний характер;
- надати можливість старшокласникам мати хоча б сезонний легальний заробіток;
- створити міський орган учнівського самоврядування, який представляв би їх специфічні інтереси, захищав права і організовував їх шкільне буття.

Кореспондент газети «Вечірній Київ» Євген Голібардов, безпосередній учасник подій, засвідчив: «Щі напівдіти-напівдорослі зробили чесний зріз найголовніших проблем свого життя і показали нам сьогодні реальні види на майбутнє» [2, 4].

Пропозиції молододі генерации були сприйняті та включені окремим, п'ятнадцятим розділом до загальноміської програми «Шляхи реформування освіти м. Києва», а відтак – набули статусу нормативного акту. Ініціативу старшокласників щодо розвитку шкільної демократії і створення міського органу учнівського самоврядування, яка стала рефреном конференції, ГУО підтримало як морально, так і матеріально.

А згодом на одній з традиційних зустрічей освітянського керівництва столиці з головами шкільних батьківських комітетів дорослі, наслідуючи приклад дітей, висловили наміри створити свою громадську організацію. Тож паралельно і майже одночасно з учнівством самоорганізовувалася і активна частина численного батьківського загалу, а в квітні 1998 року міським управлінням юстиції було зареєстровано нову громадську спільноту – Об'єднання батьків школярів м. Києва (голова правління – Должикова Наталя Миколаївна, пізніше обрана членом колегії Головного управління освіти м. Києва), до складу якого ввійшли представники інтелігенції, військові, державні службовці, домогосподарки, бізнесмени, працівники правоохоронних органів.

Вносячи значну частку до фінансового та організаційного забезпечення навчання своїх дітей, батьки нині «володіють контрольним пакетом шкільних акцій» і, природно, мають право рівносильно з педагогами брати участь в управлінні шкільною освітою, впливати на її зміст і якість, сприяти соціальному, культурному, моральному

становленню й утвердженню молоді і відповідати за це в обсязі делегованих їм повноважень. Тому активісти новоствореної батьківської інституції організували в столиці роботу громадської приймальні, юридичних, психолого-педагогічних та фінансових консультацій для своїх низових ланок – шкільних батьківських комітетів; привернули увагу адміністрацій навчальних закладів, районних та міських влад, органів управління освітою до насущних потреб школи та її вихованців; розв'язували конфліктні ситуації, забезпечуючи при цьому правовий захист всіх повноважних суб'єктів педагогічного дійства: вчителів, батьків, учнів.

У свою чергу поступово посилювалась і набувала значимості роль батьківських комітетів, які є надійною опорою для шкільного керівництва щодо матеріального забезпечення і ремонту закладів освіти, для вчителівства – першими помічниками у справі навчання та виховання школярів, а для останніх – вірними порадиниками при розв'язанні міжособистісних конфліктів.

Маємо надію, що невдовзі батьківським комітетам та опікунським радам шкіл належатиме чи не останнє слово при вирішенні таких загальних питань шкільного життя, як вибір додаткових навчальних курсів та спеціалізації, затвердження бюджету, призначення директора і педагогів.

Процес становлення органів учнівського та батьківського самоврядування, тобто формування їх засадничих принципів діяльності, організаційно-структурного та змістовного оформлення, тривав протягом літа-осені 1998 р.

Поворотним моментом у реалізації ідеї державно-громадського управління освітою, прологом його розбудови стало проведення навчально-організаційних зборів лідерів учнівського самоврядування (серпень, вересень, січень) та загальноміської наради так званого «трикутника» – директорів, голів батьківських та учнівських рад середніх навчальних закладів.

Біля підніжжя Чатир-Дагу в таборі «Северянин», що за 10 км від Алушти, зібралася ініціативна група або, як захоплено повідомили представники молодіжної журналістики, «майже 100 справжніх президентів та віце-президентів – колишніх, нинішніх та майбутніх лідерів учнівського самоврядування» [6, 6], щоб розробити установчі документи та структуру міської Ліги учнів.

Програма серпневого збору була складена за принципом «повного циклу», тобто кожен старшокласник мав можливість взяти участь у проведених будь-якого із спільних заходів з часу зародження ідеї про нього до її реалізації. Окрім того, з метою ознайомлення з прин-

ципами та правилами управління людьми, технологіями вироблення та процедурою прийняття управлінських рішень, основами ділового спілкування і психології менеджменту, прийомами організаційної роботи та набуття з цих питань практичного досвіду лідери учнівського самоврядування за власним вибором працювали у майстер-класах, влаштованих дорослими у формі бесід, тренінгів, ділових та ролевих ігор.

Загалом, змістовно-діяльнісний простір зміни «Лідер-98» доцільно подати у вигляді таблиці:

№ п/п	Напрямок	Основні завдання (проекти)	Назва майстер-класу
1	Управління	Створення ініціативних робочих груп з вироблення установчих документів збору (проекти «Хартія старшокласників», «Структура учнівського самоврядування в Києві»). Організація і проведення виборів керівного органу зміни – Котмину (Котеджу міністрів)*	«Основи управлінської діяльності» (керівник – О. С. Скорик)
2	Організація	– Складання плану основних заходів зміни і його реалізація. – Забезпечення дотримання режиму дня і порядку на території табору. – Проекти «Рейтинг», «Київський щоденник старшокласника».	«Створення молодіжної громадської організації» (керівник – О. М. Костюк, викладач НПУ ім. М. Драгоманова)
3	Інформація	– Створення інформаційного простору, випуск власної стінки. – Проведення анкетувань та опитувань (проекти «Наша преса», «Громадська думка»).	«Як створити шкільну газету» (керівник – О. А. Жога, шеф – редактор газети агенції «Юн-прес»)
4	Захист	– Вироблення правил життя і безпеки у таборі і на морі. – Підтримка фізичної форми, захист здоров'я, забезпечення психологічного комфорту учасників зміни (проект «Бюро захисту прав особистості»).	«Психологія спілкування» (куратор – О. В. Давиденко, керівник гуртка психології Палацу дітей та юнацтва)
5	Дозвілля	Проведення конкурсів, свят, дискотек, екскурсій, походів кримськими стежками, зустріч сонця у порях і т. ін.	«Режисура шкільного свята» (керівник – Н. І. Либя, куратор організатор Палацу дітей та юнацтва)

* *Примітка.* Столична молодь під час літнього збору розміщувалася в окремих дачних будиночках – котеджах.

Як вважають самі учасники Кримської Одисеї лідерів-98, найважливішим підсумком їх табірної співробітництва стала розробка чотирьох серйозних проєктів.

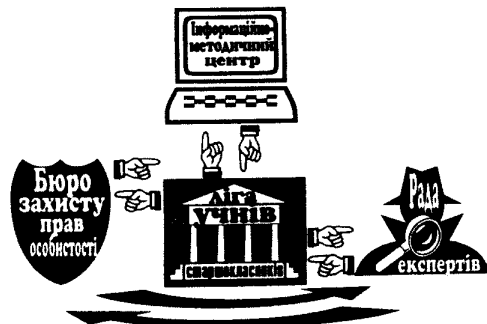
Проект № 1 – «Хартія старшокласників м. Києва»

Цей незвичайний для педагогічної публіки документ договірною характеру, тобто не є обов'язковим до виконання, – по суті своєрідна декларація основних прав і обов'язків киянських старшокласників, яка набуває сили лише після обговорення і прийняття до дії шкільним колективом. В умовах відсутності в Україні Закону «Про захист прав дітей», зростання конфліктності в молодіжному середовищі, нехтування прийнятими міжнародними нормами («Хартія» викликала значний резонанс і піднесення в учнівських колах як поступ на шляху реформування і демократизації шкільної системи, побудови громадянського («відкритого») суспільства.

Проект № 2 – «Структура учнівського самоврядування у Києві»

Передбачає створення органів учнівського самоврядування на всіх рівнях: шкільному, районному, міському.

СТРУКТУРА МІСЬКОГО ОРГАНУ САМОВРЯДУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

До складу київської міської Ради старшокласників входять представники усіх 14 районних Рад старшокласників, позашкільних закладів, міського Палацу дітей та юнацтва, педагогічних коледжів, Міжнародного центру дитячого та юнацького туризму, які за чинним законодавством є закладами міського підпорядкування. З метою допомоги в роботі та оптимізації її діяльності при Раді старшокласників створюється Рада експертів (дорослих помічників), громадське Бюро захисту прав особистості та Інформаційний центр з питань шкільного самоврядування. У перспективі – реєстрація громадської організації «Ліга учнів м. Києва», діяльність якої буде координувати міська Рада старшокласників. В свою чергу роботу Ради, за задумом розробників проекту, організовує не голова, а виконавчий директор, який призначається з числа випускників і є, безумовно, яскравою особистістю.

Проект № 3 – «Рейтинг»

Вимагав від старшокласників розробки моделі виявлення і оцінювання кращих лідерів за номінаціями типу: «Інформ-Лідер», «Політик-Лідер», «Захист-Лідер», «Дозвілля-Лідер», «Спорт-Лідер», «Сумління-Лідер», «Спіч-Лідер», «Стиль-Лідер» і т. п.

На підсумковому святі 15 тейнджерів здобули футболки-«хамелеони» – символічну ознаку своєї перемоги в окремих номінаціях. Знаменно, що більшість номінантів цієї табірної зміни увійшли до першого складу міської Ради старшокласників, а її виконавчим директором став «Політик-Лідер» Дмитро Деджула – экс-голова учнівського сенату ліцею «Наукова зміна», а на той час вже студент Національного економічного університету.

Проект № 4 – «Київський щоденник старшокласника»

Суть його полягала у докорінному реформуванні як за формою, так і за змістом шкільного щоденника, розробка нового макету цього вкрай необхідного атрибуту шкільного буття, перетворивши його з предмету утистки та залякування учнів на записник ділової людини, якою є сучасний старшокласник.

16 вересня 1998 р. в ПК КПІ на спільному засіданні 1200 зацікавлених осіб – директорів усіх середніх навчальних закладів міста, голів шкільних батьківських комітетів та лідерів учнівського самоврядування – відбулася визначна подія, що замінявала собою початок нового етапу сміливого соціально-педагогічного експерименту, – акт

підписання тристоронньої Угоди про співпрацю між Головним управлінням освіти Київської міськдержадміністрації (Б. Жебровський), громадською організацією «Об'єднання батьків школярів м. Києва» (Н. Должикова) та міською радою старшокласників (Д. Деджула). Принципова суть підписаної триумвіратом угоди, або НОУ-ХАУ столичної освіти, на думку голови Об'єднання батьків школярів м. Києва, полягає в тому, що вона визначає партнерські стосунки сторін, описує засади, напрями і механізми подальшої співпраці і покликана:

- здійснювати правовий захист батьків і дітей;
- поліпшувати мікроклімат в навчальному процесі;
- надавати навчальним закладам матеріальну та всяляку іншу допомогу;
- виробити активну позицію батьків щодо змісту середньої освіти і його відповідності потребам часу [7,4].

Було також затверджено спільний план роботи на поточний 1998/99 рік.

Ось як трохи пафосно, але досить точно і образно оцінила цей знаменний акт О.Є. Скорик: «Три складові освітньої спільноти, три суб'єкти навчально-виховного процесу, три автономії шкільної демократичної (хочеться сподіватися!) держави, три мікросвіти, три вершини – педагоги, учні та їх батьки – зробили рішучі кроки назустріч один одному і утворили «трикутник» – фігуру просту, невідгадливую, але напрочуд міцну» [5,50]. Залишається додати: «рівносторонній трикутник», бо всі суб'єкти акції визнають себе рівноправними партнерами в організації шкільного життя.

Одним із механізмів реалізації Угоди передбачалося розробити і укласти аналогічні документи на рівні районів та окремих навчальних закладів.

Зауважимо, що в чинному законодавстві про освіту питання щодо принципів функціонування органів учнівського та батьківського самоврядування чітко не врегульовані, як і не окреслені їх функції та повноваження. Тому саме тристороння Угода (унікальний документ, аналога якого поки що немає в Європі) стала першою правовою базою для їх визначення цивілізованим демократичним шляхом.

Бути лідером – то не просто велика честь, за цим кропітка робота й виснажлива наука премудрості управління. Одразу після славновісної наради «трикутників» 17–20 вересня у таборі «Вумовець» (Пуша-Водиця) проведено перший збір-конференцію лідерів учнівського самоврядування м. Києва, у рамках якого відбулися цікаві і дуже корисні дискусії з представниками ГУО, Соціальної служби для молоді, Служби у справах неповнолітніх, Кримінальної міліції,

Прокуратури з нагальних питань учнівського життя. Окрім того, учасники збору мали нагоду попрацювати у проблемних центрах: «Лідер», «Політклуб», «Захист», «Інтелект», «Здоров'я».

Особливо насиченим був грудневий збір у Пущі-Водиці, на якому шкільні активісти обговорили і прийняли Статут і Програму діяльності Ліги старшокласників. На часі – їх юридичне оформлення і реєстрація у відповідних органах державної влади.

Історичний досвід знає такі невеликі факти, коли ситуація рівноправ'я перетворювалася на довліддя, або на спробу захоплення влади взагалі. Однак день за днем в міру того, як розвивається київська шкільна демократія, зростає впевненість у її «щасливій долі»: вона нустила міцні корені і дасть добрі плоди.

Минув рік, і передбачення підтвердились. У всіх 418 навчальних закладах міста створені і діють різні за формою і структурою, але єдині за метою і завданнями органи учнівського самоврядування, функціонують батьківські комітети чи ради; активно працюють районні осередки громадської організації «Об'єднання батьків школярів м. Києва» і районні Ради старшокласників; на всіх рівнях укладено угоди між повноважними представниками батьківської, учнівської та освітньої спільноти. Отже, у столиці сформовано розгалужену тривірневу і триєдину систему державно-громадського управління освітою, що являє собою добре спрацьований механізм, структурні елементи якого взаємопов'язані (і в цьому їх сила!) Задачиними ідеями демократії, співпраці та творчості. А міська Рада старшокласників, яка представляє нині інтереси 400-тисячного загону учнівської юні, стала кузницею «ліплення» справжніх лідерів, а не самозакоханих височок.

Пріоритетними напрямками діяльності батьківської громадськості у 1998/99 рр. були: створення благодійних батьківських фондів, привертання уваги суспільних інституцій до проблем школи, профілактична та соціально-виховна робота з неблагополучними сім'ями.

Створення благодійних батьківських фондів. Ситуація, що склалася в навчальних закладах з платними освітніми послугами, переросла з економічної на велику моральну проблему, випробовування на людяність, чесність, порядність. Тому у співпраці з адміністрацією шкіл батьки знайшли її цивілізоване вирішення. Наприкінці 1998–99 навчального року у 27 київських школах у відповідності з чинним законодавством зареєстровані і діють благодійні фонди підтримки розвитку школи, численна кількість їх на шляху створення. Процес фінансової допомоги навчальним закладам з боку батьків останнім часом у місті значно впорядкований. Так, з

батьківських фондів виділяються кошти на підтримку учнів з малозабезпечених сімей, стипендії та цінні подарунки для переможців олімпіад, конкурсів чи фестивалів, видання шкільної преси, проведення урочистостей.

Зрозуміла річ, найбільша питома вага батьківських внесків витрачається на підготовку закладів освіти до нового навчального року. За даними Головного управління освіти у минулому 1999 році на зазначені цілі батьківські комітети виділили 3 млн. гривень.

Привертання уваги суспільних інституцій до проблем школи. У процесі державотворення і націєтворення в Україні освіта відіграє чи не найголовнішу роль, однак школа в державному «організмі» і донині займає другосортне місце, а в цілому не відповідає потребам суспільного буття. Це в першу чергу стосується фінансування, забезпечення підручниками та навчально-методичними посібниками, впровадження нових педагогічних технологій та інформатизації, охорони здоров'я дітей. Розуміння того, що освіта в сучасних умовах має бути конкурентноспроможною, а випускники середніх навчальних закладів повинні зайняти конкретне місце на ринку праці, змушує батьків ініціювати публікацію у пресі матеріалів з актуальних проблем розвитку освіти, проведення конференцій та «круглих столів» з залученням фахівців різних галузей.

Профілактика та соціально-виховна робота з неблагополучними сім'ями. Як свідчить сумна практика, держава фактично не має дієвих важелів, служб і органів, які б могли ефективно впливати на «важкі» сім'ї, в яких дитина є бездоглядною, бродячить, вживає алкоголь та наркотики. Враховуючи значимість справи, батьківська громада надає їм соціальну, психологічну та фінансову допомогу, а в крайніх випадках ініціює звернення до державних органів про позбавлення батьківських прав тих, хто шкодить вихованню і розвитку своїх дітей.

Для батьківського загалу, як і для учнівських активістів, громадська модель управління освітою містить в собі багато таємниць, адже подібного досвіду самоврядування у них немає. Тому є нагальною потреба постійно вчитися, аналізувати, узагальнювати, творити. На семінарі, що пройшов у Кончі-Заспі, голови батьківських комітетів разом зі спеціалістами (фінансистами, податківцями, психологами) обговорили проблеми грошей, наркотиків і сексу у шкільному середовищі. Учасникам семінару довелося визнати, що з трьох видів безграмотності – власне правопису, комп'ютерної та психологічної – вони спіткнулися на останній, зробивши висновок, що в районах і при школах необхідно організувати психолого-педагогічний лікнеп.

Навчальні заклади потребують термінової допомоги психолога в проведенні психодіагностики учнів, адаптації першокласників до школи, профілактики нервових зривів при переході з молодших класів до середніх, правопорушень, нестандартної поведінки дітей, уперевженні суїцидальних настроїв, а головне – у вирішенні особистісних конфліктів. Ось чому створення міського центру психологічної допомоги – один із пріоритетних напрямків на освітянській ниві Києва.

Відповідно до Програми діяльності «триумвірату» робота батьківського активу в поточному році буде зосереджена на таких напрямках – «проектах»:

- «Громадська вітальня»;
- «Школа батьківського активу»;
- «Літера «н» в класному журналі»;
- «Інформаційно-правовий захист»;
- «Друта зміна» та ін.

За 1998/1999 навчальний рік районні Ради старшокласників стали дієвою громадською силою, ініціювали багато корисних справ. Про ріст професіоналізму та авторитету учнівського самоврядування свідчить тенденція зміщення акцентів інтересів учнівських лідерів з організації культурно-масових заходів на вирішення актуальних проблем шкільного життя.

Найбільш загальними є такі завдання і напрямки, як сприяння навчальній та позаурочній творчій діяльності, захист прав та інтересів однолітків, участь у підготовці і проведенні предметних олімпіад, конкурсів, конференцій, свят, організація і підтримка суспільних ініціатив і громадських об'єднань дітей та підлітків, організація самообслуговування та контроль за виконанням учнями своїх обов'язків.

Юні активісти взяли участь у підготовці і проведенні акцій «Алея випускників», «Молодь проти СНІДу», міської конференції старшокласників «Діти і телебачення», конкурси команд КВК «З посмішкою у XXI століття», III-го (міського) етапу Всеукраїнських учнівських олімпіад, зимового навчально-організаційного збору «Лідер» у таборі «Каштан».

Справжнім свідченням організаторської майстерності та опанування сучасними технологіями спілкування стало проведення у травні Ліцеєм бізнесу за участю команд ще кількох навчальних закладів ділової гри «Від магдебурзького права до муніципального самоврядування», у ході якої старшокласники вдало поєднали власний досвід участі у шкільному самоврядуванні з баченням перспектив його розвитку у Києві як однієї з основоположних ланок побудови демократичного суспільства.

Вихованці школи № 289, успішно подолавши конкурсний відбір, разом з учнями і педагогами України, Росії і Нідерландів взяли участь у семінарі з розробки Міжнародної дитячої шкільної конституції.

Десять київських старшокласників стали лауреатами міського конкурсу учнівських та студентських наукових робіт, присвячених 500-річчю надання місту Києву магдебурзького права.

Серед тих, хто прославив рідне місто своїм талантом та здобутками і заслужив Подяку Голови Київської міської держадміністрації, були члени міської Ради старшокласників – золоті медалісти О. Пономаренко, О. Сушко і В. Мієнко.

У середині «трикутників» кипить громадське життя: старшокласники-контролери стежать за чесним перебігом олімпіад, беруть участь у фронтальних перевірках районних відділів освіти, у виданні загальноміської стіннівки «Х-клас». Під егідою органів самоврядування багато навчальних закладів випускають власну періодику – газети, журнали, альмамахи; розвиваються шкільне радіомовлення і телебачення.

Під час літньої зміни «Лідер-99» були започатковані нові творчі майстерні і проекти.

Проект № 5 – «Міжнародне співробітництво»

У травні 1999 року в Києві було засновано унікальну громадську інституцію – Міжнародний педагогічний клуб європейських столиць. Сім міст – членів клубу (Париж, Рига, Бухарест, Мюнхен, Москва, Мінськ, Кишинів) відгукнулися на запрошення киян і взяли участь у роботі табірної зміни. Запорукою швидкого порозуміння і дружби стали спільні конкурси, змагання, концерти, свята «День країни», обміни досвідом роботи в майстер-класах.

Проект № 6 – «Вибори»

У ході моделюючої гри старшокласники отримали унікальну можливість взяти участь у розробці і прийнятті Закону про вибори, ретельно відпрацювати їх процедуру і механізми формування органу самоврядування, проаналізувати переваги й недоліки передвиборчої кампанії своїх кандидатів. Все було цілком серйозно: передвиборча агітація, «війна компроматів», два тури виборів. Однак найдосконаліші моделі та схеми не завжди можуть врахувати всі нюанси та несподіванки, які криє в собі реальність. Як результат колективного експромту – обрання на посаду Президента зміни німецького хлопця Міхася Майєра.

Проект № 7 – «Бюджет учнівського самоврядування»

Мета моделюючої гри – набуття учнівськими активістами практичних знань з економіки та бізнесу, досвіду проведення фінансових операцій, вироблення вміння виявляти джерела грошових надходжень для кожної школи в конкретному випадку і розпоряджатися наявними коштами. На території табору «Северянин» під час літньої зміни-99 була проголошена суверенна держава – Конфедерація Лідерів, куди ввійшли три незалежні суб'єкти: загони «Тонік», «Княжий келих» і «Алхан»; запроваджено паспортний режим і виготовлено паспорт нового зразка – «конфедератку»; прийнятий Закон про бюджет, відкрився Банк Конфедерації, введена власна валюта – «стимул». Це був перший у світі «державний бюджет», 50% видатків якого пішло на освіту, культуру, інформацію та охорону здоров'я.

3 осені 1999 року Раду очолив колишній випускник 17-ої школи, а нині студент-першокурсник юридичного факультету Академії муніципального управління В'ячеслав Мієнко.

У Програмі Ради старшокласників на поточний рік, схваленій на спільному засіданні «трикутників» у вересні 1999 року, визначено пріоритетними такі напрямки – «проекти»:

- «Створення громадського Бюро захисту прав особистості»;
- «Інтелектуальні змагання школярів»;
- «Шкільна газета»;
- «Імідж учнівської організації»;
- «Трудові справи для школи, району, міста»;
- «Творчі конкурси школярів»;
- «Діловий костюм київського старшокласника»;
- «Самоврядування і фінанси».

На запрошення Голови Національних зборів Франції Лорана Фабіуса двоє київських школярів Ольга Чала (лицей міжнародних відносин) та Владислав Голуб (гімназія ім. Тараса Шевченка № 109) 21–27 жовтня взяли участь у роботі Всесвітнього парламенту дітей у Парижі, підсумком діяльності якого стала розробка Маніфесту молоді в ХХІ століття. На зустрічі з Президентом України старшокласники висловили пропозицію про необхідність створення Всеукраїнського дитячого парламенту, яка отримала схвалення відук Глави держави.

Досвід 1999 року з усією очевидністю доводить, що розвиток учнівського самоврядування у школах від процесу стихійного переходить у русло свідомо керованого і вимагає серйозного наукового підходу.

Сьогодні міська Рада старшокласників є самостійним соціальним інститутом, який забезпечує громадянське становлення юної особистості, включаючи її в суспільно корисні справи і формуючи активну життєву позицію, задовольняючи її інтереси і сприяючи подальшому саморозвитку.

Прагнення дітей до відкритого утвердження своєї особистості, здорової амбітності й людської гідності, усвідомлення ними відповідальності за свої вчинки і розуміння свого покликання у майбутньому розвитку України як держави – ось ті високі духовні та моральні цінності, які народжує в молодих людях шкільна демократія.

Однак вершинним її здобутком є створення в навчальних закладах Києва атмосфери, в якій формується нова психологія і ментальність не лише підростаючого покоління, але й вчительського і батьківського загалу, визріває обличчя нового тисячоліття.

1. «А будемо сидіти – пісок нас засипле» // Громада. – 1998. – № 3. – С. 12.
2. Голібардов С. Про реформу освіти багато говорять, а в Києві її вже давно почали // Міст – М., 1998. – № 5. – С. 4.
3. Дзедзюла Д. To be or not to be, і якщо to be, то як саме // Директор школи. – 1999. – № 20. – С. 11.
4. Костюк О. Нова генерація освітнянських діячів – від третього сектору // Громада – 1998. – № 3. – С. 1.
5. Скорик О.Є. Трикутник – фігура міцна і не тільки в математиці. З практики формування системи державно-громадського управління освітою // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3/4. – С. 50.
6. Уся влада – «трикутникам». Післямова до низки історичних подій. // Шкільний світ. – 1998. – № 23. – С. 6.
7. Щербань М. Доля унікального експерименту // Освіта. – 1999. – № 47/48. – С. 4.

Lidija Nesterenko

SELBSTVERWALTUNG DER SCHULEN IM BILDUNGSWESEN DER STADT KIEW

Im Beitrag setzt sich die Autorin mit dem Problem der Entwicklung der Selbstverwaltung in den Schulen der Stadt Kiew, ihrer Grundsätze, Prioritäten und Werte auseinander.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ

Микола Котляр (Київ)

ДАВНЬОРУСЬКІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Витоки самоврядування Києва беруть початок у праслов'янській давнині, задовго до утворення Давньоруської держави. Перші достовірні згадки про народні зібрання у східних слов'ян відносяться до середини VI ст. н.е. (візантійські історики Прокопій, Менаандр, Маврикий та ін.). У недатованій частині «Повісті временних літ» збереглися описи народних зібрань у полян, князем яких в VI ст. був засновник Києва Кий. Ці описи належать до VII–VIII ст. Проте київська міська громада виникла тільки тоді, коли з «городка» Кия розвинулося справжнє давньоруське місто: в другій половині IX–X ст.

Процес переростання племінного зібрання в міське відбитий літописцем в записі 80-х рр. X ст. Тоді київський князь Володимир Святославич «зизвав своїх бояр і старців градських», щоб обговорити питання зовнішньої політики держави. Ті старці були верхівкою міської общини, яка зберігала ще риси громади додержавного часу. Поступово старці градської частини перетворюються на соцьких, котрі очолювали малі общини, з яких складалась громада Києва. Громадою керувала рада, до якої входили соцькі, старійшини і заможні люди. Її очолював тисяцький, що керував також народним ополченням. Найважливіші питання внутрішнього міського життя городяни вирішували на загальному зібранні, яке називалось вічем.

Першою згадкою про київське віче можна вважати розповідь «Повісті» під 983 р. Городяни зібрались на збори, на яких вже тоді порядкували бояри і градські старійшини, й порадили князеві на честь перемоги над балтськими племенами ятягів принести жертву язичницьким богам...

З перебігом часу віче Києва починає брати попервах скромну участь у державних справах. Коли 1024 р. брат київського князя Ярослава Мудрого Мстислав, скориставшись його відсутністю, запропонував себе в князі, віче стольного града Русі відмовило йому. У повну силу проявило себе київське віче під час драматичних подій 1068 р. Тоді на Русь напала орда половців, і київський князь Ізяслав

Ярославич разом з братами Святославом і Всеволодом зазнали від неї поразки. Повернувшись до Києва з поля бою, городяни, що були в ополченні, скликали віче на Подільському торгу і почали вимагати від князя зброю і коней, щоб продовжити війну з ворогом. Коли князь відмовив, учасники віча вчинили повстання, внаслідок чого Ізяславу довелося втікати за кордон. А віче посадило на престол полоцького князя Всеслава. Так уперше київська громада вирішила справу посадіння князівського стола. Через півроку Ізяслав з польською допомогою повернувся до Києва, але відтоді городяни міста починають вирішувати долю державної влади на Русі.

Київ належав до невеликого числа вільних давньоруських міст. І в часи удільної роздробленості, що настанала в 40-х рр. XII ст., жоден князь не міг сісти на київський престол без згоди київської громади, висловленої на вічі. Саме обрання чи скинення князів було головною ознакою вільного міста в XII–XIII ст. Так, 1146 р. кияни під тиском підручників помираючого князя Всеволода Ольговича прийняли на стіл його брата Ігоря, але через кілька днів передумали і самі обрали собі найбільш підхожого князя – онука Володимира Мономаха Ізяслава Мстиславовича. По смерті Мстислава (1154 р.) віче Києва обирало в князі його брата Ростислава, а потім – Ізяслава Давидовича чернігівського. І коли на початку 1155 р. останнього вигнав з міста головний претендент на загальноруський престол син Мономаха Юрій Долгорукий, Ізяслав не став чинити опір і виправдовувався перед Юрієм тим, що не власною волею вокняжився, а «посадили мене кияни», тобто, міська громада рішенням віча.

Київ був головним суспільно-економічним, політичним і культурним осередком Давньоруської держави. Місто одержувало великі прибутки від ремесел, промислів і, особливо, від міжнародної торгівлі. Київ належав до числа найбільших і найжвавіших ринків середньовічного світу. Саксонський хроніст Титмар із Мерзебурга пішов про дев'ять київських торгів. Місто стояло на перехресті великих торговельних шляхів що зв'язували його з Візантією, країнами Близького Сходу і Середньої Азії, Центральної та Західної Європи. Внутрішня і міжнародна торгівля збагачувала купців і приносила великі прибутки міській громаді. З виникненням і зміцненням у Києві князівської влади вона починає наступ на права громади мати прибутки від господарської діяльності міста і розпоряджатися ними.

У часи, коли міське життя великою мірою залежало від доброї чи злої волі князів, громада не могла покладатися на слово можновладців, котрі часто змінювали один одного і міняли свої рішення. Тому кияни здавна почали боротися із владою за законодавче забез-

печення своїх прав і вольностей. В умовах наступу князів на привілеї й вольності Києва його громада відстоює свій повний судовий і податковий імунітет, тобто права самим збирати на власну користь податки і судити городян за міськими законами. Такими законами стала міська «Правда», що бере початок ще в часи виникнення міст і створення міських громад. Спочатку кияни користувались усьним, звичаєвим правом, а за Ярослава Мудрого близько 1037 р. місту дали писану «Правду», яка й була покладена в основу міського суду, економічного і громадського життя.

Однак громада Києва, так само, як інших великих давньоруських міст, не задовольнялась загальним закріпленням її прав і вольностей у міській «Правді». Вона намагалась укладати спеціальні угоди з князями, які називаються в літописах та інших джерелах «рядом». Історики відзначають, що саме існування «ряду» вже є безумовним доказом визнання князем і державою за вільним містом Києвом прав власності, зокрема на доходи від ремесел, промислів і торгівлі.

Систематичні свідчення літописців про укладення угод між князями і громадою Києва починаються лише із середини XII ст. Однак традиція підписання таких угод зародилась в незапам'ятну давнину, коли громади міст Русі почали запрошувати на службу князів, аби досягти внутрішньої згоди і захиститись від ворога. Перший такий ряд зафіксовано в «Повісті временних літ» під 852 р. між городянами Ладоги чи якогось іншого північнорусського міста і князем Юриком. Можна гадати, що внаслідок укладення «ряду» з міською общиною оволодів Києвом і князь Аскольд у кінці тих же 50-х років IX ст.

Найбільш докладно розповідає джерело (Київський літопис XII ст.) про спробу чернігівських князів поширити на Київ у спадок своєму братові Ігорю. Кияни обурились цим і зібрали віче на якому вимагали від Ігоря укласти з ними «ряд», в якому б зафіксували міські вольності, зокрема виборність судей та право власності. Ігор погодився з усіма вимогами, зокрема зобов'язався додержуватись міської «Правди». Однак і це йому не допомогло. Громада в односторонньому порядку розірвала угоду з князем і вигнала його.

Звівши докупи різночасові свідчення літописів та інших джерел, можна уявити умови, на яких підписували «ряд» князі з київською громадою. Насамперед, князь володів Києвом, доки жив, і не міг передавати його у спадок або заповідати комусь іншому князеві. Він не повинен був правити містом через своїх служебників. Керівники міського самоврядування: виборні посадники, тисяцькі, соцькі, старійшини не могли бути позбавлені посад князем без висування і доведення обвинувачень проти них. Князь не мав права зазіхати на во-

лодіння, підвладні міському уряду. Йому не вільно було брати вище встановленої «Правдою» норми данини з киян. Нарешті, князь зобов'язувався укріпляти Київ, надавати йому власну залогу і захищати місто від ворогів і зазіхань інших князів. Якщо ж князь порушував умови «ряду», то міг бути позбавлений престолу в законному порядку. Таке не раз траплялось у Києві.

Міська демократія мала обмежений характер. На вічі всім запровадили «лучшие мужи», торгово-ремісничу верхівку Києва, а також бояри і княжі дружинники, що постійно у ньому мешкали. Хоча формально у міських зборах брали участь усі вільні мужичини, громадяни Києва, на ділі справа зводилась до зібрання міської ради і представників панівної верхівки.

З 60-х рр. XIV ст. Київ потрапив під владу Литви. Її князі проводили політику співпраці з місцевими князями і боярами, а також зможним міщанством, підтверджуючи їхні права і вольності. У грамотах Києву вони неодноразово проголошували: «Мы старины не рухаемо, а новины не вводим». Та «старина» – не що інше, як київські вольності і права самоврядування.

Ось чому запровадження магдебурзького права у Києві в XV ст. слід розглядати значною мірою як вияв давньоруської традиції самоврядування і як наслідок прагнення городян до збереження своїх вольностей.

Mykola Kotljars (Kiew)

ALTRUSSISCHE TRADITIONEN DER KIEWER SELBSTVERWALTUNG

In der Mitteilung werden die Traditionen der Kiewer Selbstverwaltung dargestellt, die bis in die alten urslawischen Zeiten (VI. Jahrhundert) zurückreichen. Der Verfasser ist bestrebt, den Übergangsprozess von einer Stammesversammlung zur Stadtversammlung – Vitsche – aufzuzeigen. Dabei wird die Meinung geäußert, daß die Einführung des Magdeburger Rechts Ende des XV. Jahrhunderts in Kiew zu einem gewissen Grad als Ausdruck der altrussischen Tradition zu sehen ist.

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКОЇ МАГДЕБУРГІЇ

Питання про дату запровадження в Києві магдебурзького права перебуває у полі зору дослідників уже майже сторіччя, хоч до останнього часу не розглядалося монографічно. Артикульовано цю проблему сформулювали М. Грушевський і П. Клепатський, відштовхуючись від тези В. Антоновича (шоправда, згодом самим ним переглянута), що Київ дістав магдебурзьке право близько середини XV ст.¹

Стерджуючи, що це сталося «при самім кінці XV в.», Грушевський спирався, передусім, на грамоту великого князя литовського Олександра від 14 травня 1499 р. із виразною згадкою про це його надання, а також покликався на брак самого магдебурзького привілею та наявність «війта» й «німецького права» в тексті Олександрової грамоти київським міщанам від 26 травня 1494 р.²

П. Клепатський також наголосив, що як акт 1499 р., так і привілей, виданий 29 березня 1514 р. Сигізмундом I, однозначно вказують на те, що київська магдебургія була новотвором Олександрової доби. Водночас він піддав критиці думку Грушевського про грамоту 1494 р. як таку, що засвідчує існування у Києві магдебурзького права, оскільки «ані слова про німецьке право у згаданій грамоті немає, а війт хоч і згадується, не є показником магдебурзького права: війтів ми зустрічаємо і в інших містах Київської землі»³.

Ваги останньому зауваженню науковця міг би додати той факт (на жаль, і досі не відзначений вітчизняними ме-

Великий князь литовський і король польський Олександр. Гравюра XVI ст.

дієвістами), що, згідно з реєстром «данин» Казимира⁴, наприкінці 1480-х рр. війт порядкував у окраїнному Путивлі, котрий вважався київським «пригородком» і, зрозуміло, не міг отримати магдебурзьке право раніше, ніж Київ.

Ці ж до «німецького права», то Клепатський не зрозумів, що Грушевський просто-напросто витлумачив у такий спосіб наявну в гра-

моті 1494 р. згадку про «местское право» («А хто мешчанку из домом поиметь в местском праве, тот маєт службу тую ж служыти, которая и перво с того дому шла»)⁵. Безперечно, вчений мав рацію, що в містах із магдебургією «местское» право отожднювалося з «німецьким», однак він випустив з уваги, що значення цього терміну за своєю природою було ширшим, охоплюючи сукупність тих правових норм, якими керувалися мешканці того чи іншого «места». Відтак, із привілею 1494 р. випливає лише те, що на початку Олександрового правління київське міщанське «поспольштво», очолюване війтом, жило за власним звичаєвим правом, що його освячувала традиція Вітовтових часів, а деякі норми сягали «Руської Правди»⁶. Крім того, Грушевський проігнорував той факт, що акт 1494 р. мав підтвердний характер, фіксуючи норми міського життя, які існували за часів Кизимира; відтак, убачаючи в ньому елементи магдебурзького права, він, всупереч власній позиції в цьому питанні, по суті пролонгував термін його існування на київських теренах.

Заперечивши точку зору Грушевського, Клепатський вказав на іншу, безпомилкову, ознаку магдебурзького права: появу в документах згадок про бурмистрів та райців у якості суплікаторів чи адресатів того або іншого акту. Оскільки першим таким документом виявився виданий 4 червня 1497 р. привілей Олександра на звільнення київських міщан від сплати мита на всій території Литовської держави⁷, дослідник дійшов висновку, що магдебурзьке право у Києві було запроваджене між 1494–1497 рр. Аргументованість цієї гіпотези обумовила її щасливу долю у вітчизняній історіографії, де вона стала панівною.

Втім, упродовж останніх десятиліть позначилися й нові підходи до цієї проблеми. Передусім, у впорядкованому Г. Боряком та Н. Яковенко «Каталозі документів з історії Києва XV–XIX ст.» (К., 1982) було відзначено, що датування безмитного привілею Олександра 1497-м роком, подане в «Актах, относящихся к истории Западной России» (якими користувався Клепатський), є помилковим – зокрема, тому, що присутній при укладенні цього акту ковенський намісник Войтех Янович обійняв цю посаду не раніше 1498 р.⁸ Видавці «Каталогу», фіксуючи цей документ, запропонували іншу дату – 1505 р.,

* Уперше опублікований за копією, яка збереглась у складі 6-ї книги записів Литовської Метрики (Акты ЗР. – Т. I. – № 149. – С. 173) – причому видавці відзначили, що інша копія цього привілею занесена до 5-ї книги записів Метрики з датою 4 червня 1500 р. Пізніше й її було видруковано (див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 797–798).

керуючись, вочевидь, поактовим описом книг записів Литовської Метрики, здійсненим М. Бережковим та С. Шамбінаго⁸. Водночас вони включили до «Каталогу» копію вказаного привілею з 5-ї книги записів Литовської Метрики – внаслідок чого в їхній праці під №№ 9 і 11 постали два ідентичні документи, видані у Вільно 4 червня 1500 р. і 4 червня 1505 р.⁹

Цілком очевидно, що одна з цих двох дат хибна – і досить легко з'ясувати, яка саме. Як відзначалось у прим. 7, нижньою хронологічною межею цього акту є 1500 р., верхньою ж треба визнати грудень 1501 р., коли Олександр Казимирович, котрий фігурує в ньому як великий князь литовський, руський і жомойтський, дав польську корону. Відтак, датування в 5-й книзі записів Метрики вірне – й, натомість, ніколи не існувало безмитного привілею від 4 червня 1505 р., котрий у «Каталозі» схарактеризований як повторний щодо привілею від 4 червня 1500 р.

Втім, попри що плутанину в «Каталозі», з його появою мали коригуватися уявлення про те, коли документи уперше фіксують «ознаки» київської магдебурґії. Якщо привілей, що його датували 1497 р., насправді постав 8-ма роками пізніше як повторення привілею 1500 р., то першу згадку про київських бурмистрів і райців треба було віднести до 14 травня 1499 р., коли Олександр Казимирович видав грамоту, котра мала розв'язати конфлікт між новоствореним київським магістратом та місцевим воєводою¹⁰.

Однак цей момент не був зауважений у спеціальній літературі, де час запровадження в Києві магдебурзького права й надалі окреслювався 1494–1497 рр.¹¹ Лише на початку 90-х з'явилася фахова розвідка, в якій, з огляду на принциповість цього питання для історії київської магдебурґії, датування безмитного привілею стало предметом спеціального розгляду¹². Т. Круглова, базуючись на послужному списку полоцького намісника Юрія Пацевича, також присутнього при укладанні цього акту, інтигуляції останнього та ітінерарії Олександра Казимировича, переконливо показала, що передатування безмитного привілею 1505-м роком є помилковим, а документ, надрукований 1846 р. в «Актах, относящихся к истории Западной России» під 1497 р., всупереч думці упорядників «Каталогу», являє собою не повторення привілею 1500 р., а один з його списків. Резюмуючи, дослідниця слушно відзначила, що «нова дата привілею зменшує і без того малий фонд жалуваних грамот, виданих київським міщанам великим князем литовським Олександром наприкінці XV ст.», і «вимагає перегляду висновків з низки конкретно-історичних проблем, які розв'язувались із залученням передатованої грамоти» – передусім,

проблеми початків київської магдебурґії, що постала не між 1494–1497 рр., як це традиційно вважалося, а між 1494–1499 рр.

Акцентуючи увагу на суто хронологічних моментах і наголосивши на необхідності «пошуку точної дати такої визначної події в історії Києва», а також тому, що «можливості для цього ще далеко не вичерпані», авторка утрималася від оцінки загальної візії генези київської магдебурґії, поданої упорядниками «Каталогу». Лише в наступній своїй публікації, покликаний продемонструвати наявні дослідницькі можливості у розв'язанні окресленої проблеми, Т. Круглова охарактеризувала коментарі «Каталогу» до акту 1494 р. як «реанімовану» концепцію М. Максимовича, котрий вважав, що запровадження магдебурзького права у Києві відбулось у два етапи: спочатку Олександр Казимирович надав киянам «деякі права й вольності з так званого магдебурзького права», а потім Сигізмунд I «дав уповні це право»¹³.

Натомість у «Каталозі» йдеться про те, що київське «местское право», регламентоване Олександром у 1494 р., охоплювало комплекс явищ, властивих містам на магдебурзькому праві: виборне самоврядування, автономний суд, незалежність від місцевої адміністрації. Ці елементи міського життя «були обов'язковою умовою економічного розвитку великих міст, і боротьба за них неминує точилися в різних країнах». Відтак, у Києві відбувалися спонтанні процеси зближення звичаєвого «местского права» з «нормами магдебурзького життя в загальноприйнятному значенні цього терміну», витіснення «рудиментів давньоруського права... новою практикою життя київської міської громади», яке не знало кардинальних змін після того, як ці процеси були законодавчо оформлені магдебурзькими привілеями Сигізмунда I 1514 і 1516 рр.¹⁴

Як бачимо, схема, запропонована Г. Боряком та Н. Яковенко, має з концепцією Максимовича доволі небагато спільного. Її скоріше можна розцінювати як авторську данину поширеній у післявоєнній історіографії тезі, що «українські феодальні міста, генетично зв'язані з давньоруськими феодальними містами, проходили такий сам шлях самобутнього розвитку, як і західноєвропейські міста»¹⁵.

Король Сигізмунд I.
Гравюра XVI ст.

На жаль, у контексті історії київської магдебургії ця ідея виглядає малодоказовою. Акт 1494 р. лише пунктирно окреслює життя київського міщанського «поспільства» за «местским правом» і не дає підстав твердити про таку його характеристики як «виборне самоврядування, автономний суд, незалежність від місцевої адміністрації». Більше того – за згаданим привілеєм не простежуються навіть функції вїйта, котрий, очевидно, відігравав чільну роль у міщанській громаді (із документу випливає тільки те, що за виконання своїх обов'язків він користувався певними податковими пільгами, а з часів Олександра мусив, зокрема, дбати про пожежну безпеку в місті). Думці ж про судову автономію київських міщан виразно суперечить їх вилучення у 1502 р. з-під юрисдикції воеводського тивуна, про яке згадують й самі упорядники «Каталогу» як про кінцеву стадію процесу зближення «местского» й магдебурзького права¹⁶.

Самий цей процес окреслений доволі невизначно – «у листі 1499 р. міщанам заборонено зловживати правом «німецьким», у привілеї 1500 р. міські урядники вже названі бурмистрами і райцями» – й неточно, оскільки останні, як відзначалося вище, фігурують уже в привілеї 1499 р. Що ж до цього документу, то він однозначно свідчить про безладдя, спричинене перерозподілом «сфер впливу» київського воеводи та органів міського самоврядування, а, відтак, є найкращою ілюстрацією того, що запровадження магдебургії Олександром знаменувало глибокий розрив із практикою попередніх часів (тим, «як издавна бывало»).

Зрештою, з огляду на «еволюційну» позицію укладачів «Каталогу» симптоматично, що вони не включили до нього «привилей под завесистою печатю» на магдебургію, який кияни дістали від Олександра і який у 1514 р. «указывали» Сигізмунду I, прохаючи «зоставить» їх «подле того привил[с]я»¹⁷, а підтвердний щодо нього Сигізмундів привілей, виданий 29 березня того року, охарактеризували як такий, що звільняв київських міщан від «прав полских и литовских и русских, которые были ... праву немецкому маитборскому» на перешкоді, та надавав Києву повне магдебурзьке право¹⁸. Це узагальнює, що зовні приваблює теорія «вротання» магдебургії у київське міське життя XV ст. (частково акцептована Ю. Бардахом¹⁹) не узгоджується з його реаліями й, відповідно, не позбавляє дослідників необхідності пошуку «слідів» Олександрового привілею у пізнішій документації.

Останньою спробою щодо цього стала відзначена вище брошура Т. Круглової (видаана в Києві російською мовою, але, на жаль, при публікації невдало «українізована» незугарною передмовою, неввірною анотацією та безграмотним перекладом назви – «Магдебур-

гзьке (!) право у Києві: пошук крапки від рахунку (!)»). Намагаючись спростувати уявлення, що «подальший пошук точки відліку магдебурзького права у Києві є безперспективним», дослідниця протиставила «термінологічному» підходу Клепатського (котрий полягав у з'ясуванні, коли вперше у документах фіксуються виразні лексичні «ознаки» київської магдебургії) власний, названий авторкою ситуативним, що з його допомогою можна «мобілізувати досить широке коло історичних джерел, включивши до нього навіть такі документи, котрі не містять термінів, зв'язаних із магдебурзьким правом» (с. 34).

Передусім, це стосується акту підтвердження Олександром 20 березня 1499 р. так званого «свитака Ярославля» (церковного статуту князя Ярослава) у відповідь на клопотання митрополита Йосифа Болгариновича. На думку Т. Круглової, «конкретним приводом» для появи цього документу було «запровадження в Києві норм магдебурзького права» звертаючись до володаря Литви, митрополит намагався «у неявний спосіб захистити інтереси церкви, ущемлені введенням норм нового міського права» (с. 18). Відразу постає запитання: що заважало Йосифу захистити інтереси митрополичої кафедри («явний спосіб»? І, взагалі, чи мало місце скорочення доходів митрополичого намісника внаслідок запровадження магдебургії, яке нібито спонукало Йосифа до дій?

Підставою для такого припущення стала вже згадана вище грамота, видана Олександром Казимировичем 14 травня 1499 р. на прохання київського воеводи Дмитра Путятича, котрий скаржився, що міщани скористалися з нещодавно наданого їм магдебурзького права, аби звузити коло підконтрольних йому «урядов», а також «пошлин», які збиралися на користь воеводської адміністрації. Що стосується «урядов», то йшлося, головню, про так зване осьмництво, що його за традицією «воевода даивал слугам своим держати» й яке із запровадженням магдебургії, разом із іншими «врядами и пошлинами городскими за себе забрали» київські міщани. Заборонивши органам міського самоврядування втручатись у діяльність воеводського осьмника, великий князь литовський у своїй грамоті докладно окреслив його функції, використавши як експерта Юрія Пацевича, котрий був київським намісником у 1486–1489 рр.* Той засвідчив, що за Казимирових часів все було так, «як в сем листе выписано». Зокрема, до компетенції осьмника належали злочини проти моралі, які він розглядав разом із митрополичим намісником; коли винним був

* Певно, в цій якості він був присутній і при укладенні безмитного привілею 4 червня 1500 р.

християнин, «тогда на том наместнику митрополитому хоживала впрочем вина, а воевода таковых чин хотел, тым карал». Олександр, щоправда, вніс зміни до цього порядку: залишивши митрополитичого наместника при «врочной вине», він встановив фіксовані штрафи на користь воеводи (якщо справа торкалася християнина – «воеводе с того вини копа грошей», в решті випадків – «дванадцать коп грошей»). Водночас у грамоті було наголошено, що спільному розгляду осмьника й митрополитичого наместника підлягають випадки, «коли хто у якого покрадет платье белое або жонка из жонкою побьется»²⁰.

Гадаємо, що все це не дає підстав оголошувати православну церкву «соціальним інститутом, котрий постраждав від запровадження магдебурзького права» через втрату частини доходів від «сместных» судів (с. 15–16). Попри запевнення Т. Круглової, в тексті грамоти немає «непрямых свідчень» того, що за умов, коли міщани «забрали за себе» осмьництво, було завдано збитків не лише воеводі, а й митрополитому наместнику. І якщо навіть погодитись із припущенням авторки, що доходи до митрополитичої казни скоротилися через те, що деякі правопорушення (злочини проти моралі нехристиян, бійка між жінками), котрі за Ярославим статутом підлягали митрополитому суду, за грамотою 1499 р. стали предметом «сместного» суду (с. 16–17), неважко помітити, що ці норми були затверджені Олександром у травні того року – тобто через два місяці після підтвердження ним же «Свитка Ярослава». Зрозуміло, що цього б не сталося, якби Йосиф Болгаринович дійсно дав про точне дотримання церковного статуту й був стурбований зменшенням доходів київської митрополитичої кафедри. Відтак, немає й підстав убачати у великокнязівських наданнях митрополитові кінця березня 1499 р. «компенсацію за завдані йому з появою міщанського самоуправління збитки» (с. 20–21) – очевидно, що, опинившись при дворі Олександра, Йосиф Болгаринович (як і київський воевода Дмитро Путятич у травні того ж року) попросту скористався нагодою, аби вирішити якомога більше власних проблем.

Власне, у низці умовиводів Т. Круглової весь сюжет із великокнязівськими наданнями митрополиту Йосифу в березні 1499 р. є елементом, покликаним ствердити думку, що вони становлять документи, зв'язані з «конфліктом, котрий постав у Києві наприкінці XV ст. через введення магдебурґії»; як продукуювані внаслідок протистояння київського воеводи й новоствореного магістрату, «вони дають важливий хронологічний орієнтир для датування першопричини зіткнення» (с. 21).

Аби «з'ясувати дату привілею на магдебурґьке право, що його втілення в життя й стало причиною конфлікту», Т. Круглова запро-

понувала вдатися до елементарних арифметичних підрахунків, керуючись даними про те, «скільки часу відділяє причину конфлікту від його наслідків» (с. 21). У двох інших містах, які дістали магдебурґію за Олександровими привілеями кінця XV ст. – Полоцьку (жовтень 1498 р.) і Мінську (березень 1499 р.) – «протиріччя між старою й новою адміністраціями» були документально зафіксовані, відповідно, у червні та серпні 1499 р., тобто через вісім і п'ять місяців після видачі їм привілеїв. Орієнтуючись на перший строк як максимум, дослідниця відрахувала вісім місяців від березня 1499 р. (коли «були задоволені претензії київського митрополита») й від травня того року (коли Олександр видав грамоту щодо конфлікту між київськими міщанами та Дмитром Путятичем) і отримала проміжок часу, коли, на її думку, постанала київська магдебурґія: липень–вересень 1498 р. (с. 22–24).

Годі й казати, що подібний підхід до проблеми є суто формальним і далеким від конкретики реального життя з його варіативністю, яка, власне, й відрізняє суспільні процеси від хімічних реакцій. Але й у межах запропонованої дослідницею методики «нескладних розрахунків» за стандартами Полоцька її позиція є хвиною, оскільки, навіть визнаючи уможлидний зв'язок між інтересами митрополії й введенням магдебурзького права, неможливо довести, що використані нею грамоти дійсно є першими, що фіксують спричинені запровадженням магдебурґії суперечності – адже, з огляду на стан джерел, вона змушена оперувати тільки матеріалами Литовської Метрики, котра донесла до нас лише частку синхронної документації (до того ж щодо Київщини явно незначну). Інакше кажучи, не можна покладатися на репрезентативність джерельного комплексу, що в його складі не зберігся навіть такий принциповий за значенням документ як київський магдебурзький привілей.

Т. Круглова воліє ототожнити з останнім привілеєм від 31 серпня 1498 р., оскільки «дата видачі цього документу вкладається у той відтинок часу, коли київські міщани могли отримати магдебурґьке право» (с. 30–31). Йдеться про грамоту Олександра, відому нам тільки за згадкою у датованому 28 лютого 1622 р. вирокі Сигізмунда III у суперечці між київським магістратом і замковими ремісниками (останні відмовлялися дбати про стан міських укріплень)²¹. У пред'явленому магістратом, на доказ власної правоти, «привилее, или указе, Александра, княжати литовского» містився наказ (згодом продубльований у привілеї 1502 р.)²², «даби все люде, якие колвек в месте живучие и торгом обходящес[я], тяжири мексие с мешанами поносили».

Лаконізм цієї звістки не дає змоги інтерпретувати її як уривок із магдебурзького привілею на тій лише підставі, що його дата ви-

сується у вирахуванні авторкою хронологічні рамки й «підтверджується дипломатичною ситуацією, яка склалася на той місяць у взаєминах Великого князівства Литовського з Російською державою»: у липні 1498 р. було перервано переговори між Олександром і послами Івана III, й обидві країни взяли курс на воєнну конфронтацію; відтак, Олександр мусив дбати про підтримку з боку міщан – зокрема, київських (с. 33–34).

Однак, гадаємо, значно суттєвішим є той факт, що наведений текстувальний фрагмент відсутній у привілеї Сигізмунда I 1514 р., який як потвердний щодо Олександрового привілею дає про нього досить повне уявлення (як і про підтверджені одночасно акти 1500 та 1506 рр.). Не менш принципово виділяється й те, що привілей Олександра, у 1514 р. продемонстрований київськими міщанами «господарю», потім ніколи ними не пред'являвся – хоч цього греба було б чекати з огляду на багаторазове підтвердження магдебурзького статусу Києва впродовж XVI–XVII ст.* Доволі сумнівно, щоб кияни раптом «згадали» про його існування у 1622 р. (та ще й з порівняно незначного приводу), а потім назавжди про нього забули. Скоріше, цей документ після його подання Сигізмунду загубився десь у великокнязівській канцелярії, а потім і без сліду зник.

Наголошуючи на спірності низки теоретичних побудов Т. Крутлової, відзначимо, що найконструктивнішим їх елементом є спостереження, що позаяк у грамоті від 14 травня 1499 р. зафіксовано факт відмови київських лучників «давати воеводе луки к Великодню и к Божьему Нароженью»²³, можна стверджувати, що наприкінці 1498 р., на Різдво, «магдебурзьке право в Києві вже діяло» (с. 21–22). Відтак, його появу на київських теренах слід датувати не 1494–1499, а 1494–1498 рр.

Зрозуміло, що в цих хронологічних рамках можливості для дослідницького «маневру» вкрай обмежені. Наприклад, навіть якщо припустити, що комісія, створена Олександром для розв'язання конфлікту між київським воеводою й міщанською громадою Києва**,

* Акцент на цьому було зроблено у 1654 р., при підтвердженні київської магдебургії царем Олексієм Михайловичем: «Та статья о праве магдебурском, надана от Александра короля, от всех королев polskich, по нем бывших (!), в привилеях их подтверждена есть» (Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – № 13. – Ст. 619).

** Як гадував, звертаючись до київських міщан, сам «господар» у травні 1499 р., «мы казали обо всех tych речах меж вами досмотрети князю Войтеху, бискупу виленскому, и пану виленскому, наместнику городенскому князю Александру Юрьевичу, и старосте жомойтскому пану Станиславу Яновичу» (Акты ЗР. – Т. 1. – С. 194).

діяла *in situ*, неможливо, за сучасного стану джерел, з'ясувати, коли учасники розслідування перебували в Києві. З другого боку, хоч задекларований Т. Крутловою «ситуативний» підхід до проблеми видається доволі проблематичним, сама думка про ситуативний (або точніше, принагідний, *ad hoc*) характер надання магдебургії Києву, можливо, містить раціональне зерно. Йдеться, однак, не про зв'язок цієї події з «загостренням російсько-литовських взаємин». На відміну від низки міст, котрі дістали магдебурзьке право у 90-х рр. XV ст., Київ отримав його за візирем Вільна («жак и место... Виленское право маинборское маеть и жвიაесть»)²⁴. Тож можна припустити, що це надання мало своєю метою не просто упривілеювання міста, а й формальне піднесення його статусу, доволі актуальне в середині 1490-х рр., коли постав проєкт передачі «Киева и иных городов» брату Олександра Казимировича, майбутньому Сигізмунду I, який перетворився б на його співправителя у межах Литовської держави²⁵. А з огляду на те, що цей проєкт, зіткнувшись із потужним опором як усередині держави, так і ззовні, з боку Івана III (1496 р.), так і залишився нереалізованим, прояснилося б, чому з бігом часу великий князь Олександр помітно «охолов» до власного «дітища». Згодом, уже після смерті свого володаря, звертаючись до Сигізмунда I, кияни глухо згадували, «штож его милость через (попри – О.Р.) тот привилей свой зася в некоторых речах многих того права не хотел им держати» (1514 р.)²⁶ – що, до речі, засвідчує «дійсний показник» (за термінологією П. Клепаського) магдебурзького права: впадає в око, що в документації 1502–1514 рр., на відміну від пізніших актів, бракує слів «бурмистри» й «райці». Саму ж гостроту суперечностей із центральною владою, здається, унаочнює те, що після того, як Олександр пішов із життя, кияни не подали на затвердження його наступнику свій магдебурзький привілей, а звернулися до Сигізмунда лише з Олександровськими грамотами 1500 і 1502 рр. (підтвердженими в грудні 1506 р.) – і тільки через вісім років почали клопотати про те, аби Сигізмунд «право немецкое им ... дал и подле того привил[e]я... zostавил»²⁷.

Гадаємо, що це одночасне надання й підтвердження Києву магдебургії становить найкрасномовніше свідчення того, наскільки «багатошаровим» є питання про її початки, що в ньому, як правило, виділяють суто хронологічний аспект. Зрозуміло, запропонована версія не здатна пролити світло на «вузьку дату» запровадження в Києві магдебурзького права й до того ж цілком гіпотетична. Але у будь-якому разі навряд чи є помилковою думка, що «києво-магдебурзьку»

проблему слід розглядати не як локальну, а в дещо ширшому, ніж досі, контексті.

¹ Антонович В.Б. Исследование о городах Юго-Западного края // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1885. – С. 164. В основу цієї статті покладено передмову до «Архива Юго-Западной России» (Ч. 5. – Т. 1. – К., 1869). У працях, написаних у 80-х рр. XIX ст. – «Киевские воиты Ходьки», «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие» – науковець називав іншу дату – кінець XV ст. або 1499 р. (Антонович В.Б. Монографии... – С. 197, 253).

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – Львів, 1905. – С. 230.

³ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1: Литовский период. – Одесса, 1912. – С. 320–321.

⁴ Русская историческая библиотека (далі: РИБ). – Т. 27. – СПб., 1910. – Ст. 306 («Войту путувальскому 3 копы грошей з мыта путувальского»). Увагу на цьому наданні акцентував польський дослідник Ст. Кучинський, розцінивши його, щоправда, як свідчення існування в Путівлі магдебургії, а відтак – і як аргумент на користь гадки В. Антоновича про надання Кисву магдебургького права за Казимирових часів, вважаючи малоімовірним, «аби залежний тоді від Кисва Путівль отримав згадане право перед своєю метрополією» (Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 251–252, 370).

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі: Акты ЗР). – Т. 1. – СПб., 1846. – № 120. – С. 146; РИБ. – Т. 27. – Ст. 548.

⁶ Докладніше див.: Сас П.М. Феодальне гордо України в кінці XV – 60-х років XVI в. – К., 1989. – С. 165–166. Не можна погодитися лише із твердженням дослідника, що київська міщанська громада мала власну тюмру. Воно суперечить букві документу, в якому великий князь литовський наголошував, що «нятцов» треба «сажати... воеводе в казнь нашу городскую» (Акты ЗР. – Т. 1. – С. 146; РИБ. – Т. 27. – С. 548).

⁷ Каталог... – С. 35. Власне, пан Войтех Янович Клочко став ковевським намісником у 1499 р.; але в згаданому привілеї він фігурує й як маршалок господарський, що ним він був упродовж 1500–1513 рр. (Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 130; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – Kórnik, 1994. – S. 215). Відповідно, самий цей документ не міг постати раніше 1500 р.

⁸ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Т. 21. – М., 1915. – С. 38. – № 84.

⁹ Каталог... – С. 34, 35. Відзначимо також помилку в архівних координатах документу № 11 – спр. 5 замість спр. 6.

¹⁰ Акты ЗР. – Т. 1. – № 170. – С. 194–195.

¹¹ Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Лвовобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 44; Сас П.М. Указ. соч. – С. 165.

¹² Круглова Т.А. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской Метрики) // Архив русской истории. – Вып. 3. – М., 1993. – С. 125–144.

¹³ Круглова Т.А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. – К., 1999. – С. 7, 9.

¹⁴ Каталог... – С. 159–160.

¹⁵ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. – М., 1958. – № 3. – С. 123. Зауважимо, що дослідник доволі дивно тумачив окремі аспекти історії київської магдебургії – зокрема, посилаючись на акти 1494 і 1514 рр., писав: «У привілеї Кисву на магдебургьке право від 29 березня 1514 р., виданому Вітовтом (!), вказано обсяг військово-сторожової повинності київських міщан, встановлений на підставі давніх звичаїв». (Там само. – С. 132).

¹⁶ Каталог... – С. 160. Щоправда, тут цей документ фігурує під 1503 р. Як слушно зауважила Т. Круглова (Магдебургское право... – С. 26. – Прим. 62), ця дата постанала через помилку видавців «Актов, относящихся к истории Западной России», й насправді згаданий привілеї, з огляду на його хронологічні параметри (3 грудня 7011 р., 6-й індикт), слід віднести до 1502 р. Це спостереження дослідниці варто поширити на низку суміжних документів (Акты ЗР. – Т. 1. – №№ 207–210. – С. 355–359), нібито виданих Олександром у Вільні в грудні 1503 р., тимчасом як тоді він перебував у Сандомирі, Новому Місті Корчини та Кракові (Neuman M. Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego (czerwiec 1492 – sierpień 1506) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. – Nr 74: Historia. Zesz. 11. – Poznań, 1971. – S. 136, 140).

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР). – Т. 2. – СПб., 1865. – № 103. – С. 127.

¹⁸ Каталог... – С. 36. – № 17.

¹⁹ Окремі її тези дослідник включив до розширеної версії своєї статті «Міста на магдебургькому праві у Великому князівстві Литовському» (порівн.: Kwartalnik Historyczny. – 1980. – Nr 1. – S. 27–30; Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 84–85). В тому, що «надання Кисву магдебургії являло собою поступовий процес зближення норм звичаєвого міського права з нормами магдебургького», підтримує упорядник «Каталогу» і С. Климовський (До питання про «обмеженість» магдебургького права середньовічного Кисва // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 77).

²⁰ Акты ЗР. – Т. 1. – № 170. – С. 194–195. На традиційність цих норм вказує грамота київського князя Олександра Володимировича митрополиту Ісидору від 5 лютого 1441 р., в якій він зобов'язувався «осмьничого половиною давати господину отцоу нашему Сидору митрополиту киевському всея Руси, а половиною осмьничого на нас» (Щанов Я.Н. Древнерусские княжеские ус-

таві XI–XV вв. М., 1976. – С. 180). Зрозуміло, що з ліквідацією київської урядовості та перетворенням Київщини на воєводство (1471 р.) князівська половина осьмичного перейшла до місцевого воєводи – що мала б враховувати Т. Круглова, порівнюючи текст грамоти 1499 р. з 34-ю статтею церковного статуту Ярослава. Зауваживши, що за статутом половину штрафу отримував князь, а згідно з грамотою – воєводський осьмичник, дослідниця дійшла висновку, що «великий князь литовський відмовився від своєї частки «вини» на користь місцевої міської адміністрації» (с. 17).

²¹ Сборник Муханова. – СПб., 1866. – № 235. – С. 461–463.

²² У цьому привілеї були продубльовані також деякі норми привілею 1494 р. – зокрема, заборона притягати міщан до ординської служби та «поднимання» московських, волоських й інших послів. До речі, незрозуміло, чому Т. Круглова ототожнює останнє з підводною повинністю (с. 26–27) – адже навіть з наведеного нею фрагменту грамоти 1502 р. очевидно, що княгиня «поднимали послов и гонцов» не тільки «подводами», а й «стацией» (див.: Акты ЗР. – Т. I. – С. 355).

²³ Акты ЗР. – Т. I. – С. 195.

²⁴ Щоправда, вказана норма фіксується Сигізмундовим привілеєм 1514 р. – однак навряд чи варто протиставляти цей документ Олександровому привілею як такий, що надав магдебурзьку Кисву «в повному обсязі»: текст грамоти, виданої Сигізмундом I («мають они [київські міщани – *О Р*] тоє право суполно д[е]ржати»), виразно корелює з викладом змісту втраченого магдебурзького акту, метою надання якого було, «ажбы... мешчане в том праве в всяких члонках справовалися так, как есть суполны[и] обычай и устава тых справ» (Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 127).

²⁵ Див.: *Białowiejska W.* Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499) // *Ateneum Wileńskie*. – 1930. – S. 750–752; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 134–135, 172–173.

²⁶ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 127.

²⁷ Там само.

Olena Russyna (Kiev)

ZUM PROBLEM DER ANFÄNGE DES MAGDEBURGER RECHTS IN KIEW

Die Autorin setzt sich mit dem gesamten Komplex von Fragen im Zusammenhang mit der Einführung des Magdeburger Rechts in Kiew

Ende des XV. Jahrhunderts auseinander. Das Hauptgewicht wird auf die Ermittlung des genauen Datums dieses Ereignisses und auf diesbezügliche Vermutungen gelegt. Olena Russyna neigt zu der Auffassung, daß die Verleihung des Magdeburger Rechts zeitlich zwischen 1494–1498 vermutlich in Verbindung mit dem um 1495–1496 entstandenen Projekt der Übergabe von Kiew an Sigismund Kasimirovitsch einzuordnen ist.

Наталія Білоус (Київ)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЬКОГО ПРАВА В КИСВІ XVI – першій половині XVII ст.

Документальну базу для дослідження історії магдебурзького права в Києві XVI – першій половині XVII ст. складають комплекси джерел, що виникли і відклалися в канцеляріях міських, повітових та державних судово-адміністративних установ Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Першорядним за значенням є комплекс джерел нормативного характеру, представлений у книгах Литовської метрики (ЛМ), які за часом формування поділяються на два хронологічні періоди: 1) 1499–1569; 2) 1570–1619 рр., а за спеціалізацією на три групи: 1) книги записів (*libri inscriptionum*), 2) книги судові (*libri decretorum*), 3) книги переписів (*libri lustrationum*).

Перша група книг складає важливу частину архіву ЛМ і за кількістю і за значимістю (37 %) є першочерговою у дослідженні соціально-економічних проблем міста.¹ Найчастіше у книгах зустрічаються такі різновиди записів: «листи» (грамоти), привілеї та їх підтвердження. Вони видавалися від імені польського короля й великого князя литовського. Виходячи із змісту «листів», можна виокремити такі їхні різновиди: 1) «листи»-накази представникам місцевої адміністрації з внутрішньополітичних питань, тобто: заборона воєводам захоплювати міські ґрунти, порушувати магдебурзьке право київських міщан, примушувати до татарських «облав», примусово залучати до замкових робіт; 2) «листи»-розпорядження місцевої адміністрації економічного характеру: про звільнення міщан магістратської юрисдикції від стацій, надання їм права користуватись державними лісами довкола міста, підтвердження права на ведення безмитної торгівлі на території ВКЛ. Таких «листів» нормативного ха-

рактеру в актах ЛМ за 1499–1569 рр. нараховується 14. Також у книгах ЛМ містяться привілеї на надання та підтвердження надання київським міщанам магдебурзького права, встановлення ярмарків і торгів, звільнення від мит, суду воєводських урядників та підпорядкування міщан війтівському судові. Привілеї відрізняються від «листів» тим, що не містять розпоряджень, наказів та інших норм імперативного характеру. Загалом, за литовський період у книгах ЛМ нараховується 9 привілеїв та їхніх підтверджень київським міщанам.

Друга група книг ЛМ – книги судових справ (*libri decretorum*). Стосовно київських міщан в них зафіксована така форма судового запису як «вирок», що зустрічається впродовж литовського періоду лише тричі: 1) вирок великого князя литовського від 22.03.1511 р. у суперечці київських міщан з Пустинно-Микільським монастирем²; 2) вирок короля Сигізмунда Августа від 26.04.1556 р. у суперечці київських міщан з воєводою Г. Ходкевичем³; 3) вирок Панів Ради ВКЛ від 8.07.1564 р. у суперечці київських міщан з воєводою князем К. Острозьким⁴.

Третя група книг ЛМ – книги переписів (*libri lustrationum*). З 22 книг цієї групи тільки одна за 1552 р.⁵, стосується мешканців Києва: «Квит пописаня замьковъ украинныхъ», де серед ревізії 13 українських замків міститься й ревізія Київського замку. Значний інтерес в цьому джерелі представляє перелік міщан, «которые под меестем правомъ сядятъ дома своими», серед яких нараховується 173 імені голів міщанських родин та міщанських вдів. Звідси можна зробити висновок, що загальна кількість міщан, що знаходились під магістратською юрисдикцією сягала близько (х 5) 870 осіб. Тут вперше зафіксовано ім'я київського вйта Максима, імена заможних міщан, нащадки яких посідали чільні уряди в магістраті у другій половині XVI – першій половині XVII ст., це – Жолнеровичі, Власовичі, Климовичі, Конашковичі, Кошколдейовичі, Кобизевичі, Маликовичі, Маюхи, Мелешковичі, Рої, Черевечевичі. Якщо основним заняттям міщан магістратського присуду була торгівля, то міщан замкового присуду – ремесло, на що вказують їхні прізвища у переписі. Загалом нараховується 158 імен голів родин замкових міщан (абсолютно близько 800 осіб). Нашадки деяких з цих міщанських родин згодом перейшли під магістратську юрисдикцію, ймовірно змінивши ремесло на більш прибутковий рід занять – торгівлю і, розбагатівши, посіли уряди в магістраті. Серед них: Балики, Ждановичі, Левковичі, Хачковичі, Хмелевичі, Шаули.

Після Люблінської унії 1569 р. існували окремі Коронна і «Руська» канцелярії. Таким чином, існували паралельні групи актових книг:

ЛМ і КМ. Окрему групу актових книг Коронної канцелярії для українських земель, в т. ч. й Київського воєводства, за 1569–1673 рр. складає так звана Руська (або Волинська) метрика (РМ), що зберігається нині у складі збірки ЛМ у РДАДА у Москві⁶. З цієї збірки (11 книг) маємо 29 актів за 1570–1619 рр.⁷, що стосуються історії магдебурзького права в Києві. Серед них маємо 3 привілеї на київське вйтівство 1581, 1593 рр., 2 привілеї на обрання і підтвердження обрання вйта серед 4-х кандидатур 1570, 1593 рр., надання («данина») 2-х ярмарків киянам 1592 р. та їх відкалення («одложене») 1592, 1596, 1616 рр. і перенесення на інші терміни. Решта документів – декретові записи. Зустрічаються такі їх різновиди: «декрет», «оповідане», «диліяція», «консенс», «лімітація», «сознаніє», «позволене», «мандат».

Протягом XVI ст. як у коронній, так і великокнязівській канцелярії записи до офіційних книг велися «руською» мовою. З другого десятиліття XVII ст. польська мова поступово витіснила українську з канцелярії судово-адміністративних установ українських воєводств.⁸ Стосовно книг РМ цей процес розвивався у двох напрямках: 1) відбувалась зміна мови актів з «руської» на польську; 2) з'явилися документи українського походження у книгах Коронної метрики.⁹ Починаючи з 1621 р. по 1650 р. усі документи РМ вписувалися польською мовою. Насьогодні вони є складовою частиною Метрики Коронної, що зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві¹⁰. Нам відомі 13 актів цієї збірки, що стосуються безпосередньо київських міщан, які знаходились під магдебурзькою юрисдикцією, з них – 6 привілеїв на київське вйтівство. Усі вищезазначені джерела є публічно-правовими документами офіційного нормативного характеру. В них зафіксовано в «ідеальному», бажаному для законодавців, вигляді правові положення. Через це неможливо тільки на цих джерелах здійснити реконструкцію особливостей функціонування магдебурзького права та багатьох інших реалій міського життя в Києві в XVI – першій половині XVII ст. Тому для дослідження різних аспектів історії магдебурзького права в Києві необхідно залучити й інші види документів, які містять факти, що свідчать, як в дійсності функціонував магістрат та чи відповідало проголошене в привілеях дійсному стану справ. Такими документами є приватно-правові акти (скарги, позови, боргові зобов'язання, приватні листи, акти купівлі-продажу майна, дарчі, заповіти та ін.). Значна їх частина міститься в книгах місцевих судово-адміністративних установ.

Відомо, що актові книги київських судово-адміністративних установ – гродські, земські, магістратські були знищені пожежами 1651 р., частково 1718 та 1811 рр. Насьогодні з київської актової спадщини

XVI – першої половини XVII ст. збереглося лише три неповних фрагменти підкоморських судових книг за 1584–1600, 1636–1639, 1643–1647 рр., значна кількість виписів з київських гродських і земських книг та велика збірка реєстрів з київських гродських та земських книг, складених київськими канцеляристами наприкінці XVIII ст. Ця унікальна збірка, що має назву «*Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się, zaczęwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda*», налічує 6017 реєстрів з описаних актів. Нині вона зберігається в НБУ НАНУ ім. Вернадського¹¹ і містить інформацію про склад збереженого між пожежами 1651 та 1811 рр. актового матеріалу. Однак, реєстрів, де є безпосередні згадки про київських міщан магдебурзької юрисдикції, тут нараховується лише 37 (є ще 10 реєстрів даної збірки, де колишні міщани Ходики згадуються як шляхтичі Ходики-Креницькі). Така їхня малочисельність пояснюється передусім тим, що упорядники «Кверенд» при укладанні цього опису відбирали для реєстрування насамперед акти про землеволодіння, що відповідали потребам та запитам місцевої шляхти.

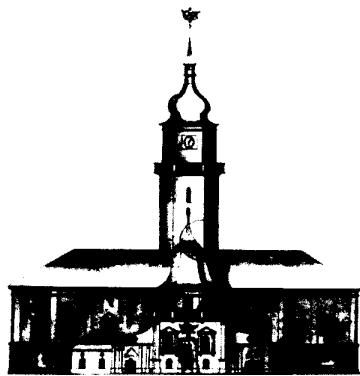
Для дослідження історії магдебурзького права в Києві надзвичайно цінними можуть бути й виписи з київських гродських та земських книг. Участь міщан у справах гродських та земських судів цілком закономірна, оскільки міщани мали право звертатися до канцелярій гродських та земських судів згідно ст. 69 розділу IV Статуту ВКЛ 1588 р. «О мешанех права майдебургского» у випадку, коли міщанам «которая кривда деяла от князей, панов и земян и подданных их»¹². Земський суд Київського воєводства засідав протягом трьох сесій на рік, а саме Богоявленської (з 6 січня), Святотроїцької (з понеділка після Трійці), Святомихайлівської (з 29 вересня). До 1607 р. засідання суду відбувалися поперемінно у Житомирі, Києві, Овручі. З травня 1607 р. всі земські роки проводилися в Києві¹³. Судові роки (сесії) Київського гродського суду проводилися протягом усього року двічі на місяць, тобто майже безперервно. З початку XVII ст. різниця у специфіці функцій земських і гродських судів поступово зникає.¹⁴ Кількість судових справ за участю міщан, що проходила через земський суд, була значно меншою у порівнянні з гродським. Про це також свідчать співвідношення кількісних даних книги «Кверенд», де серед реєстрів актів – 1872 позиції є земськими, 3828 – гродськими.

Серед розпорошених по різних фондах виписів із київських гродських книг, нам відомо біля чотирьох десятків актів у справах київських міщан магдебурзької юрисдикції. За змістом переважна їх більшість то – конфлікти через наїзди і пограбування майна, супе-

речки про земельні володіння між Київським магістратом з одного боку, і монастирями, з іншого, між магістратом і воєводськими урядниками. Кілька актів з київських гродських книг відбивають релігійні конфлікти, що точилися за часів київського митрополита Йосифа-Вельямина Рутського (1614–1637) між київськими міщанами православного віросповідання та греко-католиками.

Значний масив інформації з даної проблематики міститься також у справах інших гродських судів, книги яких дійшли до нашого часу:

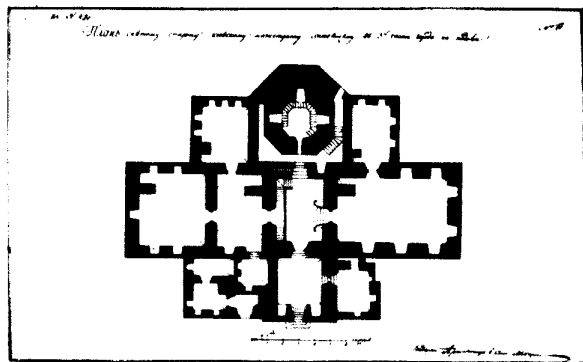
житомирських (1582–1650 рр.), луцьких (1558–1647 рр.), володимирських (1566–1647 рр.), а також львівських, терембурських та ін. Найбільша кількість актів у справах київських міщан магістратської юрисдикції міститься в житомирських гродських книгах – у 12 томах виявлено 20 актів. Серед них: 2 виписи з «книг меских києвских права майдебургского» за 1602 та 1630 рр.; решта документів – скарги і протестації. На прикладі цих актів простежується цікава тенденція в міському само-

Київська ратуша XVII ст.
(фасад будівлі).

врядуванні: якщо документи 80-тих рр. XVI ст. насичені фактами про утиски київських міщан, і в тому числі магістратських урядників представниками воєводської адміністрації, і насамперед, воєводою Костянтином Острозьким, то починаючи з 1612 р., тобто з приходом на вйтівство Федора Ходики, ситуація в місті дещо змінюється – такі утиски пом'якшали, а воєводські урядники почали скаржитися на членів магістрату і київських міщан з приводу наїздів на їхні земельні володіння, відмову міщан магістратської юрисдикції сплачувати податки на ремонт замкових споруд; свєрі-орендарі скаржились на бурмистра Київського магістрату за присвоєння ним права збору

шосового і чопового (1616); київські міщани звинувачувалися у вбивстві слуги старости київського греко-католицького митрополита Юзефа Оклинського, при сприянні війта Ф. Ходики (1618).

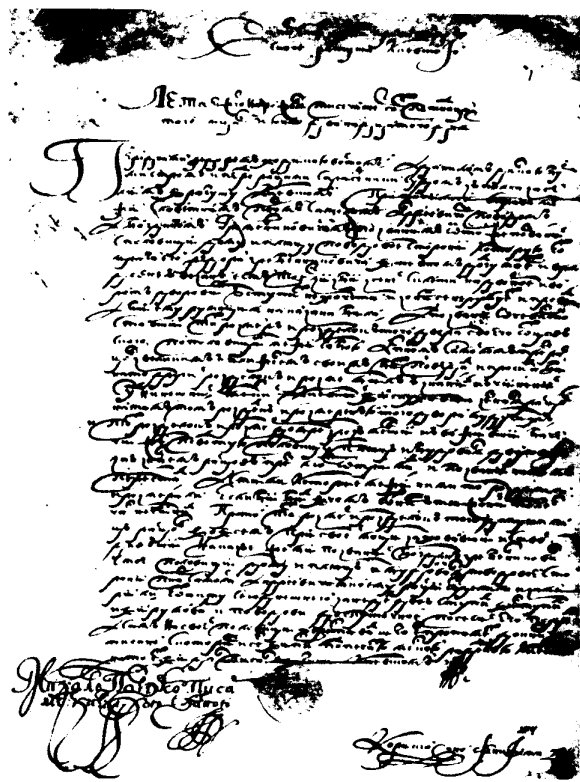

Київська рагуша XVII ст. (план будівлі).

Особливо цінними є окремі виписи із тих житомирських гродських книг, які не збереглися до нашого часу. Серед них – привілей Сигізмунда III київським міщанам на звільнення від мит та дозвіл торгувати безмитно на території всієї держави і документи, що висвітлюють взаємовідносини цехмістрів замкової юрисдикції з магістратськими урядниками.

Останню групу документальних джерел з даної проблематики представляють виписи з книг Київського магістрату. Відомо, що самі книги загинули в соборній церкві Успіння на Подолі під час пожеж у місті, що розпочалися після вступу до Києва 25 липня 1651 р. польських і литовських військ під командуванням гетьмана Януша Радзивілла. Втрати київських архівів були зафіксовані у заяві київського воеводи Адама Киселя 2 листопада 1651 р., де зазначалось, що під час пожежі крім київських гродських, земських, підкоморських книг загинули і «стародавні міські книги магдебурзького права, котрі містили в собі фундуші і вольності міста Києва».¹⁵ З огляду на такі непоправні втрати, виписи з книг Київського магістрату є над-

звичайно важливим і цінним джерелом для дослідження історії магдебурзького права в Києві XVI – першої половини XVII ст.

Випис з київської рагушної книги 12.06.1615 р.

За нашими підрахунками, насьогодні за зазначений період їхня кількість становить 60. Вони зберігаються у фондах ЦДІАУ в м. Києві, НБУ ім. Вернадського Інституту рукопису, РДАДА у м. Москві. Окрім виписів з книг Київського магістрату у фондах архівів зберігається більше 20-ти міщанських актів приватно-правового характеру, що були засвідчені магістратськими урядниками і, вірогідно, пізніше вписані до книг магістрату. Половину всіх актів складають акти купівлі-продажу майна, дарчі записи київських міщан на нерухомість у місті та передмісті Києва. Решта документів – 7 міщанських тестаментів, 5 актів на введення у володіння маєтками, що здійснювалося в присутності магістратських урядників: радці, лавника, підвойського (міського слуги); боргові записи київських міщан, квити (розписки про відсутність претензій). Серед виписів з київських магістратських книг також маємо копії королівських привілеїв, які були внесені до міських книг, а потім на вимогу міщан видавались у вигляді засвідчених копій за підписами магістратських урядників і скріплених магістратською печаткою. В основному – це копії привілеїв київським купцям на безмитну торгівлю.

Ці документи дають підстави реконструювати кількісний і якісний склад міського уряду та шляхи набуття посад урядниками магістрату від початкової посади лавника до вйта. Прикладом тому є службова кар'єра Андрія Ходики, брата колишнього вйта Юзефа Ходики: з 1629 р. він займав посаду старшого лавника в магістраті, з 1631 р. – радці, з 1637 р. – бурмістра. Королівським привілеєм від 18 травня 1644 р. йому було надано київське вйтівство. Нового вйта затвердив король, згідно із звичаєм, з числа чотирьох кандидатів, запропонованих магістратом.

Серед виписів з магістратських книг є також акт про розмежування земель Михайлівського Золотоверхого і Софійського монастирів, який був вписаний випадково до магістратських книг 14 березня 1630 р. у зв'язку із вакаціями гродських канцелярій Києва та Овруча.

Навіть така незначна кількість магістратських документів дає можливість висвітлити проблеми компетенцій та функцій київської магістратської канцелярії.

¹ Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979. – С. 13.

² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 8.

³ Там само. – Спр. 248.

⁴ Там само. – Спр. 39.

⁵ Там само. – Спр. 563.

⁶ Там само. – Спр. 191–211, 214–220.

⁷ Там само. – Спр. 192–216.

⁸ * Точочасна назва української мови

⁸ Яковенко Н.Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII в. // Историографические и историко-ведческие проблемы отечественной истории: источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–72; Кеннеди-Гримстед П. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 pp.) // УІЖ, 1989. – № 5. – С. 58.

⁹ Кулаковский П. До генези структури книг Руської (Волинської) метрики // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Дніпропетровськ, 1995. – С. 63.

¹⁰ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna 165–189.

¹¹ НБУ ім. В. Вернадського НАНУ. Інститут рукопису. Ф. 1, спр. 4104.

¹² Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Мінск, 1989. – С. 194.

¹³ Яковенко Н.М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України, 1990. – № 5. – С. 18–19.

¹⁴ Купчинський О.А. Земські та гродські судово-адміністративні документиальні фонди Львова. К., 1998. – С. 17.

¹⁵ ЦДІАУК. ф. 1230, оп. 1, спр. 66, арк. 2–3 // Яковенко Н.М. Вказана праця. – С. 20.

Natalia Bilouss (Kiew)

URKUNDLICHE QUELLEN ZUR GESCHICHTE DES MAGDEBURGER RECHTS IN KIEW: XVI. – erste Hälfte des XVII. Jahrhunderts

Im Beitrag sind die verfügbaren urkundlichen Quellen zur Geschichte des Magdeburger Rechts in Kiew aus dem XVI. und der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts zusammenfassend beschrieben. Sie stammen aus den Kanzleien der damaligen Gerichts- und Verwaltungseinrichtungen des Großlitauischen Reiches (Litauische Metrik), des Königreiches Polen (Königliche Metrik), der Landkreis-, und Semstwogerichte und des Kiewer Magistrats.

Василь Ульяновський (Київ)

КОРПУС МАГДЕБУРЬКИХ ГРАМОТ УКРАЇНСЬКИМ МІСТАМ: ЗАБУТИЙ ПРОЕКТ

Проекти корпусних тематичних видань документів, як правило, дестермінуються потребами не лише науки, але й значною мірою соціо-культурною та політичною ситуацією, офіційною ідеологією.

Проект, про який ідеться, загалом також ілюструє вказане правило. Він виник у системі УАН/ВУАН як складова масштабної ідеї вивчення України (як етнічно-територіальної самодостатньої цілісної соціокультурної ситуації/ структури), що підтримувалася українськими урядами 1917–1919 рр., а також радянською владою в період «українізації». Реанімація проекту відноситься до періоду німецької окупації часів Другої світової війни, коли окупаційні адміністративні структури активно підтримували дослідження «німецьких впливів» на слов'ян.

Субсистемою в межах двох «стимулюючих» ідейно-політичних структур була власне історіографія і джерелознавство як наукові напрями. В обох випадках вони «наклалися» на політичну ситуацію й настанову влади, однак у першому випадку для науковців «відкривалася можливість» розвинути проблему магдебургії в науковому ключі, а в другому – ця проблема «приспосовувалася» до ідеологічного замовлення/кон'юнктури.

Після цих загальних зауваг розглянемо різні періоди «функціонування» проекту корпусного видання магдебурзьких грамот українським містам.

Ідея нового дослідження магдебургії в історії України та видання відповідного корпусу документів виникла в період національно-політичного піднесення й утворення Української держави як суб'єкта міжнародного права й територіально-етнічної цілості, а водночас – національних наукових структур з державним статусом і в першу чергу – Української Академії наук. Власне сама конкретна ідея щодо вивчення магдебургії пов'язана з діяльністю кількох академічних установ системи ВУАН, які очолював М.П. Василенко.

Магдебурзьке право привернуло увагу Миколи Василенка, ймовірно, ще в студентські роки. Можливо, вже тоді виникла ідея нових студій функціонування магдебургії в Україні і почав збиратися відповідний матеріал: в архіві вченого відклалися 47 привілеїв та грамот на магдебургію 1633–1742 рр. Переяславу, Остру, Чернігову, Ніжину, Стародубу, Козельцю, Києву, Полтаві, Мглину, Глухову. Вочевидь,

не випадково саме Василенко написав загальну статтю «Право магдебурзьке» для «Енциклопедического словаря» Ф. Брокгауза – І. Ефрона. У 1910 р., склавши магістерські іспити, Василенко вирішив писати дисертацію з історії магдебурзького права в Україні. Вадим Модзалевський писав йому з цього приводу: «Мысль Вашу начать работу над магдебургским правом приветствую всем сердцем. Это чрезвычайно важный вопрос и хотя его касались вообще Багалей и Левицкий, но до последнего времени он остается почти необработанным». Проте, як відомо, справа з приват-доцентурою й захистом дисертації через політичні мотиви була «зруйнована» адміністрацією Університету св. Володимира та Київського учебного округу. Лише в червні 1918 р. М.П. Василенко був обраний екстраординарним професором по нововідкритій кафедрі історії західноруського та українського права університету. 11 грудня 1918 р. йому офіційно запропонували захистити магістерську дисертацію на юридичному факультеті, однак на заваді знову стали політичні причини (повалення влади гетьмана Павла Скоропадського Директорією УНР).

До магдебурзької проблематики Василенко повернувся вже працюючи в системі УАН (хоч, вочевидь, торкався її у своїх лекціях в університеті; тут ідеться про наукову сферу діяльності). 26 липня 1920 р. його обрали дійсним членом УАН і керівником Комісії по вивченню західно-руського та українського права.

У загальному звіті ВУАН за 1921 р., складеному А.Ю. Кримським, відзначалось, що Комісія працювала над великим проектом підготовки до видання «Джерел історії західно-руського та українського права». В цьому проекті четвертим підрозділом значилися «Джерела магдебурзького права», котрим займався С. Іванницький. Однак від початку Комісія визначила як головне джерело судового функціонування магдебурзького права два юридичні трактати-довідники польських середньовічних авторів Гроїцького та Щербича.

У своїй єдиній статті, що стосувалася магдебургії, С. Іванницький аналізував середньовічні трактати Гроїцького та Щербича з коментарями до німецького міського права, котрі використовувалися як довідники в судах України. Власне, ці два трактати дослідник подавав як «джерела магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині». Його праця була присвячена проблемі знання магдебурзького права в Україні (джерел цього знання) та його конкретного функціонування в правничому (переважно судовому) процесі. Так би мовити, «теорія» магдебурзького права через призму судових практик і юридичних норм вивчалася С. Іванницьким лише на підставі означених двох стародруків. Реальну ж практику застосування магдебурзького пра-

ва дослідник просто не вивчав. Характерним є останнє речення його статті: «Про це мають сказати нам акти, але слово за ними ще в будучому». Таким чином, статті С.Іванницького практично повернулися в річище, тороване ще Олександром Кістяківським, абсолютно відійшовши від ідеї не лише видання, але й вивчення безпосередніх «магдебурзьких документів».

Отже, перший формальний виконавець означеного проєкту відійшов від нього спочатку в сферу теоретичних студій, а затим – звернувся до іншої (кон'юнктурної) тематики.

Другим виконавцем цього ж проєкту й, вочевидь, не без впливу М.П. Василенка, став В.О. Романовський. Збережені протоколи Комісії за 1930–1933 рр. дозволяють реконструювати формальне проходження проєкту. 24 лютого 1930 р. на засіданні Комісії В.О. Романовський «зробив інформацію про підготовку до друку магдебурзьких грамот», а на засіданні 23 травня 1930 р. до дев'ятого випуску праць Комісії Романовський зобов'язався подати «Магдебурзькі грамоти» (статтю чи часткову публікацію?). У планах Комісії на 1931 р. в серії «Пам'ятки права» планувалася підготовка збірника в обсязі 20 др. арк. «Грамоти на магдебурзьке право містам Лівобережної України», котру мали готувати М.П. Василенко та В.О. Романовський. Ця робота була запланована і на 1932 р. (як виконавець називався В.О. Романовський). Василенко на початку грудня 1931 р. запланував і собі на 1932 р. більш загальну тему «Грамоти українським містам», яку збирався виконувати «в контакті з Археографічною комісією». На той час (з кінця січня 1931 р.) комісія була перейменована на Комісію історії українського права, Василенко через хворобу не брав активної участі в її засіданнях, практично керував її діяльністю Лев Окіншевич. Показово, що на засіданні Комісії 17 грудня 1931 р., коли остаточно затверджували план на 1932 р., і за відсутності Василенка головував Окіншевич, пропозиція керуючого Комісії щодо його персонального плану була відхилена. Саме Лев Окіншевич вніс резолюцію: «Археографічну роботу по виданню грамот українським містам до плану не заводити, оскільки ті грамоти уже розпочато друком у цьому році». Як побачимо далі, до друку був переданий лише том грамот по Лівобережній Україні, паралельно готувалися документи по правобережним містам. Члени Комісії, і насамперед Окіншевич як секретар, не могли не знати про це (хоча б з доповідей В.О. Романовського 1930 р.). Отже, йшлося про інше: публікація пам'яток українського права цілком згорталася, звучувалася тематика досліджень, активно «просувалася» марксистський метод та напрямок студій. Магдебурзькі грамоти й сама тема міського само-

врядування зовсім не вписувалася у «вимоги часу». На 1933 р. жодних документальних видань уже не планувалося. В.О. Романовський переключився на дослідження фінансового устрою Гетьманщини. Того ж року Комісія майже призупинила свою діяльність у старому складі: М.П. Василенко практично відійшов від справ.

Слід зазначити, що ідея вивчення документів магдебурзького права в Україні незалежно від діяльності Комісії М.П. Василенка, і в її «межах» В.О. Романовського, виникає паралельно в кількох місцях і в інших дослідників. Згадаємо, зокрема, роботу Р. Лашенка та регіональні документальні публікації В.І. Щербини і М.Н. Петровського. Отже, ідея регіонального і більш загального видання магдебурзьких грамот і привілеїв саме в 20-і рр. ХХ ст. набуває поширення в українській історіографії (як питомій, так і в еміграції). Це досить показово явище, що характеризує «постукраїнськореволуційний» період наукового осмислення (в тому числі через збирання та видання історичних пам'яток) минулого українського етносу, особливостей прояву в національній історії структурних інститутів європейської історії. В Україні цьому сприяло існування національного науково-об'єднаного центру зі своєю, виробленою ще в добу Української революції, програмою – ВУАН; збереження старих наукових шкіл та їх чільних діячів; короткий період «українізаційної» політики уряду. На еміграції це стало продовженням національної справи й викликом «союзній» інвеляційній політиці уряду СРСР, як також потребою нового самоусвідомлення й самооцінки через вивчення історичних процесів, загалом «глобальних тенденцій» розвитку українського етносу в минулому.

Функціонування ідеї видання та вивчення документів магдебурзьких в Україні в різних наукових центрах й інституціях, та в планах незалежних, не пов'язаних один від одного, науковців свідчить про неабияку актуальність самої теми магдебурзької, через яку українські середньовічні міста прямо пов'язувалися із центрально- і західноєвропейськими – чим докорінно відрізнялися від еволюції міської системи Московської Русі, засвідчуючи дві різні традиції «перетворення» міст Київської Русі.

Усе сказане персоналістично проявилось, зокрема, в діяльності головного упорядника корпусу магдебурзьких привілеїв та грамот Віктора Олександровича Романовського. Згідно протоколів Комісії для вивчення західно-руського та українського права, у 1928–1929 рр. В.О. Романовський працював над темою про фінансові права Гетьманщини XVII ст. – тобто, продовжував дослідження ще студентських років. На той час він уже був відомим архівістом та археогра-

фом. 1927 р. вийшов його підручник з архівознавства. А 1928 р. з'явилася цікава рецензія вченого на перший том «Українського археографічного збірника», яка засвідчила, що В.О. Романовський – єдиний з членів Комісії М.П. Василенка знається на археографії та володіє інформацією щодо репертуару архівних матеріалів. Гадаємо, що саме ця рецензія стала причиною прилучення академіком Василенком свого молодшого колеги до нерезалізованого проекту корпусного видання магдебурзьких привілеїв та грамот містам України.

У 1930 р. Романовський став керівником Археографічної комісії, плани якої коригуються «під академіка Багалія» – тобто, включаються проекти видань з історії Лівобережної України. Романовський у 1929–1931 рр. розробляє й подає на обговорення правила видання документів XV–XVII ст. 24 лютого 1930 р. В.Романовський в Комісії М.П. Василенка зробив доповідь про підготовку до друку магдебурзьких грамот і до дев'ятого тому «Праць» Комісії зобов'язався подати матеріал. Отже, програма його діяльності в цій Комісії змінюється вже з 1929–1930 рр. Це ще раз підкреслює роль згаданої рецензії у залученні Романовського до проекту, відхід від цієї праці С. Іваницького і неможливість для М.П. Василенка самостійно займатися проектом. Підкреслимо, Романовський (в світлі «перерієнтації» Археографічної комісії) почав з магдебурзьких документів Лівобережної України.

Паралельно з діяльністю в Комісії М.П. Василенка та в Археографічній комісії, В.О. Романовський був секретарем (1929–1930), а згодом головою (1930–1932) Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР. Офіційна документація цієї Комісії дає додаткову інформацію. У 1929 р. В.О. Романовський запропонував до виконання чотири проекти документальних збірок. Із них три мали відношення до магдебурґії: «Грамоти Києва XV–XVIII ст.», «Грамоти про магдебурґію містам і містечкам Правобережжя» – 27 др. арк., «Жалувані грамоти українським містам» (спільно з М.В. Горбань). Виключно магдебурзьким грамотам був присвячений другий проект і лише щодо нього автор вказав обсяг роботи. Це засвідчує, що збірник практично був складений на 1929 р. Відтак, збірник по Лівобережжю мав бути складений і переданий М.П. Василенку раніше, або й водночас. Втім, його «просування» йшло повільно, а в системі Центрального архівного управління Романовський займав більш вагомий позиції, тому вирішив другий том видати через Археографічну комісію ЦАУ. Однак і тут жодне із запропонованих В.О. Романовським у 1929–1931 рр. документальних видань АК ЦАУ так і не побачило світ. Врешті, В.О. Романовський цілком відійшов від означених про-

ектів і мусив зайнятися ідеологічною «критикою» старої історіографії, зокрема щодо проблем колонізації. На цьому закінчується «офіційна сторона» участі в проекті головного упорядника текстів документів В.О. Романовського.

Але існує ще й неофіційна «лінія» праці вченого над указаним проектом, задокументована ним самим і відкладена в його архіві. Зокрема, в його автобіографії 1945 р., написаній у Караганді, читаємо: «Работа по истории городов Украины XVI–XVII вв. «Грамоты городам на магдебургское право» собраны мной в архивах Москвы, Киева, Ленинграда, Харькова, Полтавы, Чернигова и представляют собрание документов, в большинстве неизвестных науке, актов на языках русским, польским, латинским. Сборник был дан в печать (30 печ. листов), набран, корректурные листы мне присланы, но издание не состоялось». Додаткову й ще більш важливу інформацію містить авторський список праць, в якому серед опублікованих робіт В.О. Романовський подає: «Магдебургские грамоты городам Лівобережної України XVI–XVII століть. Изд. АН. Киев, 1931. 480 с. (корректурный экземпляр)». Це є інформація (з перших рук) – від основного виконавця проекту. Як уточнював сам В.О. Романовський, він більше 10 років збирав магдебурзькі грамоти XVI–XVIII ст. в архівах України і Росії та здійснив переклад латино- і німецькомовних грамот. Таким чином, ідея збирання магдебурзьких грамот і привілеїв для публікації з'явилася у Романовського ще в добу Української революції, коли він був заступником директора Центрального архіву давніх актів, і коли на державному рівні було стверджено потребу вивчення особливостей історичного процесу в Україні, і нарешті, коли національні уряди почали розглядати практичні питання місцевого (в тому числі міст) самоврядування.

Однак підбір документів, вочевидь, ішов спонтанно. Романовський до 1929 р. ніде не афішував підготовки збірника. Виягледає, що він був запрошений взяти участь у проекті Комісії М.П. Василенка якщо не в 1928 р., то, принаймні, в 1929 р. Саме тоді він запропонував другу частину проекту (матеріали по Правобережжю) до видань Центрального архівного управління.

Отже, ідея корпусного видання формально й офіційно зафіксована в планах Комісії для вивчення західно-руського та українського права в 1920 р., вочевидь, з подання М.П. Василенка. Але збирання й підготовка документів у Комісії не провадилася. До диспозиції були лише скопійовані ще до революції самим Василенком юридичні акти, переважно з Чернігівського та Харківського архівів. Водночас подібні документи копіював В.О. Романовський, який продемонст-

рував свої знання, широту зібраних матеріалів та археографічну підготовку в рецензії на публікації актів Києва та Лівобережної України 1928 р. Цей рік («звів» двох правітників, котрі займалися однією справою – Василенка і Романовського. Загалом передбачалася підготовка двох томів документів – окремо по Правобережжю і Лівобережжю. Це було виправдано не лише значними обсягами обох томів, але й специфікою функціонування магдебурзького права в цих регіонах. Гадасмо, що в 1929 р. були складені (впорядковані) обидва томи. Проте першим через Комісію М.П. Василенка і з його передмовою був «пущений» в друк том по Лівобережжю на 30 др. арк. Він повністю був набраний у друкарні ВУАН у 1931 р. Верстка передмови була надана для коректи М.П. Василенку, а документальна частина – В.О. Романовському. Проте, того ж 1931 р. видання призупинили, а набір, ймовірно, в 1935–1936 рр. із закриттям друкарні ВУАН – розсипали. В архіві В.О. Романовського збереглися лише 84 коректурні аркуші. Саме вони однозначно підтверджують достовірність інформації Віктора Олександровича й факт повної завершеності першого тому збірки (а, можливо, й впорядкування другого). Ці аркуші вказують і на деякі принципи видання: до збірки включалися всі юридичні документи, які надавали і підтверджували загалом й окремі права міст та міщан, що випливали зі статусу магдебургії; документи групувалися по містам в хронологічному порядку; тексти передавалися через транслітерацію, але мовою оригіналу (староукраїнською, латиною, польською, німецькою, російською).

Таким чином, проект видання збірки магдебурзьких грамот українським містам передбачав видання двох томів документів за географічним принципом; перший том (Лівобережжя) був підготовлений і переданий до складання в 1928–1929 рр., другий том (Правобережжя) пропонувався до видання в 1929 р. – на 1930 рік. Упорядником обох томів був В.О. Романовський; М.П. Василенку належала загальна передмова (до першого тому) та редакція, він також передав зроблені раніше копії та реєстри 47 документів.

«Перетворення» ВУАН на АН УСРР призвело до повного погрому її структури і персонального складу, особливо в ділянці гуманітарних дисциплін. Уся тематика наукових проєктів була перекроєна й підпорядкована іншій ідеї: замість національного як об'єкту досліджень ставилася «єдинодержавна» ідея в її новій «радянській» інтерпретації. Ця загальна настанова спричинила до рішучої зміни напрямів наукової діяльності як «закреслення» усього попереднього й навіть фізичного знищення як рукописів та набраних типографських текстів, так і їх виконавців. Проект збірки магдебурзьких грамот

українським містам не був винятком. Більше того, він відверто протирічив загальній ідеології: українські міста нічим не мали відрізнятися від російських, а останні не мали магдебургії. Це стало головною причиною не лише закриття проєкту, але й знищення повністю складеного в друкарні першого тому. В.О. Романовський потрапив до Караганди, куди вивіз також частину документальної верстки. М.П. Василенко помер 3 жовтня 1935 р., серед його паперів збереглася лише верстка передмови. Проєкт та перший його том були практично забуті, тому на другому етапі – його поновленні – вся праця розпочалася спочатку.

Другий етап «функціонування» проєкту магдебурзьких грамот відноситься до 1943–1944 рр. На початку окупації німецька влада задекларувала підтримку українства, в тому числі наукових студій в галузі україністики. Починаючи з 1941 р. вчені-гуманітарії Українського Вільного Університету в Празі розпочали серію видань про німецько-українські зв'язки. При цьому в більшості праць йшлося про німецькі впливи на українські землі й населення. Ці роботи замовлялися й видавалися німецькою стороною. Цілком очевидно, що з боку німецьких владних структур це було ідеологічне замовлення, котре певною мірою виправдовувало окупацію (як нову хвилю благотворного німецького впливу). Саме в 1941–1942 рр. побачили світ праці Дмитра Антоновича (*Das deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst. Leipzig, 1942*), Андрія Яковліва (*Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht in 16. Bis 18. Jahrhundert. Leipzig, 1942*). Тоді ж Вадим Щербаківський отримав замовлення й написав кілька книг: «Праісторія України» (перекладена німецькою мовою 1941 р., схвалена німецькими фахівцями 1943 р., здана до друку в січні 1945 р., опублікована не була), «Ukrainische Kunst» (підготовлена частина «Українська хата», здана до друку в Берліні 1943 р., та «Українське сільське містечтво» – не вийшли друком в Німеччині).

Андрій Яковлів.

У цьому контексті відомий правник, професор цивільного права УВУ Андрій Яковлів, котрий видав названу вище фундаментальну працю «Німецьке право в Україні і його вплив на українське право в XVI–XVIII ст.» (220 с.), роботу про вивчення німецького права українськими юристами XVIII ст., а пізніше – книги про німецьке право в Білорусії, як документальне підґрунтя своїх історико-теоретичних праць вирішив

опублікувати корпус магдебурзьких грамот українським містам. Учений з 1919 р. перебував на еміграції й лише теоретично (через опубліковані звіти Комісії М.П. Василенка) міг знати про роботу над подібним проектом у 20-і рр. М.П. Василенка та В.О. Романовського. Не виключено, що в 1942 р., висунавши знову проект видання магдебурзьких документів, він згадав колишній проект київських учених. Вочевидь, це найкраще пояснює звернення Яковліва того самого року в Київ до Н.Д. Полонської-Василенко.

Спочатку в 1942 р., судячи з листування А. Яковліва, він установив контакт з директором Інституту досліджень магдебурзького права проф. Теодором Гюрлітцом й запропонував йому видати збірку грамот і привілеїв на магдебургію містам України. Водночас Яковлів написав у Київ Полонській-Василенко, котра в той період завідувала ЦАДА. Збереглася чернетка відповіді Наталі Дмитрівни в Прагу. В листі від 23 вересня 1942 р. вона писала, що отримала листа вченого і «широ дякувала за пропозицію надрукувати Магдебурзьку збірку». Ця фраза засвідчує припущення про те, що Яковлів хотів просто «реанімувати» стару роботу Василенка – Романовського. Проте в цьому була основна складність: текстів документів (тобто, самої збірки) в архіві Василенка не було. Романовський у той час перебував у Кара-

ганді й зв'язатися з ним було неможливо. Тим не менше, Полонська-Василенко вела пошук: «Я ще не втрачаю остаточної надії на те, що вона знайдеться – можливо, що рукопис з видавництва Академії Наук не був знищений, але до цього часу його не знайдено. Коректурні аркуші я найбільшчими днями надішлю Вам, додавши до них невеличку передмову. Крім того, я хочу надіслати Вам статтю

Фото: Наталя Полонська-Василенко
та Микола Василенко.

Николая Прокоповича про магдебурзьке право. Взагалі в справах спадщини його я єдиний і повноправний спадкоємець, як його удова й інших спадкоємців він не мав».

Втім, збірку документів віднайти не вдалося й роботу по її впорядкуванню треба було починати заново. До співпраці, окрім Полонської-Василенко були залучені в Києві Лев Окіншевич, Олександр Огоблин, Микола Геппенер, Володимир Миківський, а також у Харкові професор місцевого піднімецького університету Василь Дубровський. Згідно інформації Полонської-Василенко, вона скопіювала 46 грамот XIV–XVIII ст. на магдебургію. Зазначимо, що майже всі, перераховані вченою документи, були в колекції Василенка й скопійовані ним ще до революції. Наталя Дмитрівна, прямо кажучи, скористалася цими готовими матеріалами. Тим часом, далеко не вичерпаними залишилися матеріали ЦАДА, зокрема, й колекція Університету Св. Володимира.

Цю роботу включили до планів науково-дослідної праці Київського крайового архіву 1943 р. Показовими є як тема, так і сам час її появи в планах. У планах на квітень-червень 1943 р. – відсутня в принципі науково-дослідна тематика. Вона з'являється в липні 1943 р. і сформульована так: «Матеріали з історії німецької колонізації і німецьких культурних впливів, з історії магдебурзького права в Україні, з історії Києва». Виконавцями були названі Н. Полонська-Василенко, К. Остроградська, Абелгейм. А на серпень 1943 р. В. Миківський у планах наукової роботи архіву зазначив лише «магдебурзьку тематику»: «1. Подготовка магистратских книг I отдела и перевозка в Основное здание для работы над материалами по Магдебургскому праву – Подоляка. 2. Работа по учету материалов, касающихся немецкой колонизации, немецких культурных влияний и истории Киева – Полонская, Микьяковский. 3. Составление библиографических карточек и подбор литературы по Магдебургскому праву – Лезина». Вочевидь, колектив упорядників працював повільно, а В. Дубровський просто був потрібний для звірки скопійованих ще М.П. Василенком з трьох харківських архівних справ грамот. Так чи інакше, працю завершити за рік не вдалося. Восени 1943 р. усі виконавці покинули Україну, до Сілезії були вивезені актові книги ЦАДА, що цілком унеможливило якісь наукові пошуки чи навіть звірку копій. Однак частину матеріалів і верстку передмови М.П. Василенка Наталя Дмитрівна таки передала приватно до Праги Андрію Яковліву.

Фотокопія верстки 48 сторінок документів, до яких увійшло 18 привілеїв, універсалів та грамот містам Переяславу, Лубнам, Стародубу, Гоголіву, Липовому-Городищу, Чернігову, Мглину, Миргороду, Кролевицю за 1585–1650 рр., збереглася в архіві Рейхскомісаріату України, що перебував у м. Рівне. З цих матеріалів видно, що упорядники: застосовували хронологічну систему розміщення документів

(а не за географічним принципом, тому різночасові документи одного місту розсіпані відповідно до їх хронології); до друку залучалися всі віднайдені актові пам'ятки, котрі так чи інакше стосувалися міського самоврядування; зберігалася мова оригіналів (одинадцять документів польською, сім – староукраїнською; дев'ятнадцятий привілей – польського короля Яна Казимира Чернігову на магдебургію від 1 липня 1650 р. не має закінчення – на ньому верстка обривається); кожен документ має складений упорядниками заголовок (з анотацією змісту та датою), а також легенду: передавалися усі засвідчувальні записи, інформація про підписи і печатки тощо.

До збірки долучені рукописні звітки проф. Дамбковського зі Львова щодо необхідних правок на усіх аркушах верстки як польських, так і староукраїнських текстів.

Додаткову інформацію стосовно роботи над вказаним проєктом містять дванадцять листів – запити директора Інституту досліджень магдебурзького права доктора Теодора Гьорлітца (Theodor Goerlitz) до керівників архівної системи в Україні доктора Вінтера та Латке і їх відповіді за 25 вересня 1943 р. – 30 листопада 1944 р. Вочевидь, офіційні стосунки з київськими вченими Гьорлітц мав не стільки через Яковліва, скільки через вказаних осіб, що контролювали архівні та наукові інституції в Україні як представники німецької окупаційної влади. Вінтер наказав виготовити фотокопії документів для Магдебурга вже у вересні 1943 р. Потому Гьорлітц отримав інформацію від Полонської-Василенко про стан колишнього проєкта Василенка (про участь Романовського вона, вочевидь, не повідомляла), яка на той час переїхала до Львова. Саме тут, у Львові, до мовної корекції старої верстки був залучений проф. Дамбковський. На початок 1944 р., згідно повідомлення Гьорлітца, німецькою мовою вже були перекладені всі 18 документів верстки (фотокопії?), яку до Магдебурга надіслав Яковлів. Директор інституту просив додатково звірити текст привілею Сигізмунда III м. Стародубу від 15 лютого 1620 р., віднайти «Труди Черниговського Предварительного комитета» 1908 р., звідки були взяті дев'ять грамот (з Литовської Метрики), вказати місцезнаходження архіву Сенату (звідки походили копії привілеїв Владислава IV Переславу за 1633 і 1637 рр.) та Полтавського музею (привілей 1752 р.). 18 березня 1944 р. Полонська-Василенко через Яковліва передала коректурні аркуші (оригінал?) Василенка, переклад яких здійснив Яковлів (13 польськомовних і 5 україномовних – так в листі, у верстці співвідношення інше – див. вище). 2 травня 1944 р. Яковлів повідомив Гьорлітца, що ЦАДА разом із В. Геппенером перебуває в Тропау і саме в цьому архіві зберігаються оригінали части-

ни грамот. Яковлів пропонував доручити саме Геппенеру їх розшук та звірку. Подальше листування показує спроби розшуків матеріалів у евакуйованому архіві та нову роботу над перекладом німецькою мовою 18 грамот, котру водночас вели Геппенер, Буткус, Гішберг-Студніцкі та Дамбковський. Задля цієї праці, веденої різними людьми й у різних місцях, Гьорлітц просив нових примірників фотокопій.

Отже, оригінал верстки початкових аркушів першого тому з документів був переданий до Магдебурга через Яковліва (які і передмова Василенка) Полонською-Василенко. З верстки було зроблено (на розпорядження Вінтера і Латке) кілька примірників фотокопій, з якими працювали переддачі. На сьогодні зберігся лише один примірник фотокопії разом із фотокопією приміток проф. Дамбковського в архіві Рейхскомісаріату (ЦДАВОВУ). Що зберігалося в Магдебурзі (верстки передмови, початку збірки, німецькомовні переклади) – невідомо. Вважається, що в результаті бомбардування будинку Інституту досліджень магдебурзького права згорів, його матеріали до 1945 р. втрачені. Ця інформація потребує перевірки, необхідний також пошук вказаних документів у особистих архівах усіх причетних до даної справи осіб, починаючи з Яковліва (частина особистого архіву – у Празі) і Гьорлітца. Нами були обслідовані лише архіви, які зберігаються в Києві (Полонської-Василенко, Геппенера, невеличку частину архівів Яковліва та Міяковського). Основна частина архіву Полонської-Василенко знаходиться на збереженні в УВАН у Нью-Йорку разом із архівом Олександра Оглобина – ці збірки перетворені «в приватну власність» кількох нинішніх членів УВАН, котрі унеможливають доступ до них. На жаль, на сьогодні ми не маємо можливості з'ясувати пошуками документів також у Магдебурзі й не маємо жодної інформації про особистий архів доктора Теодора Гьорлітца.

І все ж, нині, як гадаємо, надійшов час для третього етапу «функціонування» проєкту корпусного видання магдебурзьких грамот українськими містами. Цей етап ніби повторює в своїх зовнішніх спонукувальних ознаках перший. Знову проголошена українська державність, котра і потребує і надає свободу науковцям всебічно вивчати Україну як територіально-етнічне самостатне соціо-культурне та політичне утворення. Спонукує до цього і активне бажання швидкої інтеграції в європейську спільноту, котра обґрунтовується, окрім іншого, давними історичними зв'язками та взаємовпливами.

Думаємо, що реанімація ідеї корпусного видання магдебурзьких грамот має розпочинатися із накопичення напрацьованого. З огляду на це, варто зібрати усі можливі матеріали київського 1929–1931 рр.

(Василенко – Романовський) та пражсько-київського 1943–1944 рр. (Яковлів, Полонська-Василенко та ін.) проєктів збірки. Значущість цієї праці підкреслюється особливо тим, що були скопійовані документи, оригінали яких загинули під час війни. І якщо передмова М.П. Василенка нині може становити лише історіографічне значення в світлі новітніх розробок теми, то копії документів виконують функцію першоджерел.

Vassyl Ulanovskij (Kiev)

MAGDEBURGER URKUNDEN DER UKRAINISCHEN STÄDTE: EIN VERGESSENES PROJEKT IHRER BESTANDSAUFNAHME

In der Publikation handelt es sich um die vom Akademiciemitglied Mykola Vassilenko 1920 vorgelegte Sammlung der Urkunden, welche die Verleihung des Magdeburger Rechts an die ukrainischen Städte dokumentieren, und um die Bemühungen des Professors Andrij Jakovliv vom Jahre 1942, ukrainische Urkunden über die Verleihung des Magdeburger Rechts am Institut für das Magdeburger Recht in Magdeburg in einem Band zu veröffentlichen, sowie um die Aktualität der Wiederaufnahme dieses Projektes in der nächsten Zeit.

Тетяна Гошко (Львів)

ПОВОЄННА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У МІСТАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Польська повоенна історіографія різних аспектів проблеми міського германського права та німецької колонізації була такою обширною, що ще С. Гербст у своєму історіографічному нарисі зауважив: «Дослідження останнього двадцятиліття став стрімко зростати, взаємно розвиваються різномірні наукові дисципліни, поглиблюючи різні сторони дослідження історії польських міст, тому нова обширна і ґрунтовна синтеза стає чимраз важчою»¹. Загалом у польській історіографії виділяється кілька ключових проблем, навколо яких розгорта-

ються суперечки вчених: кількісний і якісний вираз німецької колонізації на схід, значення локацій міст на магдебурзькому праві, форми локаційних привілеїв, формування і функціонування міських влад, причини занепаду міст наприкінці XVI – у середині XVII ст., історія самоврядування окремих міст тощо.

Особливо суперечливою, незважаючи на численні щодо цього розробки, була тема німецької колонізації. З. Качмарчик у 1945 р. видав обширну монографію про німецьку колонізацію на схід від Одри. Територіально книга охоплювала не лише сучасну Польщу, але і руську Галичину та Литву, хронологічно – не тільки перші хвили німецької колонізації, але і всі наступні, частково аж до 1918 р. Показавши ранню появу німецького елементу на теренах Східної Європи, історик зазначає, що справжнє поширення міського самоврядування на цих землях відбулось практично без участі німців, а завдяки приходу поляків та захоплення східнослов'янських земель військами Казимира ІІІ. Ця ж ідея була лейтмотивом подальших досліджень З. Качмарчика. Запровадження міського самоврядування, на думку історика – це не принесення німецькими колоністами елементу цивілізації на слов'янські землі, а лише прискорення процесу розвитку цих міст, шляхом запозичення готового зразку правової організації².

С. Пекарчик з приводу ролі міського самоврядування у процесі виникнення і розвитку міст зазначав, що «не можна забувати, що вплив колонізації був лише одним з багатьох чинників, які формували структуру міст, і незалежно від нього місто під впливом ряду інших чинників йшло б подібним шляхом розвитку»³. Такий погляд був виявом спроби подолати крайнощі двох протилежних підходів до проблеми виникнення міст, що на той момент вже утвердилися в польській історіографії: формально-правничого, представником якої Пекарчик вважав С. Кутшебу, та економічного, при якому розвиток міст приписували виключно змінам в торгівлі, що виникли із зміною торгових шляхів із Західної Європи на Схід. (В Архіві Польської АН представлені фонди С. Пекарчика, зокрема повний варіант праці «Z badań nad gospodarczo-społeczną strukturą miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiętników lat XIV w.»).

Проблема німецької колонізації часто включалася в загальне поняття німецької експансії у Східній Європі (Drang nach Osten). Це особливо добре прослідковується у творчості Г. Лябуди⁴. Питання про те, чому східноєвропейські землі потребували зовнішньої колонізації для свого подальшого економічного та культурного розвитку, неодноразово піднімалось як в німецькій, так і в польській історичній науці, але питання про те, чому європейські ремісники та купці так

охоче покидали свої домівки і переїжджали на нові невідомі їм землі практично не піднімалось (особливо це стосується німецької історіографії, де ця проблема аж до 70-х рр. залишалась неспопулярною). Т. Мантойфель був одним з перших, хто зазначив, що саме зростання західноєвропейських міст та цехові обмеження в них гнали міщан на схід⁶. Згодом ці судження вийшли до виданої 1958 р. узагальнюючої роботи історика «Всесвітня історія. Середньовіччя».

З. Качмарчик намагається чіткіше окреслити поняття «локація», показуючи його зв'язок з поняттями «колонізація» та «реформа», а також співставність понять «німецьке право» та «західноєвропейське право». А втім, серед польських істориків термін «західноєвропейське право» не знайшов однозначної підтримки. Так, Б. Зентара активно виступив проти цього терміну, підкреслюючи, що доцільно зберегти термін «німецьке право» як історичний і наповнений реальним змістом⁷.

В період нового термінологічного означення колонізаційного процесу, в польській історіографії висуваються нові терміни й щодо поняття локації. Зокрема А. Гейштор запропонував нову термінологію – «міська реформа» в Польщі XIII–XIV ст.⁸ Однак, це теж не знайшло гарячої підтримки польських істориків. Особливо гостро проти такого нововведення виступив Б. Зентара. Історик вказує на необхідність при вживанні терміну «локація» виділити ряд моментів: локація просторова (закладання нового поселення або реорганізація вже існуючого у відповідності до середньовічних норм), права та надання торгових привілеїв. Формування гміни польських міст, на думку Б. Зентари, можна подати у вигляді певної схеми, лише слід мати на увазі, що кожне місто розвивалося своїм шляхом, і дана схема, як будь-яка схема взагалі, буде умовною, питання лише в тому якою мірою проявлятиметься умовність для кожного міста зокрема. Історик підкреслює природність і історичність такого процесу, відкидаючи тезу про абсолютну чужорідність німецького права для польських міст. Третім етапом в утвердженні міського права, на думку Б. Зентари, є звільнення міст від влади вейта. Саме з цим етапом пов'язує історик формування міської ради, як антагоністичного щодо лави органу, а також просторові зміни у місті, зміни соціального та національного складу його населення, та, що найважливіше, певні економічні привілеї, яких набувають міста. Така схема розвитку магдебургії у містах по суті збереглась і в нинішній польській історіографії. Зокрема, практично за тією ж схемою, хіба дещо уточнено, буде своє дослідження Р. Щигел, який безпосередньо виділяє локацію правову, просторову та організацію міської общини⁹.

Саме Р. Щигелу належить узагальнююча стаття про проблеми урбанізації Центральної Європи XII–XVI ст., де зроблена досить вдала спроба схематично окреслити основні питання і ступінь їх вирішеності щодо локаційних процесів у даному регіоні. Переломне значення локації в історії міст Центральної Європи, на думку історика, пов'язане з трьома моментами: 1) з появою сукупності людей, які спільно виступали перед власником міста; 2) з економічною реформою, що полягала в підтриманні міщанських ініціатив, і товарно-грошовими відносинами; 3) з просторовими змінами, які надавали місту характерного вигляду.

Однією з найновіших розробок проблематики суспільно-правового устрою Польщі пізнього середньовіччя є остання книга С. Гавласа, побудована на паралелях між територіально-правовим устроєм німецьких земель та змінами, які відбувались в Польщі. Показуючи формування самоврядних міст у Німеччині та причину їх еволюції в бік союзу окремих міст, а не в бік зміцнення королівської влади, автор розглядає окремі етапи локування міст, та спорідненість польської моделі цього процесу з німецькою. Зокрема, відповідником латинського *civitas* віддавна був *Burg*. «З XII ст. термін цей почав вживатись щодо укріпленого замку, а міста, що розвивались, стали називатись *Statt* (звідси *Stadt*). На теренах західних слов'ян звертає на себе увагу аналогічна до *Burg – Stadt* семантична еволюція пари город (град) – місто. Не викликає сумніву зв'язок цього явища з територією німецької колонізації. Натомість, є спірним питання, чи маємо в даному випадку справу з простою і досить пізньою (не раніше кінця XIII ст.) рецепцією німецької термінології, чи паралельною еволюцією під впливом схожого перебігу містотворчих процесів». Власне це друге твердження видається автору ближчим до істини. Виходячи з постулату, що Польща з двосторонньої периферії цивілізації еволюціонувала до підмурків латинського Заходу, історик резюмує, що в Польщі рецепція за допомогою німецької колонізації вироблених раніше в Європі модернізованих моделей правових структур дозволила частково уникнути негативних наслідків феодалізації; конфлікт між старою і новою правовою системою є закономірним у процесі адаптації останньої¹⁰. Робота С. Гавласа є чи не останнім вагомим словом польської історіографії щодо проблем німецької колонізації та її ролі в історичному розвитку Польщі.

Правова локація міст – окрема досить велика, ґрунтовно розроблена тема в історичній літературі Польщі. Зокрема дискусійними є проблеми локаційного документу та релокації. С. Курась називає вторинний локаційний документ «квазілокаційним», не погоджуючись

з Г. Лабудою, який вважає, що повторний локаційний документ насправді був релокаційним, оскільки надавався тим містам, які в силу економічних і позаконотичних причин повертались на польське право, або навіть на становище села¹¹. Постає питання причини кількарізного повторного надання привілеїв на самоврядування. С. Курас вбачає потребу в ньому у відірваності локаційного привілею від реальних умов розвитку міста¹², полемізуючи з С. Русоцьким, який відповідно вбачає в повторних привілеях лише окремі етапи локаційного процесу. Остання точка зору імпонує і Г. Самсоновичу, який намагається обґрунтувати її проводячи історичні паралелі з попередніми століттями¹³. Заслугою С. Кураса є ще й те, що він одним з перших звернув увагу на так званий «фундаційний міф», тобто, що в багатьох актах, де говориться про надання місту німецького права, насправді йдеться лише про підтвердження правових норм, якими місто вже користувалося. Кожен випадок надання повторного привілею, як слушно зауважив Р. Щигел, слід розглядати індивідуально, пов'язуючи його або з невідомою попереднього локуювання, або з багаторічністю локаційного процесу. Той же Г. Самсонович вважає локаційні привілеї не стільки проявом певної політичної волі, скільки наслідком економічного розвитку суспільства, розширення локаційного процесу пов'язане з потребою розвитку ринку. Причому у розширенні товарно-грошових відносин, яким на першому етапі сприяло німецьке право у містах, були зацікавлені як мешканці даного поселення, так і його власник. Р. Щигел вважає, що локація і ще більше релокація міст були пов'язані як з економічними змінами (революція цін, розвиток ремесла та торгівлі тощо), так і з політичними інтересами окремих кіл. Особливо велике значення для правової та просторової релокації мали ворожі напади та військові дії, в ході яких досить часто міста або фізично руйнувались, або бодей втрачали локаційний привілей¹⁴. Загалом, питання це у польській історіографії залишається відкритим.

Повторний привілей пов'язаний з питанням про так звані вдаль і не вдаль локації. Історична наука досі чітко не окреслила їх. Ця тема активно розроблялася Ф. Кіриком¹⁵.

Проблема локаційного привілею пов'язана з питанням етапності становлення міст-магдебургій. Це питання теж неодноразово піднімали польські історики: С. Русоцький, Ф. Кірик, М. Богуцька і Г. Самсонович, Р. Щигел та ін.

Чимало робіт окремо присвячено просторовій локації міст, ролі у цьому процесі магдебурзьких привілеїв, значення цієї локації для подальшого економічного розвитку регіону. Ця проблема часто об-

говорювалась на різноманітних конференціях з історії міст. Кілька рефератів було присвячено просторовій локації міст-магдебургій на конференції «Образ міста в культурі XVI–XVIII ст.», що відбувалась у Варшаві 6–7 листопада 1991 р. (тематика перегукується з низкою розробок відомого польського історика С. Гербста таких як «Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego», «Dzieje miast Polskich (XV – pocz. XVIII w.)», «Polsko-niemiecka kultura mieszczańska XVI w.», «Polska kultura mieszczańska XVI–XVII w.», виписки з джерел, розрізнені підготовчі матеріали та рецензовані ним роботи з даної проблематики (Trzebiński W. «Polskie renesansowe założenia urbanistyczne. Stan i problematyka badań»¹⁶)). Що ж до варшавської конференції, особливо слід відзначити доповідь познанського дослідниці Ліліани Кранз-Домасловської, де було показано динаміку процесу просторової локації на прикладі одного міста протягом XIII–XVII ст. У Варшаві в грудні 1991 – травні 1992 р. відбувся ряд конференцій «Функції і форми міських площ в середньовічній Польщі та в Польщі XVI–XVIII ст.», проведених Комісією історії міст Комітету історичних наук Польської АН. Представлені тут реферати показували просторову локацію міст, локуюваних на німецькому праві (Кракова, Любліна, Серадза, Познані, Пултуска, Ельблонга, Замостя, Сандомежа) економічними, політичними, культурними функціями міських площ в зв'язку з нею тощо. В останні роки, коли в польській історичній науці дедалі швидше поширюються модні віяння із заходу, як, наприклад, соціотопографічні дослідження, питання просторової локації частіше піднімаються дослідниками. 10–11 березня 1994 р. у Вроцлаві відбулась наукова конференція «Середньовічна міська ділянка в Сілезії», більшість доповідей, проголошених тут, так чи інакше були присвячені елементам просторової локації міст, організованих на німецькому праві.

Проблемам запровадження магдебурзького права в окремих містах Польщі присвячена започаткована польськими істориками кілька десятиріч тому окрема серія брошур¹⁷, видання якої продовжується і нині. До розробок історико-правничої школи польської історіографії і до традиції детального вивчення окремих аспектів німецького права, що визначало життя міст Польщі протягом кількох століть, відноситься численні ґрунтовні наукові видання окремих документів міських органів самоврядування. Загалом, досягнення польських істориків в царині проблем магдебурзького права міст у XIII–XVI ст. досить значні, література з даного питання надзвичайно обширна і різноманітна, теоретичні ж висновки польських істориків мають певне значення і для української історіографії.

Різні аспекти історії окремих міст середньовічної Польщі як і загальноючі монографії з даної тематики залишалися досить популярними і актуальними. Багато уваги приділялось як найбільшим містам, таким як Краків (особливо багато в цьому напрямку зробив С. Пекарчик, доповнивши попередні дослідження історії міста), Гданськ, так і менш політично та економічно значимим міським осередкам, таким як Плоцьк, Торунь, Сянок, Серадз, Перемишль, Люблін, Любачів тощо. Більшість цих досліджень виконано в суто позитивистському дусі, використано максимум доступних джерел при мінімумі авторських теоретичних викладок щодо проблеми.

В цьому ж руслі у польській історіографії розвивалась і проблема розвитку малих містечок. Особливого значення цим дослідженням надавав Інститут історії матеріальної культури, а програмні положення цього напрямку досліджень сформулював А. Виробіш¹⁸. Причому не лише окремі статті, а й обширні монографії присвячувались численним малим польським містечкам, і кожна з них так чи інакше торкалась питання правової організації цих міст, більшість з яких були магдебургіями. На ХІ з'їзді польських істориків в Торуні (7–8 вересня 1974 р.) цій проблемі було присвячено більшість доповідей окремої великої секції «Феодалні міста в Центрально-Східній Європі. Суспільні зміни і просторові розташування». Сукупність окремих повідомлень дає можливість відтворити досить повну картину історії виникнення і розвитку малих містечок, окреслити певні концептуальні положення польської історіографії щодо даної проблеми.

З проблемою малих міст у польській історіографії пов'язується розробка міської проблематики в регіональному ракурсі, що є традиційним ще з ХІХ ст., та проблема регіонального осадництва, що в свою чергу переплітається з питаннями колонізації. Особливо плідно в цій галузі працює варшав'янин А. Янечск. Цьому присвячувались як окремі статті, так і обширні монографії. Зокрема Є. Мотилевич, розглядаючи різні аспекти історії міст Перемиської та Сяноцької земель, подає їх класифікацію за кількома параметрами, одним з них є правовий критерій.

Особливу увагу приділяли польські історики землям ВКЛ. Історію міст Литви та Білорусі в складі Речі Посполитої досліджував С. Александрович. Розглядаючи економічний розвиток міст Великого князівства Литовського, він подає досить точні, виходячи з наявних джерел, статистичні дані щодо локаційного процесу на теренах Литви та Білорусі в ХVІ та ХVІІ ст.¹⁹ Однак, більшість праць С. Александровича присвячена економічному розвитку міст даного регіону,

і правові аспекти їх організації там не розглядаються. Детальніше питання правового устрою міст вивчав Ю. Бардах. Причому міста були лише одним із аспектів у дослідженні істориком державної та правової системи Великого князівства Литовського. Отже проблема німецької колонізації та рецесії німецького міського права на даних теренах розглянута ним на широкому історичному фоні²⁰.

В польській історичній літературі тісно чи іншою мірою знайшли своє відображення найрізноманітніші аспекти функціонування і розвитку міського магістрату. Неодноразово піднімалось питання судової діяльності органів міського самоврядування²¹. Та далеко не всі її аспекти знайшли своє відображення в науковій літературі, і саме тут є велике поле для дослідницької діяльності молодих істориків. М. Вознякова, присвятивши своє ґрунтовне дослідження історії Асесорського суду в Польщі та його ролі у функціонуванні хелмінського та магдебурзького права і побудувавши його на проведенні паралелей між цими двома правовими формами, слушно зазначає, що практично неможливо хронологічно послідовно і повно показати діяльність судових органів у містах, локованих на німецькому праві, насамперед взаємини їх із вищими судовими інстанціями в державі. Це пов'язано перш за все із фрагментарністю збережених джерел. Виходячи з цього, сама авторка у своїй монографії намагається зіставити право хелмінське і магдебурзьке на основі лише майнових, спадкових та подружніх справ. Однак при цьому прослідковується певна односторонність у розгляді окресленої проблеми.

Однією із спірних є проблема олігархізації органів міського самоврядування і пов'язане з нею питання співжиття різних верств міщан. В польській історіографії ця тематика теж досить добре розроблена і поділяється на кілька окремих напрямків. Перш за все – це дослідження історії міського патриціату в ХІІІ–ХVІ ст., його формування, структури, розвитку²². Боротьба проти олігархізації міського самоврядування у ХV–ХVІ ст. була проблемою практично більшості міст Речі Посполитої (М. Горн, Е. Горнова, М. Богуцька, Р. Щигел та інші), причому, на думку Р. Щигела, найсильніше було місто економічно, тим інтенсивнішою була соціальна боротьба в ньому. Крім того, без дослідження даного питання не обійтись при вивченні усіх інших соціальних, культурних, економічних аспектів історії міста ХV–ХVІ ст.

Нині в Польщі дедалі популярнішим стає вже утвердження на Заході (про що може свідчити Міжнародний історичний конгрес у Монреалі) феміністичний напрям історичних досліджень. Тому модним став розгляд питання про роль та статус жінки в середньовічній

му місті, в тому числі в системі магдебурзького права²¹. Причому ця тенденція прогресує, що засвідчує проведення Інститутом археології та етнології ПАН у Варшаві 4–6 березня 1998 р. конференція «Від народження до повноліття. Діти і молодь в спільнотах давньої Польщі (X–XX ст.)», особливої уваги з огляду нашої теми заслуговує доповідь У. Совіни на тему «Вдови і сироти в міському праві пізнього середньовіччя і на початку нового часу». Особливо цікавими є проведені нею на прикладі правового статусу цих категорій населення паралелі між правом хелмінським, магдебурзьким та правом польським. Звісно, таке розширення діапазону проблеми міського самоврядування в історичній долі польських міст можна було б вітати, якби не одночасне згортання інших напрямків дослідження.

Проблема німецького права у Східній Європі віддавна плідно вивчалась і вивчається польськими істориками, оскільки в Польщі, на відміну від України, існує давня традиція історико-правових студій. Підводячи підсумок важко не погодитись із С. Гербстом: «Немає змоги навіть згадати всі наукові монографії чи науково-популярні видання, публікації джерел, періодичні видання з міської проблематики»²⁴. Загалом же польська історіографія зробила чи не найбільше для розв'язання проблеми німецької колонізації та пов'язаного з нею магдебурзького міського права у Центрально-Східній Європі.

¹ *Herbst S.* Polskie badania nad historią miast // *Archiwum Polskiej Akademii Nauk* (dalej – APAN). – III-304: Stanisław Herbst. – Sygn. 16. – S. 9.

² *Kaszmarszky Z.* Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. – Poznań, 1945. – S. 123–127.

³ *Касмаршкі З.* Средневековая немецкая колонизация в Польше и развитие городов на славянских землях // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М., 1967. – С. 25, 27.

⁴ *Piekarczyk S.* Z badań nad gospodarczo-społeczną strukturą miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiątków lat XIV w. // *Кwartalnik Historyczny*. – R. LIX. – 1952. – Nr 1. – S. 84.

⁵ *Labuda G.* Geschichte der deutschen Ostkolonisation in den neueren west-deutschen Forschungen // *Polish Western Affairs*. – Vol. II. – N 2. – Poznań, 1961. – S. 265.

⁶ *Manteuffel T.* Miasta w dawnej Polsce. (Praca popularno-naukowa i pismo księgarń Stefan Kamiński w Krakowie w sprawie wydania) // APAN. – III-192: Tadeusz Manteuffel. – Sygn. 9. – S. 7.

⁷ *Zientara B.* Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Warszawa, 1976. – S. 81.

⁸ *Giejsztar A.* Geneza miast polskich i ich dzieje do końca XV w. // *Miasta polskie w Tysiącleciu*. – Wrocław, 1965. – T. 1. – S. 67.

⁹ *Szczygiel R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989. – S. 6.

¹⁰ *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza państwowo-ustrojowej odrębności Polski. – Warszawa, 1996. – S. 37, 95–96.

¹¹ *Labuda G.* Miasta na prawie polskim // *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego*. – Warszawa, 1958. – S. 193–197.

¹² *Kuras S.* Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV–XV wieku. – Wrocław, 1971. – S. 92.

¹³ *Samsonowicz H.* Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski (na marginesie pracy S. Kurasia Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV–XV wieku. – Wrocław, 1971. – 211 s.) // *Przegląd Historyczny*. – T. LXIII. – 1972. – Z. 3. – S. 501–502.

¹⁴ *Szczygiel R.* Etapy lokacji miast nadbużańskich w XIV–XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Chelma na prawie niemieckim? // *Ojczyzna bliższa i dalsza*. – Kraków, 1993. – S. 130.

¹⁵ *Kiryk F.* Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej // *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne*. – Z. 43. – Kraków, 1972. – S. 118–119.

¹⁶ *Herbst S.* Recenzja na pracę Wojciecha Trzebińskiego «Polskie renesansowe założenia urbanistyczne. Stan i problematyka badań» // APAN. – III-304: Stanisław Herbst. – Sygn. 21. – 9 s.

¹⁷ Przywilej lokacyjne miasta Jarosława z 1378 / Opr. J. Krochmal. – Przemysł, 1991; Przywilej lokacyjne miasta Lubaczowa z 1376. / Opr. M. Dalecki. – Przemysł, 1991; Przywilej lokacyjne miasta Przeworska z 1393. / Opr. Z. Konieczny. – Przemysł, 1992; Przywilej lokacyjne miasta Sanoka z 1339. / Opr. F. Kiryk. – Przemysł, 1992; Przywilej lokacyjne Zamościa z 1580 roku / Opr. R. Szczygiel. – Lublin, 1980; Przywileje lokacyjne Krakowa i Poznania / Opr. A. Kłodzinski. – Poznań, 1947.

¹⁸ *Wyrobisz A.* Solec nad Wisłą. Historia małopolskiego miasteczka // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – R. XII. – 1964. – Nr 1.

¹⁹ *Alexandrowicz S.* Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny*. – R. LXXV. – 1968. – Nr 2. – S. 411–420; Alexandrowicz S. Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.) // *Acta Baltico-Slavica*. – T. 1. – 1964. – S. 140–151.

²⁰ *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w. – Białystok – Warszawa, 1970.

²¹ *Maisel W.* Związki sądownictwa miejskiego z sądownictwem królewskim w Polsce przedrozbiorowej // *Czas przestrzeni praca w dawnych miastach*. – War-

szawa, 1991. – S. 337–342; Samsonowicz H. Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu // *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich.* – Poznań, 1984. – S. 319–323.

²² *Roslanowski T.* Czy istniał średniowieczny patrycjat miejski? // *Przegląd Historyczny.* – T. L. – 1959. – Z. 1. – S. 350–363; Samsonowicz H. Uwagi nad średniowiecznym patrycjatem miejskim w Europie // *Ibid.* – Z. 3. – S. 574–584;

²³ *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w. – Warszawa, 1995; *Karpiński A.* Prostytucja w dużych miastach polskich w XVI–XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – R. XXXVI. – 1988. – Nr 2. – S. 277–304; *Karpiński A.* Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handlu w miastach polskich w drugiej połowie XVI i XVII wieku // *Ibid.* – R. XXXVIII. – 1990. – Nr 1–2. – S. 81–91.

²⁴ *Herbst S.* Polskie badania nad historią miast // *APAN.* – III-304: Stanisław Herbst. – Sygn. 16. – S. 8.

Tetjana Goschko (Lviv)

POLNISCHE GESCHICHTSSCHREIBUNG DER NACHKRIEGSZEIT ÜBER PROBLEME DES MAGDEBURGER RECHTS IN STÄDTEN MITTEL- UND OSTEUROPAS

Im Beitrag setzt sich die Verfasserin mit der Darstellung verschiedener Aspekte des deutschen Städterechts und der mittelalterlichen deutschen Siedlungspolitik in der polnischen Geschichtsschreibung der Nachkriegszeit auseinander. Insgesamt werden einige zentrale Probleme hervorgehoben, die im Mittelpunkt der wissenschaftlichen Diskussion stehen: zahlenmäßige Dimension und die Art des deutschen Vordringens nach Osten, die Bedeutung der örtlichen Bindung der Städte an das Magdeburger Recht, Formen der Privilegien, Herausbildung und Entwicklung der Stadtverwaltungen, Ursachen des Verfalls der Städte Ende des XVI. – Mitte des XVII. Jahrhunderts, Geschichte der Selbstverwaltung einzelner Städte u.a.m.

Ярослав Дашкевич (Львів)

ВІРМЕНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ КІСВА В МЕЖАХ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА XV–XVII ст.

Поліетнічність середньовічних міст України, серед них також Києва, була не лише проявом їхніх міжнародних контактів, але також свідченням того, що міста – незалежно від бурхливих політичних і воєнних конфліктів, у які неодноразово потрапляла Україна – могли гарантувати своїм мешканцям певний рівень безпеки від тогочасних лихоліть. Вірменські колонії, що виникали в містах України – Русі починаючи від XII–XIII ст., були проявом, крім цього, значної ролі українських міст в трансконтинентальній торговельній сфері. В руках вірменських купців концентрувалася, в значній мірі, розгалужена торгівля з країнами Сходу (Туреччина, Персія), яка стала підставою добробуту не лише автономних вірменських громад, але й відбилася на достатковість міст в цілому.

Перші відомості про вірменів у вірменії датовані 80–90-ми рр. XI ст. (згадки в «Києво-Печерському патерику»). Ще в домонгольському періоді вони користувалися конфесійними свободами, а в межах своєї громади утворили певну інтелектуальну верхівку (священники, серед них і перекладачі з руської мови на вірменську, лікарі). Колонія перетривала монголо-татарське лихоліття і зайняла окреме місце в Києві після здобуття містом привілею на магдебурзьке право. (При цій нагоді треба спростувати неперевірені джерелами відомості про виникнення вірменської колонії нібито лише в середині чи другій половині XV, або навіть в кінці XVI ст., які трапляються в історичній літературі).

Незважаючи на вбогість джерел з історії Києва (винищених неодноразовими пожежами архівів), в загальних рисах можна реконструювати історію вірменської громади в період магдебургії та визначити характер її самоврядування.

Вірмени як громадяни міста Києва згадуються в грамотах великих князів і королів (1492/97, 1514, 1516, 1530, 1545, 1570 та інших рр.) про магдебурзьке право Києва, зокрема як такі, яким гарантована участь у виборах міського війта. Відомо, що представники вірменської громади були в складі міської ради (наприклад, Василь Хурсевич у першій половині XVII ст.).

Вірменське самоврядування у великих містах України мало кілька рівнів. Найвищий – окреме війтівство та окремий вірменський суд, що користувався кодексом вірменських прав; вірменський (за назвою,

з мішаним етнічним складом) суд без окремого вийтвства; вірменська рада старших без судових прав. Категорія самоврядування залежала від економічного потенціалу колонії та її чисельності, а також від сили спротиву панівної в місті нації, що з підозрою або й вороже ставилася до чужонаціонального самоврядування.

У Києві діяла Рада вірменських старших, що була носієм національно-релігійної автономії. Хоча діловодство Ради не збереглося, але, якщо витягнути для порівняння історію подібної інституції, хоча б, у Львові, то коло компетенції Ради можна визначити таким чином:

- 1) представництво перед міською управою, можливо й іншими органами влади;
- 2) управління церковним майном та церковною скарбницею (світський елемент відігравав важливу роль також у справах вірменської церкви);
- 3) адміністрування вірменським шпиталем (під цією назвою треба розуміти не лише лікувальну установу, але й будинок для перестарілих).

Рада старших мала власну печатку з написом вірменською мовою «Це печатка старших Манкерману» (тюркська назва для Києва – Манкерман) – свідчить, що печатка була виготовлена, мабуть, ще в домагдебурзький період, коли Київське князівство, хоча б формально, було залежне від Золотої Орди). На печатці був зображений герб вірменської громади: агнець Божий, що тримає в лівій передній лапі древо з хрестоподібним закінченням і прапорцем. Такий символ (з певними модифікаціями) вживався в усіх вірменських громадах України.

Як відомо, у XVI ст. під магдебурзьким правом був не весь Київ, а лише його частина (решта була під замковою юрисдикцією, частково під земською). У зв'язку з цим, вірменську дільницю, розташовану на Подолі довкола власної церкви Різдва Св. Богородиці, було поділено навпіл. Якщо, згідно з люстрацією 1552 р., визначати загальну кількість вірменів на орієнтовно 230 осіб (при населенні цілого міста близько 3600 мешканців), то з них користувалося магдебургією якихось 90.

Міщани-вірмени – це були переважно купці, ремісники, а також перекладачі зі східних мов. Виконуючи державні доручення при переговорах Литви з Кримським ханством, вони за заслуги могли перейти до шляхетського стану. Виходячи з антропонімії (матеріали люстрації 1552 р., епіграфіка 1507–1657 рр., окремі документи), можна визначити, що київські вірмени були або давніми автохтонами (носили українські імена та прізвища), або пришестьями з країн підпорядкованих Туреччині (Крим, Волощина, Молдавія) чи емігрантами з Закавказької Вірменії.

План Києва 1638 р. Афанасія Кальнофойського.

Вірменська церква відігравала традиційно велику роль в житті громади. В Києві ще в другій половині XIV ст. був єпископський

престіл. Та й пізніше лівівські вірменські єпископи носили титул також «київського». Церква мала значне нерухоме майно (млин на Сирці; ниву, через яку проходила житомирська дорога; дев'ять дворів, крамнички, незабудовану площу).

На початку XVII ст. посилювся наступ міської управи, що опинилася, в основному, в руках поляків-католиків, на вірменське самоврядування. Вірмени емігрували далі на Захід (у 1622 р. вірменів у Києві було близько 70 осіб). Рада старших і церква віддали себе під опіку набагато впливовішої і сильнішої Ради старших у Львові (1622 р.). Міська управа захопила вірменське нерухоме майно (1633 р.). Тому ті вірмени, що залишилися в Києві, з легкістю зустріли встановлення влади Богдана Хмельницького в місті. Тоді громаді повернули нерухоме майно. Та 1651 р. литовсько-польські війська спалили Поділ разом з вірменською церквою (пізніше на цьому місці було збудовано православну церкву Покрови Св. Богородиці) та вірменською дільницею. 1658 р. це саме повторили російські війська. Згідно з указом царя Олексія Михайловича від 3 березня 1660 р. (інша, менше достовірна дата, 3 грудня 1659 р.), вірменів, яких підозрювали в підтримці гетьмана Івана Виговського, депортували з Києва. Нерухоме майно вірменів було конфісковано. Вони захопили з собою печатку Ради старших, що й символізувало кінець вірменського самоврядування в Києві.

Історія вірменської громади Києва у XV–XVII ст. (а також аналогічних колоній в інших містах України) доводить, що в умовах середньовічного міста було цілком можливим збереження національно-релігійної автономії з більшими або меншими обмеженнями, а також, що сам процес утворення і збереження націй відбувався набагато раніше від поширеної в історіографії думки про початок таких процесів лише в новий та найновіший (XIX–XX ст.) періоди.

Jaroslav Daschkevitch (Lviv)

ARMENISCHE SELBSTVERWALTUNG IN KIEW IM RAHMEN DES MAGDEBURGER RECHTS IM XV.–XVII. JAHRHUNDERT

Im Beitrag wird kurz die Entstehungs- und Entwicklungsgeschichte armenischer Siedlungen in Kiew von den Anfängen bis hin zur tragischen Massenvertreibung im März 1660 behandelt, die nur durch wenige erhalten gebliebene Quellen des XI.–XIII. Jahrhunderts belegt ist.

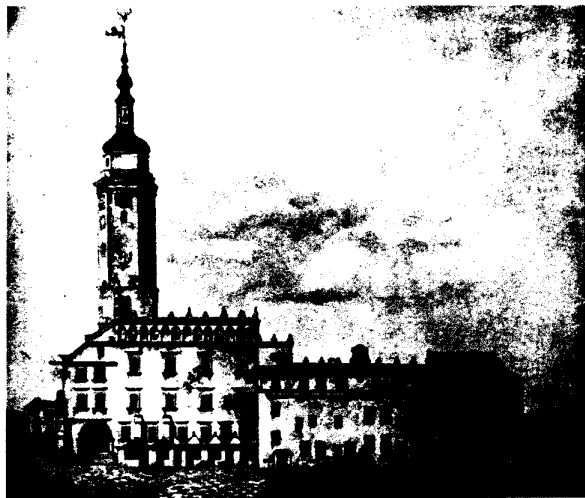
Der Verfasser führt die wichtigsten Gründe für die Entstehung armenischer Siedlungen in Kiew an und weist auf ihre besondere Stellung im Handel Kiews mit den Ländern des Ostens hin. Darüberhinaus werden im Beitrag die armenische Selbstverwaltung beschrieben, ihre einzelne Ebenen und die Zuständigkeitsbefugnisse des armenischen Rates der Ältesten.

Мирон Капраль (Львів)

САМОВРЯДУВАННЯ КИЄВА ТА ЛЬВОВА (кінець XV – перша половина XVII ст.): РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

Київ на сході, а Львів на заході відігравали ключову роль в історії українських земель в епоху пізнього середньовіччя та на початку нового часу. Могутня столиця давньої Русі-України – Київ – після Батиявого погрому зазнала ще двох нищівних нападів татар у 1416 і 1482 рр., але залишалась довгий час осередком протидії централізаторським заходам Великого князівства Литовського. Саме в Києві найдовше на українських землях зберігалось удільне князівство Олельковичів, припинивши своє існування тільки у 1471 р.

Львів після захоплення Галицької Русі Польщею у другій половині XIV ст. став вже колишньою столицею Галицько-Волинської держави. Фортеця та місто на вододілі басейнів річок Дністра та Бугу, Чорного та Балтійського морів перетворилося у стратегічний об'єкт уваги польських можновладців. Львів користувався привілейованим становищем міста, якому першому в українських землях польський король надав, а точніше, підтвердив у 1356 р. надання магдебурзького права, яким місто очевидно почало користуватися ще за часів князя Льва, сина Данила Романовича. Впродовж другої половини XIV–XV ст. Львів отримує чисельні привілеї на земельну округу навколо міста, право складу, ярмаркування, дозволи на безмитну торгівлю, численні звільнення від сплати податків з метою акумулювати кошти на будівництво та ремонт мурованих укріплень. За порівняно короткий час місто Львів стає найбільшим містом на українських землях, торгово-економічним центром з чисельністю близько 10 тис. чол. наприкінці XV ст.

Львівська ратуша кінця XVI ст.

У Києві впровадження міського самоуправління у формі магдебурзького права відбувалося не одноомовно, а поступово. Очевидно, ще в часи великого князя литовського Вітовта та пізніше, при Казимирі IV, міська громада отримала окремі повноваження в ділянці самоврядування. У грамотах, виданих киянам, зазначалося як «службу служити і сплати давати», тобто обмежувалася можлива сваволя місцевих урядовців при виконанні міщанами державних повинностей та при сплаті натуральних та грошових податків. Як виглядає з стилізації грамоти 1494 р., на чолі міської громади стояв війт, сама назва якого засвідчує поширення на українських землях понять німецького права.

Після руйнації Києва у 1482 р. військами кримського хана литовський уряд у 1494 р. як засіб для економічного розвитку та зміцнення оборонних ресурсів міста надає київським міщанам більше самостійності в управлінні містом, полегшує та зменшує натуральні дані

та сплати податків. Невдовзі після цієї грамоти великий князь литовський Олександр видав і привілей на магдебурзьке право Києву, який не дійшов до нашого часу. Надання міській громаді самоврядування на магдебурзькому праві призвело до конфлікту з київським воєводою – головним державним урядовцем в Києві. З огляду на нестачу людей та воєнну загрозу, як з боку кримських татар, так і з боку Московської держави, воєвода прагнув зберегти основні обов'язки міщан, пов'язані з обороною міста, а саме: сторожу в полі, нічну варту на замку («кликівщина»), а також поліційні та судові функції його урядників – осмників, тивунів. У 1503 р. міщани домагаються скасування суду тивунів, а також окремих повинностей – стації, підвід. Наступним кроком до більшої елімінації міської громади з-під впливу київського воєводи був привілей 1514 р. про повторне надання міського магдебурзького права. Хоча у грамоті й говориться про звільнення київських міщан від усіх інших прав «польських, литовських, руських», але все ж самоврядування київської громади на магдебурзькому праві залишалося обмеженим, адже згідно цієї грамоти потрібно було далі виконувати важкі військові обов'язки.

Процес надання магдебурзького права київській громаді формально завершився 1516 р., коли великий князь литовський Сигізмунд I затвердив повне магдебурзьке право, наказав передати ремісничі цехи з-під замкової юрисдикції під міську, встановив монополієне право для міщан шинкування напоями. Київський воєвода тільки через два роки у 1518 р. видав грамоту на виконання королівських вимог про передачу під міську юрисдикцію шести ремісничих цехів. При цьому, так як теслі не були згадані у привілеї 1516 р., воєвода зберіг право юрисдикції над ними.

Протистояння у тій чи іншій формі між київськими міщанами та воєводою щодо сплати податків, юрисдикції, відбування військових обов'язків тривали впродовж усього часу перебування Києва в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Вже після початку Хмельниччини кияни уклали з воєводою Адамом Кисілем угоду про зобов'язання останнього домагатися на вальному сеймі: по-перше, звільнення ремісників з-під влади замкової юрисдикції; по-друге, скасування підзвітності міста перед королівськими комісарами; по-третє, невідповідності міщан будь-якому судочинству; по-четверте, підтвердження монополієного права шинкування міщан; по-п'яте, скасування мит та стації.

Майже в той самий час, у 1647 р., львівські міщани в листі до католицького кам'янецького єпископа ставлять питання, у вирішенні

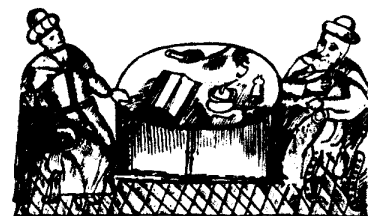
яких вони були зацікавленими. Львів'яни скаржилися на незвичні податки місцевої замкової влади, яка привласнила собі право стягувати податки від привезених товарів, підпорядкувала своїй юрисдикції приїжджих купців. Крім того, з її дозволу євреї захоплюють міські промисли та торгівлю.

Порівнюючи ці хронологічно синхронні документи, можна стверджувати про існування приблизно однакових проблем, характерних як для Києва, так і Львова. Перебуваючи з 1569 р. в єдиному державному законодавчому полі, українські міста відчували несприятливий політичний та економічний тиск привілейованого шляхетського стану. Сейми та сеймики, що цілком перебували під впливом шляхти, одноозначно вирішували про накладання тих чи інших податків на міста. Королі за клопотанням шляхти та духовництва видавали їм багато привілеїв на міські землі, після чого створювалися у чисельні юрдики, не підпорядковані владі міста. Шляхта не платила фактично мит від перевезення товарів, виробивши «під себе» таке законодавство, за яким їй дозволялося вивозити та ввозити безмитно товари для власного користування, що безумовно підривало економічну основу міщанського стану.

Несприятливі умови для розвитку міського самоврядування на українських землях були спільними для всіх міст. Але Київ та Львів і в такій ситуації прагнули реалізувати всі можливості, які були закладені в магдебурзькому праві. Поряд з Кам'янцем-Подільським вони

найповніше користувалися правами міського самоврядування порівняно з іншими українськими містами. Однією з основних рис устрою цих міст, що виділяла їх, було підпорядкування міському уряду посади війта та судівської влади в місті.

Слід також сказати про відмінності у розвитку самоврядування, правовому становіщі

Рада магистрату.

міських громад Львова та Києва. Порівняно слабший рівень самоуправління Києва був зумовлений різноманітними причинами: швидшим впровадження магдебурзького права у Львові на півтора сто-

ліття, подвійним руйнуванням міста татарами у XV ст., демографічною слабкістю Київської землі, прикордонним розташуванням Києва, особливим патронатом над Львовом з боку польських королів та ін. Так, на відміну від Києва, Львів через своїх представників брав участь у загальнодержавних сеймах та виборах короля, хоча й те представництво мало чисто формальний характер, адже було без права голосу. Протягом XVI – першої половини XVII ст. у Львові в міському управлінні виробилися органи, які випливали з боку міського бю-

Засідання лавників.

герства на магистрат міста: у 1519 р. – «комісія 10-ти» для заслуховування рахунків витрат та прибутків, у 1577 р. – колегія «40-а мужів», яку пізніше очолював регент міста, на початку XVII ст. – загальне зібрання станів та націй міста.

У привілеях Львова 1356 і 1368 рр. чітко була визначена міська територія площею 100 франконських ланів (близько 2,5 тис. га). У зазначених межах була міська юрисдикція, львівські міщани могли самостійно закладати нові села, городи і отримувати з них різноманітні прибутки. Київ, очевидно, не мав такого привілею, і міська громада фактично довгий час була обмежена територією Подолу. Розширення землекористування міщан в район гори Щекавиці (1619 р.), Труханового острова (1534 р.), між Старокиївськими валами (1645 р.) відбувалося за спеціальними дозволами центрального уряду. А сусідня з Подолом територія давньоруського Києва, навколо собору Св. Софії, у 1558 р. потрапила під юрисдикцію київського воєводи, який не мав навіть королівської грамоти на цю землю. На відміну від Львова Київ не був регулярно розпланованим за типовим для міст з магдебурзьким правом прямокутно-квартальним планом. Подорожники кінця XVI – пер-

шої половини XVII ст. (М. Груневег, Г. Боплан та ін.) відзначають хаотичність та нерегулярність забудови Києва.

Міцніше правове становище міської громади Львова зумовлювало переваги в економічному житті. Більшість податків лвів'яни сплачували в грошовій формі, а натуральні збори та обов'язки (сторожове, податки на замок та ін.) також намагалися перевести на грошову основу. У Києві ж військові обов'язки міщан особливо їх обтяжували. У зв'язку з цим кияни, навіть, домагалися, як видно з королівських чи великокняжих грамот, щоб був дозволений їм вільний виїзд в торгових справах з міста без дозволу з боку воєводських урядників.

Лвівські міщани отримали від польських королів значно більше звільнень від сплати податків, на їх користь вводилися нові податки, передавалися місту млини, лазні, ґрунти, вибілювальні та ін. Основною вимогою цих пільг та звільнень з боку королівської влади було дальше зміцнення та ремонт потужних мурованих укріплень міста. З огляду на це Львів мав більше оборонне значення, ніж Київ з його примітивними, як на вимоги нового часу, дерев'яними укріпленнями.

На відміну від країн Західної Європи на українських землях, не зважаючи на достатньо тривале існування та широке розповсюдження міського самоврядування на основі магдебурзького права, навіть у найбільших містах не вдалося витворити економічно потужного та політично впливового міщанства. Через слабкість міського стану не тільки пізніша Гетьманщина, але й інші країни Центральної та Східної Європи, зокрема Польща, втратили незалежність або були суттєво ослаблені. Міщанство в цих країнах потрапило під потужний політичний та економічний тиск з боку консервативних шляхетських елементів, які домінували в суспільно-політичному житті. А в ту саму епоху міщанство західноєвропейських держав, акумулюючи політичний та економічний вплив, закладало підвалини нових суспільно-економічних відносин відомих в літературі під назвою індустріального суспільства та капіталізму.

Myron Kapral (Lviv)

SELBSTVERWALTUNG IN KIEW UND LVIV (Ende des XV. – erste Hälfte des XVII. Jahrhunderts): REGIONALE BESONDERHEITEN

Der Beitrag enthält vergleichende Überlegungen zur Einführung und Umsetzung des Magdeburger Rechts in Kiew und Lviv. Dabei gilt das

besondere Augenmerk des Autors den Unterschieden in der Entwicklung der Selbstverwaltung, in der Rechtsstellung der Stadtgemeinden. M. Kapral weist auf eine relativ schwächere Selbstverwaltung in der Stadt Kiew hin, deren Ursachen in der sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung zu suchen sind.

Петро Сас (Київ)

ОРІЄНТАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ КИЇВСЬКИХ МІЩАН (в контексті подій російсько-польської війни 1617–1618 рр.)

З наданням Києву наприкінці XV ст. магдебурзького права соціально-політичне життя міщанства отримало досить енергійні імпульси у сферах, що стосувалися самоврядування, міжстанових стосунків, контактів з місцевими державними органами влади, а також політичного «діалогу» з центральним урядом. Завдяки цьому розширилися політичний і правовий горизонти самосвідомості київських міщан, а в їхньому середовищі утверджувалися специфічні політичні і правові орієнтації, які консолідували членів міщанської громади у станомому відношенні. Показовими тут можуть бути політико-правові стереотипи політичної самосвідомості і поведінки київського міщанства, які постають з оцінок й практичних кроків київського самоврядування на магдебурзькому праві стосовно подій російсько-польської війни 1617–1618 рр., до яких безпосередньо причетність мали кияни.

Розглянемо у цьому зв'язку лист київського вйта, бурми́стра, радців і всіх міщан до київського воєводи Томаша Замойського (19.XI.1620), оригінал якого зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві¹. У ньому міщани піднімали ряд питань, які потребували правового врегулювання на рівні центрального уряду, а також погодження з воєводською адміністрацією (йшлося, зокрема, про суперечки міщан з київським хорунжим з приводу використання лісових угідь і пасовищ в районі Вишгорода, з ценями-домініканцями – щодо права володіння ґрунтом з пушено Котур, з київським воєводою – про гору Шекавицю тощо).

Сюжет, який нас цікавить, в загальних рисах зводиться до наступного. Під час російсько-польської війни 1617–1618 рр. київські міщани надали польському війську допомогу в транспортуванні гармат і

Король Владислав IV.

від «цел (мит. – Авт.) Великого князівства Литовського і Сіверських»*. Зважаючи на те, що «Сівер була відійшла, а тепер з Божої ласки і за щасливого панування Його Королівської Милості повернена», то, доводили автори листа до київського воєводи, для відновлення їхніх давніх прав потрібна, власне, лише добра воля короля[†].

Беручи до уваги зміст даного сюжету, виділимо змістові компоненти документа, у яких опредметнілися характеристичні орієнтації політичної і правової свідомості київського міщанства наприкінці другого десятиліття XVII ст.

1. Ідеологічні лінії тексту:

- а) затребування основоположного постулату середньовічної ідеології і етики – наголошування на вірній службі володареві і справедливій винагороді вірному слугі;
- б) звернення до принципу неухильного дотримання публічно даного слова («Щоб Його Милість Королівській обіцяний ним привілей [на] звільнення від цел Сіверських, нам призначений, велів затвердити»)[‡];
- в) етикетне засвідчення шани, вдячності і покорі особи свого покровителя – в даному випадку київському воєводі («Ми, з дружинами і дітьми, будемо зобов'язані просити всемогутнього Господа Бога, щоб велів вашу милість, нашого милостивого пана і нас усіх тішити добрим здоров'ям і довгим щасливим пануванням вашої милості, нашо-

військового спорядження до російсько-го міста Дорогобужа. На прохання польського командування (похід на Москву очолював королевич Владислав) вони доставили також порох і селітру в район Вязьми. За виявлену ними «вірність і послугу» князя отримали від королевича запевнення в тому, що їм буде наданий привілей на звільнення від сплати шла (пограничного мита) на території Сіверщини. У цьому зв'язку міщани зверталися до київського воєводи Т. Замойського з проханням порушити перед урядовими чинниками Речі Посполитої клопотання щодо виконання Владиславом своїх обіцянок. Причому посилалися на те, що вже мають давній привілей від великого князя литовського, за яким вони звільнялися

го милостивого пана. З цим самих себе і наші найнижчі служби ще раз покійно приносимо милостивий ласці вашої милості, нашого милостивого пана»)[§].

2. Історичні і правові аргументи:

- а) посилення на правові акти, які були прийняті державною владою Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р. (привілей польського короля і великого князя литовського Олександра на звільнення київських міщан від сплати мита на території Великого князівства Литовського, в тому числі на Сіверщині);
- б) наголошування на факторі «старовини» як актуальному чиннику правовідносин середньовіччя («маємо давні вольності»);
- в) оцінка відновлення Сіверщини політичного статусу, котрий вона мала у складі Великого князівства Литовського на межі XV–XVI ст. (тобто в період отримання князями грамоти від великого князя литовського Олександра) як факту, що служить аргументом на користь повернення київським міщанам давнього привілея.

3. Політичний інструментарій:

- а) звернення через повноважних представників міщанської громади («посланців – нашу братію») до основних інститутів політичної системи Речі Посполитої – «на теперішній сейм», а також короля** з метою задоволення своїх станово-корпоративних потреб і вимог[§];
- б) використання з цією ж метою політичного посередника – київського воєводу;
- в) адресування міщанських вимог до політичних «осіб впливу» – королевича Владислава, статус якого в політичній системі держави був нечітким[¶];
- г) застосування неправових важелів для «любювання» власних інтересів у вищих владних колах Речі Посполитої – надіслання хабара київському воєводі («Посилаємо вашій милості, нашому милостивому пану і добродію тринадцять мармуркових*** лисич на кожух, яких змогли дістати на цей час..., покійно просимо, звольте від нас ласкаво прийняти, а для нас бути милостивим паном»).

Таким чином, політичним інституційним інструментом боротьби за інтереси міщанської громади Києва виступало міське самоврядування на магдебурзькому праві. На прикладі осмислення київськими міщанами своєї участі у подіях російсько-польської війни 1617–1618 рр., а також вжиття ними у цьому зв'язку політичних і організаційних заходів, простежуються характерні риси їхньої станово-корпоративної політичної і правової свідомості. Йдеться насамперед про традиціоналістські світоглядні і ціннісні орієнтації, а також парадигми публічної правосвідомості доби середньовіччя. Вод-

ночас, демонструючи в ході відстоювання своїх інтересів досить високий рівень політичної соціалізації і політичної активності (висунення конкретних вимог на адресу основних інститутів політичної системи Речі Посполитої, використання політичних, історичних і правових аргументів, методів і механізмів участі в політичному житті, що характеризували тогочасну політичну практику), київські міщани засвідчили тип політичної свідомості і поведінки, які були властивими і для політично смансипованих соціальних верств Речі Посполитої доби Нового часу.

* Йдеться про жалувану грамоту великого князя литовського Олександра київським міщанам про звільнення їх від мита у Великому князівстві Литовському, яку видавці «Актів Западной России» датували 4 червня 1497 р. Однак це датування викликає сумнів. В даному випадку звернемо увагу на те, що в листі київських міщан до київського воєводи від 19.XI.1620 зазначалося: «Масмо давні вольності від цел Великого князівства Литовського і Сіверських, надані ще за князя святої пам'яті Олександра, пробуваючого польським королем». (AGAD. Archiwum Zamojskich, dzial I. – S. 18). Відомо, що великий князь литовський Олександр був коронований на польсько-го короля 12 грудня 1501 р. Отже, з огляду на вказану київськими міщанами титулатуру цього володаря – великий князь литовський і польський король, можна припустити, що грамота, яка розглядається, не могла з'явитися раніше 12.XI.1501. Тим часом у списку грамоти, опублікованому в «Актах Западной России» Олександр фігурує лише під титулом «великий князь Литовский, Русский, Жомойтский и иных». Впадає в очі також те, що в листі до воєводи Т. Замойського київські міщани вели мову про звільнення їх від мита у Великому князівстві Литовському і на Сіверщині, тоді як в грамоті великого князя литовського Олександра, опублікованій в «Актах Западной России», проголошувалося скасування для них мита «по всему нашему панству, Великому князству Литовскому и Рускому и Жомойтскому, сухим путем и водою» (Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – С. 173). Усе це свідчить про те, що датування останнього документа потребує додаткових досліджень.

** Київські міщани не були представлені в сеймі. Обмежене представництво мали там лише міщани Кракова і Вільна. З українських міст подібні права отримали пізніше Львів (1658) і Кам'янець-Подільський (1670). Згідно з своїм політико-правовим і політико-адміністративним статусом Київ підлягав владі короля. Останній виступав самостійним законодавцем стосовно королівських міст (Bardach J., Leśniodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1996. – S. 195, 196, 214).

*** Хутро чорнобурих лисиць.

¹ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Archiwum Zamojskich, dzial I. – S. 18–23.

² Ibid. – S. 18.

³ Ibid.

⁴ Ibid. – S. 19.

⁵ Ibid. – S. 18.

⁶ Wisner H. Władysław IV Waza. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1995. – S. 35.
⁷ (AGAD. Archiwum Zamojskich, dzial I. – S. 23).

Petro Sass (Kiew)

ORIENTIERUNGEN IM RECHTLICHEN UND POLITISCHEN BEWUßTSEIN DER KIEWER BÜRGER (VOR DEM HINTERGRUND DER EREIGNISSE DES RUSSISCH-POLNISCHEN KRIEGES 1617–1618)

In seiner Mitteilung verfolgt der Verfasser am Beispiel eines Dokuments aus der Geschichte des Kiewer Bürgertums den Aufstieg des rechtlichen und politischen Bewußtseins der Einwohner von Kiew in den 20-er Jahren des XVII. Jahrhunderts und begründet dieses Phänomen mit der Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Ende des XV. Jahrhunderts.

Андрій Гречило (Львів)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ТА ПИТАННЯ ГЕРБА МІСТА КІЄВА (кінець XV – 80-ті pp. XVIII ст.)

Проблематика генези та розвитку міського герба Києва не була досі предметом широкого наукового дослідження. До того ж в українській історіографії протягом останніх двадцяти років склався певний стереотип щодо герба міста, який використовувався з кінця XV до 80-х років XVIII ст. Зокрема, дослідниці В. Рум'янчева стверджувала, що в останні роки XV ст. місто «отримало свій герб із сюжетом, аналогічним зображенню на гербі Київського воєводства – ангела білого в червоному полі», посилаючись при цьому на гербовник Каспра Несецького¹. Щоправда у самому гербовнику про міський

герв взагалі не йшлося, а тільки подано опис земельного знаку. Хоча приписування зображенню ангела чи архангела Михайла ролі герба Києва також не було новим – воно траплялось і раніше як у польських, так і українських публікаціях². Далі В. Рум'янцева виділяла в окреме поняття «магістратську печатку», на котрій було «зображення руки, що тримає самостріл, який називали також «кушею»³. Аналогічна сепарація понять «міський герв» та «магістратська печатка» зустрічається й у інших публікаціях дослідників та в компіляціях з них⁴. Проте, подібний висновок не тільки не підтверджується джерелами, але й є безпідставним з точки зору тогочасного функціонального призначення герба. Ця помилка спричинена нерозумінням різниці між міським і територіальним знаком.

Найважливішою суспільно-політичною функцією герба в цей період була роль символу самоврядування міста⁵. На практиці вона зводилася здебільшого до застосування герба саме на міській печатці (у текстах грамот XV–XVIII ст. «герв» і «печатка» фігурують як адекватні поняття). Міський знак також використовувався на прапорах, будівлях, ставився на мірних смонстах, ним знакували стовпеліні віск та різні вироби, відоме його вживання на водяних знаках тощо.

Поява в українських землях перших міських знаків, які поступово набули значення гербів, відома ще з початку XIV ст. Їх виникнення тісно пов'язане з еволюцією українських феодальних міст і формуванням у них громад, наділених певними самоврядними функціями. Так, із отриманням магдебурзького права міське населення звільнялося від управління й суду великого князя чи королівського урядника. Керівні повноваження переходили до призначеного вайта, який очолював міське самоврядування. Очевидно, що й раніше використовувалися символи, котрі вказували на приналежність військових формувань чи якоїсь власності конкретному володарю, особі чи групі осіб (можливо – й тієї чи іншої форми міських поселень) і створили передумови для подальшого розвитку геральдичних традицій. Однак утрати традицій міської геральдики слід пов'язувати з виникненням самоврядних міських громад та конкретного часу стабілізації їх печаткового знаку, який набуває постійного характеру (що й сформувало поняття «міський герв»).

Колонізаційний процес на Поділлі й Правобережжі в XV ст. переривався частими нападами кримських татар, зокрема значним погромом Києва у 1482 р. Тому особливо активне впровадження магдебурзького права відбувалося в кінці XV ст., коли великим князем Олександром дано грамоти Луцьку, Києву та ряду інших великих міст. Зокрема, традиція датує 1497 р. й отримання магдебурзького

права Брацлавом разом з іменем міста Св. Петра⁶. Такі припущення виглядають дуже правдоподібно з огляду на тогочасне значення цього міста. У пізніших джерелах XVI ст. згадується про використання Брацлавом герба зі зображенням Св. Петра⁷, що може підтверджувати наведену версію.

На жаль, текст привілею для Києва не зберігся й точна дата його виставлення невідома. У травні 1494 р. великокняжим листом підтверджується давніші права киян, а в кінці документу зазначається: «и всім есмо пожаловали мешан киевских и все посполство, по давному, какъ было за великого князя Витовта: бо мы никому новины не велимъ уводити, а старини рухати...»⁸ Але вже в грамоті про звільнення від сплати мита від 4 червня 1505 р. прохачами є «войтъ мѣста киевского, и бурмистры, и рады, и вси мешане»⁹, що засвідчує нову самоврядну організацію міста. Це підтверджується й ранішою грамотою 1499 р. (даною киянам після скарги київського воєводи Дмитра Путятича), у котрій фіксується: «какъ есмо дали вамъ право Немецкое...»¹⁰ Проведений нами порівняльний аналіз чотирьох тогочасних грамот на магдебурзьке право, виставлених 31 червня 1497 р. для Луцька¹¹, 4 жовтня 1498 р. для Дорогочина¹² (за публікацією Ф. Леонтовича привілей датований 17 січня 1498 р.¹³) і Полоцька¹⁴ та 14 березня 1499 р. для Мінська¹⁵ показав, що документи мають подібну структуру, містять майже ідентичні формулювання й у них немає ніякого надання герба чи печатки. Натомість фіксуються окремі аспекти, що вказують на функціональне застосування міського знаку: «на ратуши мають мѣты бочку мерную и медницу съ знаменемъ местнымъ [...] мѣты важницю, и тежъ капницю, и весь воскъ тамъ же стовпеліні печатю ихъ мають знаменовать...»¹⁶ Можна припустити, що київська грамота мала би мати подібний зміст і містити аналогічні формули. У згаданому вище привілеї київським міщанам 1505 р. також згадується міська печатка: «...у которыхъ мешан киевскихъ зъ ратуша киевского будетъ листъ подъ ихъ печатю мѣстною, тымъ мешаномъ не надобѣ мыта давати нигде...»¹⁷

Немає сумнівів, що на цей час печатка зі знаком Києва вже функціонувала. Дослідник київських печаток Кость Антипович датував найстаршу з них приблизно 1500 р.¹⁸ На ній зображено у заокругленому щиті лук зі стрілою (чи двома стрілами), який натягують дві руки, що виходять із хмар. Питання про точний час появи цього символу в Києві залишається відкритим. Відсутність фіксації опису герба чи печатки у згаданих привілеях для інших міст підтверджує тогочасну практику – міський знак обирався, як правило, на місці самими міщанами. Цілком імовірно, що в Києві символ лука, якого

натягують дві руки, котрі виходять із хмар, використовувася й значно раніше, скажімо, – на міських прапорах. Не до кінця з'ясовано й питання про самоврядування в Києві. Принаймні, якщо місто й не користувалося раніше магдебурзьким правом, а привілей великого князя Олександра не був його поновленням (хоч В. Антонович і стверджував ці положення¹⁹), то треба все ж відзначити, що самоврядна організація не була для киян «уведенням новини», котра б мала посягати на давні права і «старину рухати».

І розвідка К. Антиповича, і проведені нами додаткові пошукові роботи засвідчили, що лук залишався на трьох типах міських печаток до першої чверті XVII ст. (найпізніший виявлений нами документ з таким гербом датований 25 січня 1627 р.²⁰). Не випадково,

коли в кінці XVI ст. загострюються релігійно-національні протиріччя і цей процес знайшов своє відображення й у міській геральдиці, то київський католицький єпископ Ю. Верещинський розпочав заходи щодо зміни символіки Києва. За його проєктом утворювалися три окремі міста: для існуючого нижнього планувалося замість «варварського лука» використати зображення витягнутої із хмари руки з королівським скипетром; для нового верхнього (королівського) міста – витягнута з хмари рука із королівським вінцем; для нового єпископського міста – у верхньому полі єпископська митра, у нижньому – герб Верещинських²¹.

Печатка Київського магістрату XVII ст.

Хоча цей проєкт втілення не отримав, але з нього вже видно, що старим гербом був саме «варварський лук», а не архангел Михаїл чи ангел. Лук згадується («з двома стрілами»), проте поганий стан відтисків печаток не дає змоги точно стверджувати скільки стріл було на гербі. На печатці з 1630 р. у гербі вже немає хмари, лук видозмінюється в арбалет, розташований «у стовп» (тобто – вертикально), який тримає одна рука. Подібний трансформований символ маємо на всіх інших київських міських печатках до 1780 р. Виняток становить печатка, яку К. Антипович зафіксував за 1636–46 рр. (нам вдалося виявити її на більш ранньому документі – за 26 червня 1625 р.²²), на котрій лук з однією стрілою (чи арбалет-самостріл) поданий «у балку» (горизон-

тально), без руки. Паралельне використання спочатку з першим типом печатки, а потім з другим дає підстави вважати ці зображення видозміною міського герба. За тогочасною практикою такі видозміни могли використовуватися на печатках війта чи лави (судочинного органу), у той час як герб супроводжувався написом «печатка міста...», «райців» чи «бурмістра». Можливо, що К. Антипович невірно відчитав напис на згаданій печатці²³, й вона належала не райцям, а козацькому урядові, хоча й застосовувалася також для скріплення листів за підписом «війта, бурмістра і райців». Аналогічне розташування лука (чи самостріла) маємо на козацьких прапорах 1651 р., які приписували київським цехам чи магістратській сторожі²⁴. Однак на печатках з 1656 р. знову маємо розміщений вертикально арбалет, який тримає рука. На те, що арбалет у середині XVII ст. був гербом Києва, звернув увагу С. Климовський, досліджуючи медаль Януша Радзивілла 1651 р.²⁵

У 1722 р. в Російській імперії було утворено Герольдмейстерську контору²⁶, в якій розпочинають розробку гербів, що призначалися для знамен полків, розташованих у різних містах. Автори не мали більшого поняття про українську міську геральдику, тому для київської (як і чернігівської) емблеми було взято територіальний знак з «Титулярника» 1672 р.²⁷ Ці емблеми затверджено Сенатом 1730 р. і передано Воєнній колегії для використання на полкових прапорах та печатках губернаторів. Однак українськими містами та органами місцевого самоврядування ці знаки не використовувалися і вважали їх міськими гербами, очевидно, не можна.

Після ліквідації автономії Гетьманщини утворюються указом від 16 вересня 1781 р. Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. Для повітових міст здійснюються 1782 р. «височайші надання» гербів, хоча ці затвердження були формальними, оскільки здебільшого залишено давні герби²⁸. Земельний знак з архангелом Михаїлом, який тримає в лівій київською губернською канцелярією²⁹, взято для нового герба Києва замість давнього міського символу (лука чи самострілу)³⁰.

При складанні нових гербів не завжди фахово розглядалися старі знаки, іноді давні міські герби плутали із земельними або з емблемами полків та полкових установ. Варто зазначити, що такі новації не зовсім однозначно сприймалися на місцях. Характерним прикладом може служити те, що в Києві «градське общество» 1787 р. виготовило печатку не з «височайше» затвердженням п'ятьма роками раніше новим гербом, а з традиційним зображенням самостріла, вживаним постійно впродовж трьох століть³¹.

Отже, немає сумнівів, що з кінця XV до третьої чверті XVIII ст. міським гербом Києва було спершу зображення двох рук, що виходять з хмар і натягують лук зі стрілою (чи двома стрілами), а пізніше воно видозмінилося у зображення самостріла-арбалета, якого тримає рука (або й без неї). Архангел Михаїл у цей же період відіграв роль територіального герба Київського воєводства та Київського полку (що підтверджують різні джерела), й, як слушно вважав О. Оглоблін, «міг в народі вважатися за оборонця-покровителя Києва»¹², проте функції герба міста до 1782 р. не виконував.

Питання про міський герб Києва зберігає свою актуальність і досі. Йому були присвячені основні доповіді доповіді круглого столу, проведеного 4 червня 1993 р. в Інституті історії України¹³. Загалом пропозиції щодо сучасного герба столиці України зводилися до трьох варіантів: 1) відновити найдавніший символ Києва з XV–XVIII ст. (лук або арбалет); 2) використати зображення архангела Михаїла; 3) розробити новий герб на підставі стародавніх традицій – зі Св. Андрієм. Крім того, тоді пропонувалися два проекти великого герба міста, на яких щитотримачами виступали архистратиг Михаїл і київський ратник з арбалетом, або Св. Володимир і Св. Ольга¹⁴.

Мені видається, що ідеї відродження давніх традицій місцевого самоврядування в Києві та й самому відзначенню отримання магдебурзького права найбільше відповідало би повернення первісного варіанту герба, на якому дві руки, що виходять з хмар, натягують лук зі стрілою. Так, подібним чином відновлено давній знак Вільнюса, а історія розвитку цього символу дуже подібна до київської. Зрештою, традиція на тому й полягає, щоб «старину не рухати, а новини не вводити». Хоча вирішення цього питання залишається в компетенції Київської міської ради.

¹ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. К., 1986. – С. 44.

² Див. хоча б: Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. IV. – Warszawa, 1883. – С. 61; Щербаківський Д. Реліквії старо-го київського самоврядування // Київ та його околиця. – К., 1926. – С. 231.

³ Румянцева В. Эмблемы... – С. 45.

⁴ Див., наприклад: Панченко В. Герб Києва // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 96.

⁵ Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. – К., Львів, 1998. – С. 15–19.

⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1901. – Вып. 9. – С. 123.

⁷ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858. – S. 921.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 146.

⁹ Там само. – С. 173. Помилково документ датований 1497 р.

¹⁰ Там само. – С. 194.

¹¹ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – № IV.

¹² Акты Литовско-Русского государства (далі – АЛРГ). – М., 1900. – Вып. 1. – № 59.

¹³ Акты Литовской метрики. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 1. – № 371.

¹⁴ АЗР. – Т. 1. – С. 159.

¹⁵ Там же. – № 165.

¹⁶ Там же. – С. 181, 188; порівняний з латинським текстом привілею для Дорогичина: «Habeunt item in praetorio mensuram frugum et mensuram meliis signo eorum signata, locabunt etiam cameram coere liquefactoriam alias czapnicza et ceram liquefactam signo eorum notabunt» (АЛРГ. – Вып. 1. – С. 85), чи Луцька: «Damus demum et admittimus cameram ponderum, alias waznice, et ibidem cameram cerae liquefactoriam construere et ceram liquefactam signo eorum notare...» (Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. 1. – С. 14).

¹⁷ АЗР. – Т. 1. – С. 173.

¹⁸ Антипович К. С. Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесяти роковин наукової діяльності: Ч. 2. – К., 1927. – Кн. 13–14. – С. 831.

¹⁹ Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 253.

²⁰ Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Фонд Архів Замойських. – Од. зб. 337. – С. 48.

²¹ Староженина А. Киев триста лет назад // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 413.

²² ГАДА. – Фонд Архів Замойських. – Од. зб. 337. – С. 43.

²³ Антипович К. Київська міська печатка... – С. 832.

²⁴ Ісасевич Я. Бойові прапори козацького війська // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С. 85–87.

²⁵ Климовський С. І. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 40–48.

²⁶ Лакиер А. Русская геральдика. – М., 1990. – С. 220; Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. – М., 1985. – С. 44.

²⁷ Каменцева Е., Устюгов Н. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1974. – С. 186.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 21. – № 15422, 15423, 15424.

²⁹ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Том ССХІІ. – С. 290–291.

³⁰ Винклер П. П. Исторический очерк городских гербов // Його ж: Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649–1900 гг. – СПб., 1900. – С. 68.

³¹ Национальна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ. – Інститут рукопису. – Ф. II. – Спр. 20768. – Арк. 1.

³² Оглоблин О. Герб міста Києва // Наука і суспільство. – 1994. – № 7–8. – С. 50.

³³ Тексти основних виступів опубліковані в: Знак. – 1993. – Ч. 2.

³⁴ Там само. – С. 3, 7.

Andrij Gretschylo (Lviv)

DAS MAGDEBURGER RECHT UND DAS GROSSE WAPPEN VON KIEW (Vom Ende des XV. bis zu den 80-er Jahren des XVII. Jahrhunderts)

Durch eingehendes Studium der Fachliteratur und der mittelalterlichen historischen Überlieferungen aus Litauen, Belarus und der Ukraine, sowie auf Grund einiger Dokumente Kiewer Herkunft aus dem XV. – XVIII. Jahrhundert kommt der Verfasser zum Schluß, daß die symbolischen Muster auf dem Amtssiegel des Magistrats und auf dem Wappen der Stadt übereinstimmen; er führt diese Tatsache auf die Verleihung des Magdeburger Rechts an die Stadt Ende des XV. Jahrhunderts zurück. A. Gretschylo bringt Beweise dafür bei, daß der Wechsel des Wappens durch einen neuen Entwurf in den 80-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts als nicht sinnvoll aufzufassen ist, und daß die Vorstellungen der gegenwärtigen Wissenschaftler über die symbolische Darstellung des Erzengels Michael auf dem Wappen der Stadt irrtümlich sind. Er schlägt vor, dem Beispiel anderer Städte zu folgen und Kiew sein ursprüngliches Wappen zurückzugeben, das sich seit dem Anfang des XVI. Jahrhunderts einbürgerte und schon damals eine breite Anwendung fand.

Іван Черняков, Юрій Соломінський (Київ)

ПРОЕКТ «ВЕЛИКОГО ГЕРБА КИЄВА»

В європейській історії Київ відзначився як значний політичний, економічний та духовний центр, найдавніше місто східних слов'ян, столиця Київської Русі та продовжувач культурних і архітектурних традицій Візантії.

Відомо, що європейська геральдика почала активно розвиватись у часи середньовіччя, коли Київ неодноразово руйнувався золотоординським та кримськими ханами і кілька століть входив до складу Великого князівства Литовського, Польщі, Російської держави. І тільки славнозвісна давня історія Києва та його велика історико-культурна та духовна спадщина не дали йому перетворитись у провінційне містечко. Ці ж чинники зберегли в його геральдиці давні символи, що зародилися ще в часи Київської Русі. Особливо це стосується зображення захисника київських князів і міста – архангела Михаїла. Розвиток його геральдичного зображення протягом XII–XVII ст. для міста Києва було детально розглянуто в монографії В.В. Рум'янцевої¹. Варто пам'ятати про те, що геральдичні символи виявлені у різних археологічних культурах, починаючи від неолітичної трипільської культури (IV–III тис. до н.е.), культур доби бронзи (III–II тис. до н.е.), культур ранньозалізного віку (I тис. до н.е.), Скіфії (початку I тис. н.е.), часів Київської Русі. Але ці геральдичні символи не відповідають геральдичній системі, що почала розвиватись у Європі в XIII ст., коли Київська Русь втратила свою державність.

В радянські часи традиційні символи були приречені на забуття, а нові не змогли відобразити історичне минуле міста. Геральдика як наука також була забута.² І тільки у 1969 р. Київ отримав герб із зображенням листя каштану, срібного луку, серпа і молота та медалі «Золота зірка» міста-героя.³

З початку народження незалежної держави України питання про герб столичного Києва набуло особливої актуальності. Очевидною стала невідповідність «соціалістичного герба» історії та значенню міста. Створене у Львові 1990 р. Українське геральдичне товариство організувало у 1993 р. спеціальну конференцію «Емблематика Києва: минуле та сучасність». Головними висновками конференції були такі: 1) «радянський герб» Києва не відповідає історичній традиції; 2) повернути в герб Києва зображення самостріла, яке використовувалося на міських печатках Київського магістрату з XV до XVIII ст.; 3) вживати традиційне зображення Михаїла Архангела; 4) розробити нову символіку, використавши легенду про Андрія Первозванного.⁴

1995 р. Київською міською радою був прийнятий герб Києва із зображенням Михаїла Архангела, який викликав ряд критичних зауважень щодо художнього зображення та процедури прийняття.⁵

А.Б. Гречило виступив з наполегливими пропозиціями ввести в символіку нового герба Києва зображення самостріла («куші»)⁶, яке походило з печатки Київського магістрату.⁷

На наш погляд, надання малюнку «куші» на печатці Київського магістрату суто геральдичного зображення всього міста перебільшено львівським науковцем. По-друге, дослідникам добре відомо, що влада магістрату на магдебурзькому праві поширювалась не на весь Київ, а лише на його ремісничо-торговельну частину – Поділ. Не випадково в ті часи набули поширення дві назви: Київ і Кисво-Поділ. Останнє змусило замислитись київського єпископа Ю.Вершинського над створенням окремої символіки для різних частин міста.⁸ Ще 1918 р. відомий український художник Г. Нарбут намагався в запропонованому проекті київського герба об'єднати символіку Київського воєводства та магістрату – Михайла Архангела та само-стріла (куші).⁹ По-третє, Михайл Архангел як символ міста широко розповсюджувався у численних гербоводах знаті всієї Російської імперії.¹⁰ Видатний історик О. Оглоблин ще в часи окупації Києва німцями 1941 р. намагався використати гербову символіку Михайла Архангела для створення історичного герба міста Києва.¹¹ Почетверте, в невиразному зображенні арбалета (куші) сучасників буде нелегко впізнати середньовічний предмет озброєння.

У запропонованому проекті автори намагались використати найбільш важливі для Києва символи величчя Києва як столиці великої держави і культурно-історичного центру. Правовою основою для прийняття такого проекту герба є Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» 1999 р.

¹ Румянцев В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев: Наукова думка, 1986. – С. 24, 73, 82.

² Гречило А. Українська міська геральдика. Київ-Львів, 1998. – С. 124.

³ Герб міста Кисва – газ. Київська правда, 1969, 11 квітня.

⁴ Гречило А. Вказ. праця. – С. 156; Міський герб Києва: становлення і перспектива. // Знак, 1993. – Ч. 2. – С. 6, 7; Глоздова К. До історії київських гербів. // Знак, 1993. – Ч. 2. – С. 4–5; Кохан О. Проект герба Києва. // Знак, 1993. – Ч. 2. – С. 3; Дашкевич Я. За стародавні традиції нового герба Києва. // Знак, 1993. – Ч. 2. – С. 1, 2.

⁵ Кохан О. Пристрасті навколо архангела Михайла // V наукова геральдична конференція: Збірник тез, повідомлень та доповідей. Львів, 1993. – С. 38–40; Дмитренко М. Герб Києва та його сучасний еталон // Українське слово, 1995. 16, 23 листопада.

⁶ Гречило А. Герб міста Києва. // Пам'ятки України. 1997. – № 3. – С. 86, 127.

⁷ Антипович К.С. Київська міська печатка. // Ювілейний збірник на пошану Д.І. Багалія з нагоди сьмдесятої річниці та п'ятдесяти років наукової діяльності. Київ, 1927. – Ч. 2. – Кн. 13–14. – С. 825–835.

⁸ Стороженко А. Киев триста лет назад. // Киевская старина. К., 1894. – № 3. – С. 413.

⁹ Білокінь С. Герб міста Кисва. // Пам'ятки України. К., 1990. – № 3. – С. 16–17.

¹⁰ Петров П.Н. История родов русского дворянства. СПб., 1886. – Т. 1.

¹¹ Оглоблин О. Герб міста Києва. // Наука і суспільство. К., 1994. – № 7–8. – С. 50.

ВЕЛИКИЙ ГЕРБ КИСВА

ОПИС ГЕРБА

У центрі Великого герба Києва знаходиться щит, на якому зображений Михайл Архангел в іпостасі Архістратиґа небесного воїнства

Проект сучасного «Великого герба Києва».

ангелів. Михайл Архангел зображений у повний зріст у золотому ореолі, голова повернута праворуч, у срібному панцирі і білій туніці, орнаментованій золотою стрічкою, підперезаний золотим поясом, у білих чоботях та пурпуровому плащі, в правій руці тримає вогнистий меч. У лівій руці Архангела – овальний білий щит, по середині орнаментований золотим традиційним зображенням першохристиянського хреста. Білі крила Архангела підняті дотопи з опущеними долоду кінцями. Михайл Архангел зображений на синьому тлі гербового щита, окресленому золотом.

Праворуч щит тримає князь, а зліва – княгиня, повернуті у фас до споглядача. Князь зображений у повний зріст, одягнений у білу довгу туніку, поверху якої накинутий плащ, застібнутий на грудях. Край плаща прикрашені широкою орнаментальною стрічкою. На голові князя одягнута діадема, прикрашена дорожочинним камінням. До неї

прикріплені на ланцюжках золоті прикраси, що звисають на плечі. Лівую рукою князь тримає гербового щита, а в правій зігнутий руш – державу з хрестом на вершині. Княгиня також зображена у повний зріст. Вона одягнена у довгий хітон, на який накинута довгий плащ, застігнутий на грудях. Середина хітона орнаментована широкою стрічкою, прикрашені орнаментом і краї плаща. На голові княгині – діадема, прикрашена дорогоцінним камінням. До діадеми прикріплені на ланцюжках золоті прикраси, що звисають на погруддя. Правою рукою княгиня тримає гербового щита, ліва рука у зігнутому стані тримає модель християнського храму.

На вершині щита між князем та княгинею, що тримають його, – в хвилястому обрамленні рослинного орнаменту малий герб України у вигляді «тризуба». У нижній частині Великого герба Києва закомпонований хвилястий рослинний орнамент у вигляді двох гілок, що перетинають зліва і справа нижню частину фігур князя та княгині. Рослинний орнамент пересікається стрічкою з девізом: «Крізь віки – у майбуття».

КОЛЬОРИ ГЕРБА

Золото (жовтий) – хрест, стрічка на одязі, німб навколо голови, меч, прикраси захисного обладунку на Михаїлі Архангелі, обрамлення центрального щита гербу, прикраси орнаменту одягу на князі, прикраси на діадемах князя та княгині, символ «держави», модель християнського храму, рослинний орнамент та напис девізу.

Блакить (синій) – поле гербового щита, основа орнаментальної стрічки на одязі князя та княгині, центральна частина оздоблення діадеми оздоблення княгині, символу «держави» та моделі храму, стрічка з девізом.

Срібло (білий) – крила, одяг та захисне обладнання Михаїла Архангела, одяг князя та княгині.

Пурпур (малиновий) – плащ Михаїла Архангела, плащі у князя та княгині, елементи оздоблювального орнаменту на одязі князя та княгині, центральна частина оздоблення діадеми князя.

СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ ГЕРБА

Золото (жовтий) втілює багатство, справедливість, милосердя, великодушність, сталість, силу, вірність.

Блакить (синій) – символ краси, ясності, м'якості, величч, чистоти помислів, духовності, мудрості, добробуту.

Срібло (білий) – символ чистоти, доброти і невинності.

Пурпур (малиновий) – символ гідності, сили і могутності.

ЗНАЧЕННЯ ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ ГЕРБУ

Михайл Архангел в іпостасі Архистратига небесного воїнства ангелів є втіленням вищого заступництва у боротьбі з темними силами, з початку розповсюдження християнства на Русі виступає, як захисник київських князів і Києва – столиці давньоруської держави. Йому були присвячені у XII ст. такі відомі храми, як Михайлівський Золотоверхий собор та храм у Видубичах. Зображення Михаїла засвідчені на багатьох особистих речах київських князів, їх печатках. Символ у вигляді зображення Михаїла Архангела продовжує бути одним із самих розповсюджених у розвитку гербоводу Києва і після розпаду Київської Русі, за часів входження Києва до Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Польщі та Росії.

Фігури князя та княгині, що тримають щит, символізують стародавність міста, яке виникло, як постійний економічний, політичний, культурний та духовний центр на території Східної Європи, що зміг об'єднати східнослов'янські племена та стати столицею однієї з найбільших середньовічних європейських держав Київської Русі. Історія донесла до нас імена великої княгині Ольги, образ якої можна ототожити із зображенням княгині на гербі, та Великого князя Київського Володимира Святого, що є символічним ототоженням князя на гербі. Їхній внесок у розбудову міста, як столиці Київської Русі є незаперечним. Княгиня Ольга одна з перших представників князівського роду спробувала запровадити християнство у Києві та Київській Русі. Довів до кінця цю справу Великий князь Володимир, хрестивши киян та всю Русь у 988 р., відколи християнська релігія стає офіційною у Київській державі. З тої пори Українська православна церква – один із визначних захисників і чинників української національної самосвідомості.

Символ «держави», що тримає у правій руці князь, символізує Київ, як столицю Київської Русі, зосередження влади великого князя у Києві, яка була запорукою розквіту міста і всієї держави.

Модель храму, що тримає княгиня, уособлює поширення християнства, будівництва церков, монастирів та цивільного будівництва у Києві.

Зображення на вершині гербового щита «малого герба України» у вигляді «тризуба» є не тільки даниною належності Києва до України, положення його як столиці сучасної держави, але й підкресленням

особливої ролі цього символу, який зародився та розвинувся у Києві, як родовий знак київських князів.

Хвилястий рослинний орнамент, що обрамлює зображення «тризуба» та нижню частину герба з щитом символізує постійний півтораста-річний розвиток стародавнього «вічного» міста, складність його історичної долі. Елементи рослинного орнаменту взяті зі зразків художнього декорування металевих виробів часів Київської Русі та всієї середньовічної і новітньої історії Києва і України.

Девіз, написаний на стрічці нижньої частини герба, констатує у найстихішому вигляді головну суть розвитку «вічного міста»: «Крізь віки – у майбуття».

ЗАГАЛЬНА СИМВОЛІКА «ВЕЛИКОГО ГЕРБА КИЄВА»

Втілює яскравий образ найстародавнішого міста Східної Європи, «матері міст руських», що був політичним, економічним, торговельним, культурним та духовним центром величезної частини європейського континенту, своєрідним Афінами чи Римом для багатьох племен і народів великих просторів Євразії. І хоч в сучасному світі Київ є тільки одним з найбільших європейських міст і столицею України, його всесвітня історико-культурна роль у розвитку містобудування багатьох держав є загально визнаною.

Як у всіх великих історичних європейських міст Київ має цікаву легенду про своє заснування братами Києм, Щеком, Хоривом та сестрою Либіддю, донесеною до нас давньоруськими літописцями. Найважливішою рисою цієї легенди є участь не тільки чоловіків, але й жінок у заснуванні міста, що відповідає гармонійному уявленню стародавніх слов'ян про місце жінки і чоловіка у суспільному житті. Постає жінка і чоловіка, що утримують гербовий щит певною мірою, пов'язані з стародавнім міфом про заснування Києва.

Всі символічні зображення Великого герба Києва своїми коріннями сягають найдавніших сторінок його історії, найяскравішою з яких виступає світова роль міста у розповсюдженні християнської релігії на всій території центральної та східної Європи, а згодом і азійських просторів Російської імперії. Києву належить особлива роль не тільки у розповсюдженні християнства на самих віддалених територіях, але й важливе місце у створенні найбільшого східного бастиону християнської релігії, найбільш демократичного толерантного до інших напрямків релігійних течій специфічно «київського» відгалуження православного християнства, яке допомогло зберегти українську націю, як окрему етнокультурну одиницю протягом багатьох століть.

Не викликає ні у кого сумніву величезна роль у прийнятті та розповсюдженні християнства київської княгині святої Ольги та київського князя, рівноапостольного та святого Володимира. Їх символічні зображення підкреслюють всесвітнє значення Києва у європейській історії та історії християнства.

Зображення «держави» та моделі християнського храму, що тримають князь та княгиня, підкреслюють роль Києва у створенні найбільшої християнської держави у середньовічній Європі, будівництві великої кількості храмів, що стали характерною відзнакою міста у світі.

Зображення на центральному гербовому щиті міста Михайла Архангела продовжує значну за часом гербоводну традицію зв'язку Києва з цим символом – головним святым захисником міста і влади. Хрести на символі «держави», моделі храму та щиті Михайла Архангела утворюють рівноважний трикутник, що уособлює стійкість християнської історії Києва – однієї з головних столиць християнських держав світу.

Розміщення на вершині герба зображення «тризуба», як головного символу України, підкреслює роль Києва, де виник цей знак, в історії України та розбудові сучасної держави. Рослинний орнамент, що виник в найдавніших часах і був збережений, як характерна риса українського орнаментального мистецтва, символізує великий за часом історичний розвиток міста.

Вся символіка Великого герба Києва підкреслює незвичайну і величезну історію міста, яка занована у девізі: «Крізь віки – у майбуття». Історико-культурна спадщина міста, викладена алегоріями герба, служить утвердженню цієї великої долі «вічного міста» у майбутньому завоюванні його визначного місця у сучасній світовій історії.

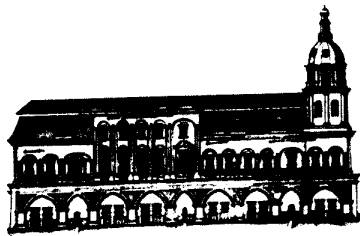
Ivan Tschernjakov, Jurij Solominskij (Kiew)

ENTWURF DES «GROßEN WAPPENS VON KIEW»

In der Mitteilung begründen die Autoren ihren Entwurf eines neuen Wappens der Stadt Kiew und die Übernahme des Wappens auf dem mittelalterlichen Amtssiegel des Kiewer Magistrats. Der Begründung sind der Entwurf des neuen Wappens mit der ausführlichen Beschreibung und dessen graphische Darstellung beigelegt.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ І КИЇВСЬКИЙ МАГІСТРАТ

Києво-Могилянська академія, як і всі європейські університети, мала свою автономію. Першим університетом, який одержав автономію і не підлягав суду міської влади, був університет у Болоньї. У 1158 р. імператор Фрідріх I Барбароса надав студентам університету привілей, який звільняв їх від суду міської влади, і вони підлягали лише суду ректора або ж єпископа. Привілей дозволяв також студентам вільно переходити від університету до університету, імператор брав цих вчених палігримів під свій захист. Цей привілей ліг в основу автономії європейських університетів, і Києво-Могилянська академія не стала винятком. Коли Києво-Могилянська академія одержала грамоту від Петра I (1701 р.), де підтверджувався статус академії і її привілей, «как обыкновенно иные Академии во всех государствах иноземческих имсют», то одним з них була неспідеглість студентів академії міському суду. Пізніше і в грамоті Єлизавети Петрівни (1744 р.) зазначалося, що полковникам, козакам, київському війту з міщанами студентам ніяких обід не чинити. Право суду над студентами в академії мав лише ректор – «Ректор в академії всерховная власть, всіх по разсужденію наказанієм наказивать может». Непорозуміння між вчителями і учнями розглядав префект, між префектом і учнями – ректор. Ректором у академії, як правило, був архимандрит Братського монастиря.

Київська академія. Гравюра XVIII ст.

В той час академічне студентство поділялося на дві конгрегації – студентські братства, менше – яке об'єднувало студентство класів постики, риторики, і старше – філософії і богослов'я. Вони обирали свій уряд – префекта, асистентів та секретаря, які захищали студентів перед академічними чинами та судовими установами.

Академічне студентство, незважаючи на устав Братського училищного монастиря, як і все студентство того часу, становило собою галасливу юрбу молодиків, які

Навчання в Київській академії.
Гравюра XVIII ст.

часом шукали пригод, інколи заглядаючи до шинку, затівали бійки, любили похизуватися своєю вченістю, гордились приналежністю до своєї корпорації. І коли одна з міщанок скаржилася префекту на студентів, які вночі збираються на квартирах, грають на скрипці та інших інструментах, печуть оладки (очевидно це було на масляну), то один із студентів зухвало відповів – «чи пан професор не бравив, коли був студентом». Міщани в свою чергу не жалували студентів, хоча присутність їх створювала певний ринок послуг, що було характерно для всіх європейських міст, де були університети. В першу чергу міщани мали прибуток, здаючи з відома магістрату квартири студентам, забезпечуючи їх продуктами, дровами. Частина студентів були небідні й вони знімали квартири разом зі своїми слугами на Подолі. Ті студенти, котрі жили у бурсі, шукали можливостей бути вчителями при подільських церквах. У документах XVIII ст. згадуються школи при всіх подільських приходах, вчителями багатьох з них були студенти академії. Досить часто виникали суперечки між батьками дітей та студентами-вчителями і священниками церков. Як правило, студенти селилися при церквах, але часом недобало ставилися до своїх обов'язків, що було причиною конфліктів, а також віднімали «хліб» від дячків. Як традиційно були вчителями приходських шкіл. Такі сутички розв'язувалися за допомогою архимандрита монастиря і префекта. Яким був присуд префекта та вчителів, можна судити з справи студента Зарудного, котрого за буйство і похвалу зарізати свого квартирного хазяїна наказано вибити різкими (40

ударів), вдарити 500 поклонів в церкві перед чудотворною братською іконою. Такі швидкі розправи префектів викликали опір серед студентів. Цікава у цьому відношенні справа студентів класу філософів (1763 р.), які бойкотували свого професора префекта Мелхіседека Орловського, коли той на словесну скаргу міщанки Подола Євдокії Стефаненкової, що студенти покрали в неї дрова, наказав бити різками двох студентів Я. Костенського і Р. Кривецького, а двох інших С. Гамалію і А. Білєцького безцестив. Студенти відмовилися слухати лекції, а сам префект боявся, що його скинуть з кафедри й перестав ходити до академії. Студенти написали ректорові скаргу за підписом 22 чоловік, де виклали суть справи. В скарзі, зокрема, зазначалося, що необхідно було префекту слідувати юридичній процедурі, розбирати письмову скаргу від магістрату, допитати свідків і лише тоді вносити присуд. Серед них були такі, що потім стали окрасою як самої академії, так і тогочасної науки. Це, наприклад, Нестор Максимович Амбодик, доктор медицини, відомий вчений, який започаткував у Росії такі медичні науки як гінекологія і акушерство, або С. Гамалія, Я. Костенський, І. Січкарьов, відомі як перекладачі, які співпрацювали з «Собранием старающимсѧ о переводе иностранных книг».

Значно складнішими були випадки, пов'язані з кримінальними справами, бійками та вбивствами. Коли необхідно було заслухати студентів, що звинувачувалися у тяжкому злочині, магістрат надсилав своїх представників до архимандрита чи ректора, яким вони викладали суть справи й вимагали покарання винного. Про змагання двох сторін цікавий матеріал дає справа про вбивство міщанином студента академії Григорія Маковицького (1739 р.). Справа досить запутана, але видно, що слідство і судовий процес велися магістратом без додержання процесуальних норм. На судовий процес студентство делегувало своїх представників, свідків та вчителів, які мали відстоювати інтереси їхньої корпорації, з іншого боку виступали київські міщани з магістратом. Міщани звинувачували студентів, що ті, будучи напідпитку, затіяли бійку, де їх товариш був убитий. Студент ж, навпаки, доводили, що їх зачепив міщанин швец Нечипір, який разом з рибальком Морозенком убив студента Маковецького. Магістратський суд заслухав обидві сторони і свідків, і, посилаючись на книги «Порядку» і «Саксона», не визнав міщан винними у вбивстві. Й тут цікавий момент, студентство, не задоволене вироком суду, ініціювало від усіх шкіл академії скаргу ректору Сильвестру Кулябці, де писали, що вони не одержали від магістрату сатисфакції. Вимагали виставити тіло вбитого студента під ра-

тушою «по обычаю цілого світу», проведення нового слідства, приведення до присяги у церкві всіх, хто підозрюється у вбивстві та свідків. На жаль, невідомо, чим закінчилася ця справа, але показово те, що студенти добре орієнтувалися у магдебурзькому законодавстві та судовій практиці.

У випадку, коли у вчиненні злочину були винні студенти, провадити слідство магістрату можна було лише з відома Київської губернської канцелярії, як це видно з кримінальної справи 1764–1765 рр., де мова йде про побиття бурсака Кіндрата Підгородського магістратським службою Сидором Климовим. Бідні студенти, які жили в бурсі, заробляли собі іноді на хліб читанням Псалтиря над покійним, це ввійшло в літературну класику. Студент, який читав Псалтир над покійною дитиною магістратського служби, невідомо з якої причини був побитий так, що ледве дійшов до бурси, в нього відібрали одяг і харч. Коли його побачили бурсаки, вони вирішили помститися міщанину, їх не зупинив старший – сеньор і навіть сам взяв участь у бійці. Студенти забили міщанина до смерті. Магістрат не міг самостійно здійснити слідство, а тому звернувся у Київську губернську канцелярію за дозволом. Рескрипт з канцелярії забор'язував ректора Самуїла Миславського провести слідство у присутності депутата від магістрату. Безпосередні винуватці були арештовані, деякі студенти взяті на поруки, частина побита різками, а сеньор Козачинський, студент філософії, за те, що не утримав бурсаків від розправи над міщанином, звільнений з академії, але за нього заступився його родич, ієромонах Києво-Печерської лаври, і він був поновлений.

Все ж магістрату вдавалося виграти деякі справи у тяжбі з Києво-Братським монастирем не лише стосовно ґрунтів та хуторів, але й щодо такої делікатної справи як образа честі. Київський міщанин Стефан Гуслисті (1751 р.), який заборгував Братському монастирю орендну плату за хутір, був названий архимандритом і ректором Сильвестром Ляскоронським злодієм, про що той поскаржився магістрату. Магістрат в свою чергу звернувся до Духовної Консисторії з вимогою накладти на Ляскоронського штраф за образу честі, оскільки міщанин був боржником, а не злодієм і згідно прав малоросійських у книзі Статуту (розділ 12, артикул 6 «О головщицах і нав'язках міщанських»), мав виплатити штраф у п'ять коп грошей, що відповідало російським 6 крб. Архимандрит мав славу людини нордовистої вдачі, і коли магістратський канцелярист зачитав указ Духовної Консисторії про виплату штрафу, то Сильвестр Ляскоронський заявив, що тоді буде Гуслисту виправдання, коли стануть його бити кийками, тоді тісно йому буде.

Документи, що тут аналізувалися, опубліковані М. Петровим у виданні «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии» (Отд. II, т. I, ч. I. – К., 1904; Отд. II, т. V. – К., 1908). На жаль, їх не так багато, проте вони дають можливість простежити певні форми взаємовідносин студентської корпорації та київського міщанства, об'єднаного магістратом.

Olena Dzjuba (Kiew)

DIE KIEW-MOHYLA-AKADEMIE UND DER KIEWER MAGISTRAT

In diesem Beitrag wird die Entstehung der von der lokalen Verwaltungs- und Gerichtsgewalt unabhängigen europäischen Universitäten beschrieben, die Unterstellung der Studentenschaft unter die Gerichtsbarkeit des Rektors oder des Bischofs dargelegt, und die Übernahme dieser Regelungen an der Kiew-Mohyla-Akademie nachvollzogen. Dabei geht es der Autorin in erster Linie um das Verhältnis zwischen den Studenten und der Verwaltung der Akademie, um die Besonderheiten des Verhaltens und des Alltagslebens der Studenten in der Stadt, sowie um ihr Rechtsverhältnis zum Kiewer Magistrat und den Bürgern.

Микола Бевз (Львів)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ТА УРБАНІСТИЧНИЙ УКЛАД ПРИВАТНОГО МІСТА-РЕЗИДЕНЦІЇ XVII–XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви)

Жовква є дуже своєрідним прикладом пізньоренесансної урбаністики на українських землях. Місто збудоване на підставі проекту італійського архітектора із південної Швейцарії Павла Цасливого за схемою «ідеального міста». Сьогодні місто відоме також тим, що за версіями істориків тут народився майбутній гетьман України Богдан Хмельницький. Першим висунув таку версію ще в XIX ст. дослідник Сидок Бароньч. Згодом його припущення підтримав та розвинув український історик Іван Крип'якевич.¹

Передісторія появи Жовкви на історичній карті Галичини особлива. Місто було закладене в останні роки XVI ст. як приватне укріплене місто-резиденція. Часи виникнення міста відзначалися постійною загрозою проведення військових дій на теренах Західної України та, зокрема, Галичини. Постійні війни зробили наші території однією з найактивніших у Європі зон будівництва нових міст-фортець у XVI–XVII ст. Майже всі ці нові міста були приватними, тобто закладалися багатими власниками великих земельних латифундій і були одночасно їхніми резиденціями.² Ця епоха залишила нам надзвичайно цінні приклади містобудування, більшість із яких, на жаль, було реконструйовано або цілком знищено у пізніші часи.

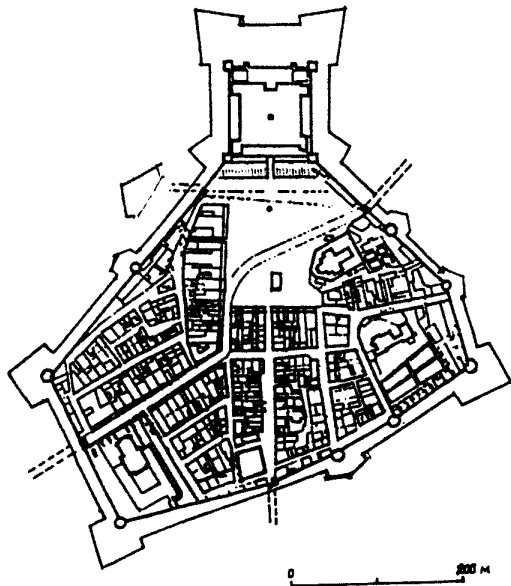
Створення добре укріплених приватних резиденціональних міст в Україні, як бачимо, було підготовленим та закономірним явищем для того часу. Крім військових факторів, будівництво таких міст зумовлювалось наявністю відповідних замовників та їх фінансовою спроможністю, відповідним розвитком інженерної та архітектурної думки, існувала економічна доцільність будівництва нових міст. Всі вони закладалися на самоврядній правовій основі і були значними торговими, освітніми та культурними осередками. Але фактор наявності не лише посередника (війта), але й власника міста (з титулом князя, гетьмана, канцлера чи ін.), який жив тут же за міською стіною або й у самому місті, накладала відбиток на спосіб міського самоврядування, характер самоврядних органів та на життєдіяльність міста в цілому, включно, навіть, з його архітектурою. Урбаністичний уклад та вирішення забудови міста мали свої особливі риси, дещо відмінні від усталених середньовічних взірців міст на магдебурзькому праві.

Закладення Жовкви відбулося у 1594 р. з волі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського³ на території приналежного йому села Винники. Місто у формі фортеці було розплановане на південній околиці села і складалося із замку та середмістя, які були об'єднані в один комплекс (іл. 1). Насамперед почалося будівництво замку, який мав стати гетьманською резиденцією. Паралельно було проведено розпланування міської території та запрошено перших поселенців.

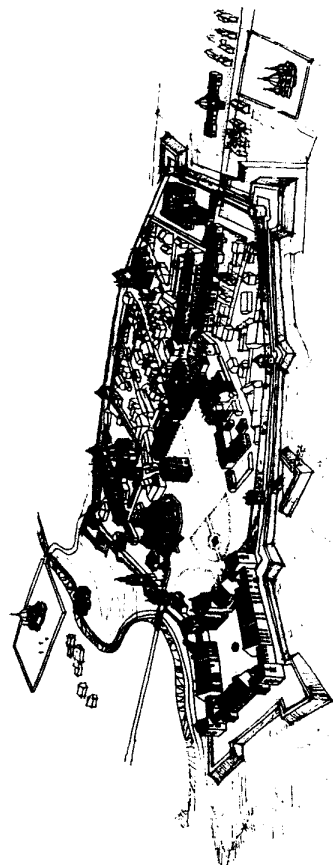
Право на самоврядування Жовкві за магдебурзьким взірцем було надано королівським декретом Сигізмунда III від 22 лютого 1603 р. Але книгу чинностей міської ради було справлено ще в 1598 р. Тобто, бачимо, що власник міста фактично збудував та «організував» місто, подбав щоб воно функціонувало, а декрет короля був отриманий дещо пізніше і він був до певної міри номінальним визнанням існування міста. У королівському декреті місто названо – «novum

Zolkiew oppidum» (нова Жовква містечко). Чому у королівському документі вжито термін «містечко» є якоюсь мірою загадкою, тому що за своїм планувальним та архітектурно-просторовим задумом, характером композиції замку та міської забудови Жовкву можна було б від початку вважати містом (тобто «civitas»).

Від початку заснування у місті були поселені лише українці та поляки. Пізніше тут з'явилися німці, вірмени, євреї та татари. Книга прибутків та видатків міської ради Жовкви починається з 1601 р. Знову бачимо, що це сталося ще до офіційного надання королівського привілею на самоуправління.

Іл. 1. Гіпотетична реконструкція плану міста на початок XVIII ст.

Іл. 2. Графічна реконструкція вигляду міста наприкінці XVIII ст.
(опрацювання автора на підставі рисунку Н. Сагурської).

«Магдебурзьке право» міського самоуправління реалізувалось в Жовкві таким чином. Судова влада належала «лаві» із семи членів, які називались лавниками (Scabini), і які обирались із числа міщан. Очолював засідання лави вїйт міста (Advocatus). Це окрема особа яка вибиралась чи призначалась власником із числа мешканців міста чи замку. Міська влада належала «раді». Її уособлювали четверо радних (Consules), вибраних з найдовіреніших міщан. Крім того, існувала надзвірна виборна «колегія із 12 мужів». Магістрат таким чином складався з 4-х радників та 7 лавників. Сюди долучали також судового писаря. За дотриманням законів магістратом чи власником слідкувала надзвірна колегія з 12 міщан.

За спеціально виданим привілеєм Станіслава Жолкевського, елекція (вибори) міського уряду відбувалась в Жовкві кожного року в один і той же день – у першу п'ятницю після свята «трех царів». Напередодні радники йшли до замку та просили у власника дозволу на проведення виборів, а також про його присутність на процедурі. Найчастіше володар посилав замість себе свого старосту. При цьому з власником погоджувались кандидатури, що претендували на ту чи іншу посаду та мали увійти до складу міської Ради та Лави. У день виборів після відправлення служби у міських храмах, громадяни міста збирались у ратуші, де найчастіше староста давав дозвіл на проведення виборів. Вїйт і 4 члени ради обирались поспільством терміном на один рік. Рада та вїйт складали присягу власнику (його за галицькою традицією називали ще «дідичем» міста) або його старості. Бургомистра (чи по-місцевому бурмістра, лат. – Proconsul) обирали з поміж 4-х радних. Як правило, кандидатура вїйта та радників погоджувалась у замку і вони не могли бути вибрані проти волі власника. Радні по черзі (поквартирно протягом року свого перебування у ратуші) ставали на чолі ради та управляли справами міста. Таким чином, кожний з радних по черзі ставав бурмістром. Це дуже цікаве правило, яке робило всю раду відповідальною за справи міського життя.

Магістрат Жовкви живився печатку із зображенням покровителя міста Св. Лаврентія. З історичних документів відомо, що першим вїйтом Жовкви був архітектор-італієць Павло Щасливий, тобто той, хто опрацював проєкт міста та керував його реалізацією в натурі. Першими радними були Павло Стахерович та Лаврентій Німчик, писарем Севастян Боніфаціюш. Завдяки збереженням книгам магістрату імена та прізвища вїйта та радних простежуються впродовж тривалого часу XVII та XVIII ст. До нашого часу дійшов опис документів, які в 1612 р. переховувались у магістратській скрині в ра-

туші. Це привілей для міста, наданий С. Жолкевським, привілей на пергаменті з булою Сигізмунда III, фундаційний акт, печатка ради, автентичний привілей міста Жовкви, вилучений з Львівського замку, ухвала про міські території, копія привілею міста Замостя в латинській та польській мовах, протокол великий «in folio» ради, в якому записані «грунти та дороги» (від початку осадження міста).

Всі міщани підлягали лише магдебурзькому праву у всіх справах цивільних та кримінальних. Влада магістрату поширювалась також на гостей, які прибували до міста. Королівський привілей дозволяв також вибудувати у місті ратушу, торгові склепи, ятки, лазні, «які на взір інших міст мають в порядку утримуватись». Король надавав місту дозвіл на проведення чотирьох ярмарків на рік та двох щотижневих торгів – у середу та в суботу. Мешканцям Жовкви привілей давав такі ж свободи у торгівлі в межах країни «як мають Замостя та Шаргород». ⁴ В тому ж році на прохання міщан староста дав дозвіл утворити у місті шевський цех чисельністю в 24 особи. Поступово кількість цехів у місті зростала та перейшла за десяток у 1641 р.

У міських книгах з 1606 р. є згадки про радних м. Жовкви – Івана Козловського, Яна Менсаториса та Івана Жовтанецького. Вїйтом знову бачимо Павла Щасливого. У документах з цього року згадано також про «церкву в Ринку», тобто на центральній площі міста. Це дуже цікавий факт, оскільки нинішня міська церква у Жовкві, яку ідентифікують із найстарішою, розташована через квартал від ринку. Це питання потребує сьогодні докладнішого вивчення та пояснення.

Королівський привілей 1603 р. давав дозвіл Станіславу Жолкевському та його нащадкам, як покровителям міста, призначати вїйта та членів магістрату. Проте, на практиці ці посади заповнювались все-таки шляхом виборів, але за погодженням кандидатур із власником міста. Найбільш залежною від покровителя була посада вїйта та членів міської ради. З одного боку, бачимо велику зацікавленість власника у призначенні на посади в міському уряді відданих йому осіб, але з другого, підтримання ним демократичних засад міського управління, прагнення мати повагу та розуміння серед міщан, бути для них добрим патроном, підтримувати у місті міжетнічну злагоду та взаємоповагу. Таку політику неважко пояснити. Власник був дуже зацікавлений у економічному зростанні міста. Від цього залежали його прибутки, які отримувались від міста відразу у грошовому, а не у товарному вигляді. З іншого боку, на такі погляди, без сумніву, впливали також загальні гуманістичні ідеї ренесансної доби, які в Галичині мали своїх носіїв. Варто відзначити також високу загальну осві-

ченість міського суспільства, що також впливало на характер громадянських відносин, способи самоорганізації міщан, методи управління та на інші сторони міського життя. Для прикладу, у Жовкві у XVII–XVIII ст. нараховувалося п'ять братських шкіл, які діяли при церквах та мали свої книгозбірні. Звичайно, що характер суспільних відносин у місті не слід ідеалізувати, але є аргументи, які дозволяють говорити про справжній спалах художньої культури у деяких тогочасних містах цього типу. Зокрема у Жовкві XVII–XVIII ст. діяв український малярський осередок, який розглядають як унікальне явище на фоні тогочасної історії Галичини.

На початковій стадії розвитку міста на Ринковій площі навпроти замку була зведена дерев'яна будівля ратуші. Логічно припускати, що вона була збудована за проєктом Павла Щасливого. Біля неї на площі розташовувався «стовп кари». На ратуші знаходився дзвін, яким сповіщали мешканців про окремі найважливіші засідання магістрату. Муровану ратушу зведено у Жовкві в 1687 р. Вона поставлена на місці старої дерев'яної, а автором нового будинку був архітектор із Сілезії Петро Бебер. Це була споруда на три поверхи, із пивницями. Перший поверх займали торгові приміщення та міська вага. На другому – були зали засідань міської ради та лави. На третьому поверсі у стіну було вмуровано сонячний годинник. Будинок ратуші мав аттикове завершення даху.

У місті осідали знані ремісники, вчителі, духовні особи, яких сюди спеціально запрошували власник або самі міщани. З історією міста пов'язані імена архітекторів Павла Щасливого, Петра Бебера, Августина Лоуці, Франсуа Корассіні, Тильмана з Гамерен. У 1612 р. у Жовкві серед міських ремісників значилися – пушкарі, ковалі, римарі, пасники, сідлярі, бондарі, слюсарі, столярі, стельмахи, кравці та шевці.

Власник міста у дні, коли він повертався після поїздки по країні, надавав різного роду привілеї для етнічних громад міста, для цехів, храмів чи монастирів. Наприклад, після триумфального московського походу 1612 р., спеціальний привілей було надано міській церкві Різдва. Крім майнових справ у ньому зазначено дозвіл на заснування школи при церкві та на відбудову самого храму. В 1613 р. було утворено братство при церкві Св. Трійці. Цікавою була справа у цьому ж році, пов'язана із заборобою (що вийшла з Варшави від католицької костельної та урядової конституції) обирати до складу магістрату міщан руської віри. Делегація від українських міщан, яка прибула до власника міста, дістала в результаті підтвердження своїх давніх привілеїв і було прийнято рішення, що в поточному році

мають залишитися вибори без змін (вони відбулись із дотриманням нового правила), але надалі шороку матимуть обирати одного з чотирьох радних із українського населення, як це робилося від початку закладення міста. У 1614 р. згадується про існування у місті аптеки. В 1615 р. вїт та ціла міська рада приймали присягу на вірність міським законам від новопоставлених цехів, в тому числі – від цеху солодовників та пивоварів.

Протягом XVII–XVIII ст. містом володіли династії Жолкевських, Даниловичів, Собєських, Радзивилів. Кожен із нових власників підтверджував та дотримувався привілеїв, наданих місту попередниками. Історичні документи з початку XVIII ст. підтверджують, що у Жовкві на хід міських справ замкова влада мала великий вплив. Незважаючи на демократизм виборів, автономність господарського та іншого життя, міська рада мусила зважати на волю власника міста. Так, зокрема, без згоди власника не можна було продати окремих будинків, з волі власника могли розпочатися судові розправи над мешканцями за певні провини та ін. Тобто місто, не зважаючи на право самоврядування, у багатьох питаннях не могло бути повністю самостійним. Особливо великий вплив власники мали на архітектуру міста, його будівництво. З одного боку, вони сприяли розбудові міста, даючи власні пожертви на побудову храмів, оборонних укріплень, з іншого – вимагали підпорядкування цього будівництва своїм правилам та своїм естетичним уподобанням. До певної міри це було позитивним фактором, який сприяв комплексності забудови міста. Зокрема у Жовкві було заведено правило на Ринковій площі та на головних вулицях будувати кам'яниці з підсіннями. Існувала також вимога будувати дома на певний взір. Для цього було спочатку зведено один з таких взірцевих будинків, і надалі треба було дотримуватись канону при забудові міста. Можливо тому, з волі власника міста, архітектор Павло Щасливий десятикратно виконував обов'язки міського вїта (від 1601 по 1610 pp.).

Як результат таких специфічних відносин міської громади та власника, архітектурно-містобудівне вирішення Жовкви є дуже цікавим та, навіть, унікальним.³ Особливою специфічною рисою ренесансних міст було правило закладення спеціальної площі перед резиденцією власника міста. Найчастіше ці площі закладались окремо від решти площ міста і формували спеціальний парадний простір перед палацом власника (для прикладу можна навести міста – Замостья, Квастала та ін.). Одна із найістотніших особливостей Жовкви полягає у тому, що ця площа тут була поєднана з головною громадською та торговою площею міста. Тобто, з одного боку, Жовква належить

до так званого класичного планувального типу ренесансного міста, коли кільце чи квадрат оборонних стін замку однією стороною дотикається до міського кільця укріплень, а з другого, вона є прикладом так званого «композиційного поєднання» замку власника та головної площі міста. Цей тип укладу не був дуже поширеним. Можна навести лише кілька подібних міст з цього списку в Європі (крім Жовкви) – місто Красічин у Польщі, місто Саббйонету в Італії, Христіанпріс у Німеччині та деякі інші. Ще однією урбаністичною особливістю Жовкви було те, що допоміжні площі міста (з функціями господарських ринків) були винесені за межі міських стін та функціонували на передмістях. Це, в першу чергу, ринок для торгівлі худобою – вулиця Широка на Львівському передмісті, торговічї дровами та сіном і збіжжям – на Туринському передмісті. Таке функціонально-урбаністичне вирішення є дуже своєрідним і не зустрічається в інших тогочасних містах.

Висновки. У приватних містах реалізація інституту магдебурзького права мала свої відмінності у порівнянні з містами королівськими. Великий вплив на засади міського життя мав власник міста, який виступав, з одного боку, як рушій та користувач його економічного розвитку, а з іншого – був його будівничим та меценатом. Така форма співіснування міської самоврядної громади та пана міста, який знаходився тут же у місті або поряд – у палаці-резиденції, творила своє специфічне організоване середовище (з погляду управління, економіки, міжнетичних відносин та ін). Такі міста відрізнялися також своєю самообуточною архітектурою і мали дещо інші містобудівні засади композиційно-планувальної побудови. Приклад Жовкви розкриває основні особливості самоврядування такого міста та домінуючі риси його архітектурно-містобудівного вирішення.

³ Зустрічаються дві форми написання прізвища – Жолкевські або Жолковські; багатьма вченими є підтверджено давні українські корені цієї родини (див., наприклад: *Яремич Г. Жовква – історичне місто-заповідник* // Галицька брама. – Львів: «Центр Європи», 1997, + 4/28, с. 5); залишаємо таке написання прізвища, яке найбільш уживане у документах кінця XVI – поч. XVII ст., та яке найбільше зустрічається в історичній літературі.

⁴ Див.: *Barącz Sadok. Pamiątki miasta Żółkwi...* – S. 227–230 (додатки з оригіналом тексту королівського привілею від 22 лютого 1603 р.);

⁵ Див. докладніше про це у працях автора: *Беєз М. Архітектурно-просторовий уклад міста Жовкви в контексті європейської урбаністики* // Галицька брама. – +4/28. – Квітень, 1997. – С. 6–7; *Беєз М. Жовква – ренесансне «ідеальне» місто. Українська реалізація концептуальної ідеї з трактату П'єтро Катанео* // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання. – Жовква-Львів: 1998. – С. 36–43.

Mykola Bevs (Lviv)

DAS MAGDEBURGER RECHT UND DIE STÄDTISCHE ORDNUNG EINER «PRIVATEN RESIDENZSTADT» IM XVII. UND XVIII. JAHRHUNDERT (am Beispiel der Stadt Zhovkva)

In diesem Beitrag wird die Entstehungsgeschichte der «privaten Residenzstadt» Zhovkva, die Verleihung des Magdeburger Rechts, die Einführung der städtischen Selbstverwaltungskörperschaften und die dem Status einer solchen Stadt entsprechende architektonische Gestaltung behandelt.

¹ *Barącz Sadok. Pamiątki miasta Żółkwi. Drugie wydanie.* – Lwów: drukarnia «Gaz. Narod.», 1877. – S. 17; *Круп'якевич І. З минулого Жовкви.* – Жовква: Промсвіта, 1930. – 30 с.

² Систематизація поширення приватного будівництва міст в Україні, на жаль, ще не досліджена сьогодні достатньо повно, як і її причини; проте зважаючи на праці К. Куєнсьжї можна стверджувати, що урбанізаційні процеси в Галичині у цей час відбувались із значно більшим розмахом, ніж на території Польщі (*Kuśnierz K. Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII wieku.* – Kraków: Politechnika krakowska, 1989. – S. 29).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олександр Омельченко – Київський міський голова.

Вінфрід Шнайдер-Детерс – голова бюро Фонду ім. Фрідріха Еберта зі співробітництва в Україні.

Михайло Поживанов – голова Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право», виконуючий обов'язки заступника голови Київської міської державної адміністрації.

Вільгельм Польте – Обербургмістр м. Магдебург (Німеччина).

Володимир Яловий – заступник Київського міського голови – секретар Київради.

Урзус Фурман – завідуючий відділом з питань державного устрою, комунального законодавства та комунального устрою Німецького Конгресу Міст.

Віталій Комов – Голова постійної депутатської комісії Київської міської ради з питань самоврядування, засобів масової інформації, зв'язків з об'єднаннями громадян.

Ніна Руда – науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України.

Василь Кравченко – заступник директора науково-дослідного фінансового Інституту при Міністерстві фінансів України.

Володимир Присяжнюк – Голова постійної депутатської комісії Київради з питань планування бюджету, фінансів та соціально-економічного розвитку.

Лідія Нестеренко – заступник Начальника Головного управління освіти м. Києва.

Микола Котляр – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Олена Русина – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Наталія Білоус – консультант постійної депутатської комісії Київської міської ради з питань самоврядування, засобів масової інформації, зв'язків з об'єднаннями громадян.

Василь Ульяновський – доктор історичних наук, професор Київського Національного університету ім. Т. Шевченка.

Тетяна Гошко – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Ярослав Дашкевич – доктор історичних наук, заступник директора Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Мирон Капраль – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Петро Сас – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Андрій Гречило – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Голова всеукраїнського Геральдичного товариства.

Іван Черняков – кандидат історичних наук, заступник директора Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» з науково-освітньої роботи.

Юрій Соломінський – провідний спеціаліст з дизайну Київської міської державної адміністрації.

Олена Дюба – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Микола Бевз – кандидат архітектури, доцент Державного університету «Львівська політехніка».

AUTORENVERZEICHNIS

Oleksandr Omeltschenko – Stadtoberhaupt von Kiew.

Winfried Schneider-Deters – Leiter des Kooperationsbüros der Friedrich Ebert Stiftung in der Ukraine.

Mychajlo Pozhyvanov – Vorsitzender des Fonds für municipale Reformen «Magdeburger Recht», amtierender Stellvertreter des Vorsitzenden des Stadtrates Kiew.

Wilhelm Polte – Oberbürgermeister der Stadt Magdeburg (Deutschland).

Volodymyr Jalovyj – Stellvertreter des Vorsitzenden des Stadtrates von Kiew, Sekretär des Stadtrates.

Ursus Fuhrmann – Abteilungsleiter für Staats- und Kommunalrecht, Staats- und Kommunalorganisation im Deutschen Städtetag.

Vitalij Komov – Vorsitzender des ständigen Ausschusses für Selbstverwaltung, Medien und Öffentlichkeitsarbeit, Stadtrat Kiew.

Nina Ruda – wissenschaftliche Mitarbeiterin des Koretskyj-Instituts für Staats- und Rechtswesen, Nationale Akademie der Wissenschaften der Ukraine (NAW).

Vassyl Kravtschenko – stellvertretender Direktor des wissenschaftlichen Forschungsinstituts für Finanzwesen, Finanzministerium der Ukraine.

Volodymyr Prysjazhnjuk – Vorsitzender des ständigen Ausschusses für Haushaltsplanung, Finanzen, soziale und wirtschaftliche Entwicklung, Stadtrat Kiew.

Lidija Nesterenko – stellvertretende Leiterin der Hauptverwaltung für Bildung, Stadt Kiew.

Mykola Kotljarskyj – Doktor für Geschichtswissenschaften, korrespondierendes Mitglied der Ukrainischen Nationalen Akademie der Wissenschaften, leitender wissenschaftlicher Mitarbeiter am Institut für Geschichte, NAW.

Olena Russyna – Kandidat für Geschichtswissenschaften, wissenschaftliche Mitarbeiterin am Institut für Geschichte, NAW.

Natalja Bilouss – Referentin des ständigen Ausschusses für Selbstverwaltung, Massenmedien und Öffentlichkeitsarbeit, Stadtrat Kiew.

Vassyl Ulanovskij – Doktor für Geschichtswissenschaften, Professor an der Nationalen Schewtschenko-Universität Kiew.

Tetjana Goschko – Kandidat für Geschichtswissenschaften, wissenschaftliche Mitarbeiterin am Hruschewskij-Institut für ukrainische Archiv- und Quellenkunde, NAW.

Jaroslav Daschkevitsch – Doktor für Geschichtswissenschaften, stellvertretender Direktor am Hruschewskij-Institut für ukrainische Archiv- und Quellenkunde, NAW.

Myron Kapral – Kandidat für Geschichtswissenschaften, wissenschaftlicher Mitarbeiter am Hruschewskij-Institut für ukrainische Archiv- und Quellenkunde, NAW, Niederlassung in Lviv.

Petro Sass – Doktor für Geschichtswissenschaften, wissenschaftlicher Mitarbeiter am Institut für Geschichte der Ukraine, NAW.

Andrij Gretschylo – Kandidat für Geschichtswissenschaften, wissenschaftlicher Mitarbeiter am Hruschewskij-Institut für ukrainische Archiv- und Quellenkunde, NAW, Niederlassung in Lviv, Vorsitzender des gesamtukrainischen Vereins für Wappenkunde.

Ivan Tschernjakow – Kandidat für Geschichtswissenschaften, stellvertretender Direktor des staatlichen historisch-architektonischen Schutzgebiets «Alt-Kiew» für Wissenschaft und Bildung.

Jurij Solominskij – leitender Design-Experte der staatlichen Stadtverwaltung Kiew.

Olena Dzjuba – Kandidat für Geschichtswissenschaften, führende wissenschaftliche Mitarbeiterin am Institut für Geschichte der Ukraine, NAW.

Mykola Bevs – Kandidat für Architektur, Dozent an der staatlichen polytechnischen Universität Lviv.

САМОВРЯДУВАННЯ В КИЄВІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Матеріали міжнародної конференції, присвяченої
500-річчю надання Києву магдебурзького права

Київ, 26–27 листопада 1999 року

Deutsch-ukrainische Konferenz anlässlich des 500-jährigen
Jubiläums der Verleihung des Magdeburger Rechts
an die Stadt Kiew

Редактор *Наталія Білоус*
Художник-дизайнер *Юрій Соломінський*
Коректор *Володимир Кравченко*
Комп'ютерна верстка *Юрія Лебедєва*

Здано до виробництва та підписано до друку 18.04.2000.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 11,25. Ум. друк. арк. 10,5. Наклад 1000 прим.